This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

891.8
B885
V.1

A 663370 DUPL

CRTICE
IZ
HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI.

~~Adar~~
D II. 41.

PROPERTY OF
University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

CRTICE

IZ

VUKUŠIĆ I.

HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI.

NAPISAO

IVAN BROZ.

SVESKA PRVA.

UVOD U KNJIŽEVNOST.

ZAGREB.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE".

1886.

891.8
B885
v.1

61-4700

Otpremajući u svijet prvu svesku Crtica, treba da se u dvije tri riječi razloži, zašto se pisac riješio da piše samo Crtice, a zašto se nije prihvatio posla, da napiše povjest književnosti hrvatske. Tomu je poglaviti uzrok, što su u nas dosele istražene tek nekolike strane književnosti hrvatske, pa tako nema dovoljno već gotove naučne gradje, od koje bi se mogla sastaviti potpuna slika književnosti hrvatske, u kojoj bi bile sve njene historijske pojave sustavno poredjane. Pripravne su radnje za takovo djelo u nas žalibože vrlo neznatne. Ko je ispitao djela Marka Marulića, Mavra Vetranića, Petra Hektorovića, Petra Zoranića, Gjurgja Barakovića, Marina Držića, Dinka Zlatarića, Dinka Ranjine, Pavla Vitezovića, Ignjatija Gjorgjića, Andrije Kačića — da svu silu ostalih književnika iz starijega doba ni ne spominjemo? A koliko nam je i kako poznato razvijanje književnosti hrvatske onamo od 1835. godine? Ponajviše pisaca, a osobito iz starijega doba, poznajemo gotovo samo po imenu, a što znademo izbliže o njima, ono znademo poglavito po bilješkama starijih književnika, koji su shvatali historiju književnosti i njene pojave sasvim drugojačije, nego što ih mi danas treba da shvatamo. Kod takih prilika ne može se pomišljati na pisanje sustavne historije književnosti hrvatske, već ako bi ko bio voljan ispuniti mnoge strane čituljama iménâ i godina. Prema tomu mogao se obreći pisac »Matici Hrvatskoj«, da će napisati za njenu čitalačku publiku samo Crtice, u kojima će iznijeti rezultate, koje su do sad naučna istraživanja privrijedila i koje je pisac sâm, baveći se oko historije književnosti hrvatske, pribilježio. Istina, ti se rezultati stežu samo na neke pojave, ali

pisac se nada, da će moći odabrati u svojim Crticama upravo najznatnije pojave, po kojima će svako, koga zanima prošlost naše knjige, moći uhvatiti prilično razgovijetnu i istinitu sliku o njezinu životu u opće.

Pokazavši u kratko što je književnost i koje su joj grane, pisac je u ovoj prvoj svesci pokušao da rekne koju u općeno o jeziku, koji je organ i tradicionalne i kulturne književnosti, a zatim napose koju i o jeziku hrvatskom. Kako je hrvatski jezik član jezične porodice slovjenske, koja je opet član jezičnog plemena indoevropskog, mislio je pisac, da ne će biti suvišno, ako spomene jezike indoevropske i jezike slovjenske daljnije i bliže srodnike jeziku hrvatskomu.

Kod jezika slovjenskih trebalo bi da su se priopćili i primjeri, po kojima bi se moglo vidjeti, kako su zaisto na blizu srodni izmedju sebe svi jezici slovjenski, ali tomu se mislilo da će biti udesnija prilika, kad dodje red tradicionalnu književnost, da se o njoj govori, jer govoreći o tradicionalnoj književnosti hrvatskoj, trebaće se po više puta segnuti i za tradicionalnom književnosti ostalih Slovjena.

Tako se nijesu uvrstili već u ovu prvu svesku ni primjeri iz narječja hrvatskih ni primjeri, po kojima bi se vidjelo, kako se od prilike kojega vijeka u nas pisalo, jer će i jednih i drugih primjera biti izobila u člancima, koji će slijediti u drugim sveskama.

Spominjući za najstarije naselje porodice slovjenske u Evropi i za njen život, pisac je spomenuo sve što je mogao kraće, jer »Matica Hrvatska« sprema na skoro osobitu knjigu, u kojoj će vrsno pero temeljito nacrtati najstariju povjest slovjensku, i po tome opsežno raspraviti o stvarima, kojih se pisac u ovim Crticama samo onako taknuo.

Mnogi će se žaliti na pisca, što nije tačnije odredio granice jeziku hrvatskome, njegovim narječjima i njegovim govorima. Pisac i sam u velike žali, što nije mogao o tom ni više ni pouzdanije govoriti, jer se u nas oko dijalekata ili narječja nije

dosad ni toliko bavilo, te bi se moglo reći za svaki kraj: ovdje se govori ovo narječje.

Može biti te će se ko žaliti na pisca i zato, što nabrajajući narode slovjenske po broju duša njihovih nije iznio potpunijih i potanjih statističkih podataka o Slovjenima a na ime o Hrvatima i Srbima. Ali ko bi doznao iz statističkoga materijala, što se sabrao 1880. godine, koliko upravo imade Slovjena po narodnostim njihovim? Ko znade, kako su se pribirali statistički podaci, što se tiču narodnosti, on ne može da traži u ovoj knjižici izvjesnijih podataka, a znaće, da su pomenuti brojevi svakako manji od brojeva, koji bi izašli, kad bi se statistike sastavljale u drugim prilikama.

U drugom će se svesku svrstati članci o pisanoj književnosti hrvatskoj prvoga doba, to jest, od najstarijih vremena pa sve do pod kraj XV. vijeka.

Ivan Broz.

CRTICE

IZ

HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI.

UVOD U KNJIŽEVNOST.

Književnost.

Dvojaki život u čovjeka: niži tjelesni i viši duševni. — Težnja u čovjeka za istinom i ljepotom. — Poezija: narodna i umjetna. — Narodna poezija dio usmene književnosti. — Umjetna poezija dio prosvjetne ili kulturne književnosti. — Dvije grane prosvjetne književnosti: poezija i proza. — Povjest književnosti i njezina vrijednost.

Čovjek po tijelu svome stvor je Božji kao i ostali što su stvorovi Božji na ovome svijetu, od kojih se odvojio i digao iznad njih samo po duhu svome. Duh je u čovjeka ono, što čini čovjeka da je čovjek, i po čemu je upravo čovjek izišao iz ruku Tvorčevih stvoren po obličju Božjemu. Kako čovjek nije samo tijelo a nije ni sam duh, nego duh i tijelo zajedno, čovjek živi dvojaki život, tjelesni i duševni život. Zadovoljiti potrebama i jednoga i drugog života, to je posao, kojim ispunja čovjek sav svoj vijek, što mu je odredjen na ovome svijetu.

Dok je čovjek još nejako dijete u povojima, žive mu i razvija se samo tijelo: duh mu spava i ne odaje gotovo nikakova života. Kad je nejako tijelo nešto ojačalo, počinje se i duh buditi. Tako je u čovjeka pojedinca, a tako je i u čitavih naroda. U vijeku djetinjstva narodnoga narod se brine samo oko potreba tjelesnoga života, nastojeći kako bi udario čvrste temelje svojem materijalnom bitku. Istina, već i u tim prvim počecima

narodnoga života opaža oštro oko znake duševnoga života, ali oni su veoma slabi. Tä eto imade i učenjaka, koji su gotovi reći za neka divljačka plemena u Australiji i po Polineziji, da su ljudi, kao što smo mi, samo po tjelesnom obličju svome! Kad je narod prekužio najveće nevolje, koje sprečavaju materijalni njegov razvoj, onda istom jasniji izilaze znaci duševnoga života njegova.

Kako je čovjek pola tijelo pola duh, a i jednome i drugom hoće se života, čovjek treba da živi ne samo tjelesno nego i duševno, i zato treba da se trudi ne samo oko potreba tjelesnoga života nego i oko potreba duševnoga života. Potrebe duševnoga života više su od potreba tjelesnoga života, kao što je i duh viši od tijela: po samom tijelu izadjosmo jadniji od svih stvorova. »Ako se mi ponosimo da smo ljudi, pita Fran Kurelac, zašto se ponosimo? Ponosimo li se ljepotom? Ta cvijet i metulj ljepši su od nas. Ako li pak snagom, to je lav i slon i bik i konj i noj i kit — svi su jači od nas. Ili možebit onim, da mi rabotamo i da se trudimo? Ta mravak i pčela bolji su rabotnici nego mi, a ono blago, što ga upregamo ili tovarimo, još više se trudi nego mi. Jelen, zec i vjeverica puno su bržji, lisica hitrija, grlica čistija, janje umiljatije i svaka živina treznija od nas. Tim se dakle svijem mi ne ponosimo . . . Mi se ponosimo da za Boga znamo, koji nas je po svojoj slici stvorio, koji nam je dao razum: da umom gledamo, srce: da njim osjećamo i ono što vidimo i čega ne vidimo . . .«

Što se čovjek više duševno razvio, manje se trudi samo oko potreba svakidašnjega tjelesnog života, a većma se diže iznad njih, nastojeći i oko potreba višega života duševnoga. Jadan je čovjek, koji treba da napreže sve svoje sile samo da ugrabi koru hljeba! Takovo je bilo čovječanstvo samo u prvi čas, kad se pojavilo na ovoj zemlji. Tada je znalo samo jednu brigu: kako će sebi namaknuti hrane i održati se u životu. Ta je briga već za rana naučila čovjeka, kako će pribavljati i pripravljati hranu, prisilila ga, da izmisli orudje i oružje, i na-

tjerala ga, da se udružuje. Digavši se čovjek do stepena, na kome se stao pribirati u društva, počeo se pravo duševno razvijati. Kako nema izmedju ljudi pravoga društva bez govora, u čovjeka, postavši druževan stvor, uzeo se govor osobito razvijati. Po jeziku stala se u čovjeka oštriti i čvrstiti misao i bistriti duh, s kojim se jezik tako usko srastao, da se jedno bez drugoga ni pomisliti ne može. Što smo poviše rekli za duh čovječji, ono vrijedi i za jezik čovječji: jezik je u čovjeka ono, što čini čovjeka da je čovjek, i po čemu upravo čovjek izilazi viši od svih i najsavršenijih stvorova zemaljskih. Jezik je čovječji naj jasnije ogledalo duha čovječjega, koji ga je i stvorio, da bude glasni vijesnik njegovih misli i osjećaja i čvrsta sveza njegova društva.

Iznajprije se bavila misao čovječja, a po tome i govor čovječji, samo oko stvari, što su potrebne za svakidašnji život, oko materijalnih potreba. Ali čovjek je jak dići se svojom mišlju i iznad tih potreba, te se brinuti i za drugo što, čim se ne će ni nahraniti ni napojiti, ni odjeti ni obuti, po čemu se ne će ni jačemu odrvati ni slabijemu nametnuti gospodarem. Duh u čovjeka ne teži samo za tim, kako bi se ovo ili ono moglo praktično upotrebiti, on teži i za tim, kako bi doznao, šta je upravo ovo ili ono. Dijete, istom mu se počeo duh buditi, ne pita samo: Na što je ovo ili ono? — već ono pita takodjer: Šta je i oda šta je ovo ili ono? I tako se već u djeteta javlja težnja za znanjem samo znanja radi, i u njega se već pokazuje nastojanje, da bi se dokopalo pravih, to jest istinitih pojmova o svim pojavama i stvarima, što mu dolaze na oči, ili, što je isto, i u djeteta se već opaža, da mu duh obuzima želja za istinom. Što dijete više jača, i želja za znanjem u njega jača. Tako se eto budi želja i težnja za istinom i u nâródâ, a jezik već počinje vršiti svoju višu službu: što je čovjek težeći za istinom našao, da je po njegovu mišljenju istina, to iznosi na svijet u jeziku.

Pored ove uzvišene težnje za istinom, veoma se rano javlja u čovjeka još jedna težnja, od koje mu takodjer nema prak-

tične koristi. Starajući se čovjek, kako bi umom pojmio sve što jest, stara se jednako, kako bi pojave i stvari što življe pomišljao, i kako bi ih što ljepše ponavljao u svojoj mašti. U tome teženju ne zadovoljava se čovjek samo pojavama i stvarima ovoga vidljivog svijeta, i zato dopunja taj svijet vlastitim tvorinama. Istom ovako oživljeni i dopunjeni svijet prikazuje se duši njegovoj potpuno lijep i zadovoljava njegovoj težnji za lijepim. I u tome vrši jezik svoju višu službu: što je čovjek zanoseći se za ljepotom stvorio po svojem mišljenju i osjećanju lijepo, to je uvijek rad bio iznijeti na svijet u jeziku.

Bilo kako mu drago, bilo da se prije probudio um, bilo da se prije razigrala mašta, jedno se ne može odreći: što je čovjek u duševnom razvijanju na nižim granama, u duševnom radu njegovu više preteže mašta, koja ga zanosi u svijet ljepote, nego um, koji ga vodi u svijet istine.

Razmatrajući djela duha čovječjega, što ih je objavio u jeziku, opažamo u svakoga naroda, da mu se u najstarijim tvorinama te ruke oglêdâ tvoračka snaga njegove mašte: prvi glasnici duševnoga života oglašuju se u *poeziji*.

U nedoglednoj starini, u doba mladenaštva narodnoga, zamiče se *narodna poezija*. U tom vijeku naivna vjerovanja i mladenačke maštе, kod jednaka života i jednakih običaja a prema tomu i kod jednake prosvjete, koja je istom proklicala, sav je narod jedno srce i jedna duša, sav narod jednako misli i jednako osjeća. Što se prosvjeta više razvija, ona se i brže razvija. Prosvjetne stečevine starijega koljena prelaze gotove na mladji naraštaj. Mladji ne počinju iznovice, gdje su stari počeli, nego nastavljaju, gdje su stariji prestali, a sile, što bi ih potrošili da steku ono, što su im predji stekli, mogu upotrebiti da privrijede prosvjeti novih tekovina. Tako se duševna baština, ako ne nastanu neobične neprilike, umnožava od koljena do koljena. S velikom se glavnicom dobija i veliki dobitak. Kod tole življega razvijanja duševnoga ne može sav narod da se jednako razvija. Kako se ne mogu svi ni po zvanju ni po stanju svome jednako da koristuju naslijedjenim blagom duševnim,

ne mogu svi ni u prosvjeti jednako da napreduju, nego jedni napreduju više drugi manje, a što su se jedni više razvili, drugi su, prema njima, više zaostali. I tako u svakoga naroda, kad se duševno više razvio i ojačao, popuštaju sveze, koje su vezale sve udove njegove u jednu tijesnu zajednicu, pomaljaju se razlike, koje rastvaraju narod, prema napretku u prosvjeti, u odjelite vrste i redove, više i niže, a ističu se ličnosti, koje se silom prosvijetljenoga svojeg duha dižu iznad ostalih. Tako doba, prosvijetljeno doba, radja *umjetnom poezijom.*

U mladenačkom vijeku narodnoga života ni narodni pjevač, pored svega osobitog dara, ne odvaja se od ostaloga naroda ni po mislima ni po čuvstvima, kao što se odvaja pjesnik umjetnik u prosvijetljeno doba, kad narod nije više jedan ni po nutrašnjem ni po spoljašnjem svom životu. Što sav narod misli i osjeća, to i samo to pjeva narodni pjevač u svojoj pjesmi. I zato svaka pjesma njegova odjekuje u svačijoj duši kao da se nije ni rodila drugdje, nego upravo u duši njegovih slušalaca, koji je i primaju za svoju. Pjevač govori narodu iz duše, a narod progovara na usta pjevačeva. I tako narodna pjesma, ako je i nikla pjevaču u duši, nije imovina samo pjevačeva, nego imovina čitavoga naroda.

Stvoriti djelo, koje će sav narod primiti kao svoje rodjeno, to je posao, o koji se mjeri tvoračka snaga pjevačeva duha. Zato pjevač, poznajući dušu naroda svoga, vadi samo iz nje plemenitu rudu, od koje gradi svoje pjesme. Dok se narodni pjevač ne seže za onim, što je izvan dohvata duhu njegova naroda, pjesnik se umjetnik zanosi u visine, u kojima mu se otvorio svijet, što ga većina naroda njegova gotovo ni ne naslućuje: to je odjeliti svijet, svijet pjesnikov. Iz toga svijeta, što ga je stvorio duh pjesnikov, crpe pjesnik gradju za svoje umotvorine. Te umotvorine po gradji svojoj mogu da su sasvim tudje, dapače i sprotne duhu narodnomu, dok tvorina narodnoga pjevača nije po svojoj gradji nikada tudja, a kamo li sprotna duhu narodnomu. Ali djela pjesnika umjetnika mogu se i ugadjati s duhom narodnim, kao što se uvijek ugadjaju

s njime pjesme narodnoga pjevača, samo što pjesnik umjetnik, ako i misli i osjeća kao što misli i osjeća narod, misli više nego što narod misli, i osjeća dublje nego narod što osjeća. Glas pjesme pjesnikove skladan je s glasom narodnim, a glas pjesme pjevačeve jedan je s glasom narodnim.

Pjevajući narodni pjevač što narod hoće da se pjeva, on ne pjeva drukčije nego kako narod hoće da se pjeva. Jednako misleći i osjećajući s narodom, pjevač svoje misli i čuvstva, a to su, kako vidjesmo, misli i čuvstva čitavoga naroda, ne može drugojačije da izriče, nego što ih izriče narod, a sve kad bi i mogao, ne bi htio, jer ga narod ne bi razumio. Zato pjevač govori kao i narod, izuzevši što bira za svoju pjesmu što imade najljepše u govoru, koji je stvarao i stvorio sav narod. I tako su narodne pjesme po jeziku svojem nalik jedna na drugu, da ne bi mogle biti naličnije, kad bi ih sve jedan pjevač spjevao. Sve su te pjesme, jedna kao i druga, u spoljašnjoj svojoj pojavi kao što je i narod, iz kojega su se izvile: proste, skromne, naravne ali plemenite, one se i zaodijevaju prostim, skromnim, naravnim ali plemenitim govorom. Kaka im je nutrašnjost, taka im je i spoljašnjost: kake se prikazuju, take zbilja i jesu.

Prema svemu, što je doslije rečeno, nije za čudo, što se u narodnoj pjesmi ne razbire ličnost pjesnikova, kao što se u umjetnoj pjesmi može da razbere ličnost pjevačeva. Ona se ni u čemu ne istavlja a i nema na što da se istavlja, dok je jedna s narodom svojim. U narodnoj se pjesmi ne ogl̂êdâ pjevač, već narod, koji pjeva kroz usta pjevačeva, a ogl̂êdâ se, kako je prost i naivan, da ne može vjernije.

I tako se može reći, da je tvorac i vlasnik narodne poezije sav narod, a pjevač je izabranik i ljubimac narodni, komu se povjerava to blago da ga čuva. U nj ne tiče pjevač: kako ga je primio, tako ga čuva i dalje predaje. Ali ne treba misliti, da se u njega to blago promeće mrtvim blagom. Zadahnut i sam životvornim duhom pjesničkim zadahnjuje i pjesmu neprestance novim životom, a ona se u njega neprestance podmladjuje. I u ovako preporodjenoj pjesmi narod prepoznaje

svoju pjesmu i uzima je za svoju. Tako žive narodna pjesma, iduči od usta do usta, od koljena do koljena, a kod takoga života nije čudo, što nam je tajna njezina prošlost, a još tajniji njezin postanak. Čudna li pričanja, kad bi umjela narodna pjesma pričati, šta je sve doživjela od trenuća, kad se prvom vinula pjevaču svojemu iz usta! Proživjevši vijekove, ona je živa starina, koju je njegovalo toliko i toliko naraštaja, da im bude uvijek mlada i vedra, kao što je u postanju svome bila. Istina, u mnogih ju je naroda stigla žalosna sudbina, ali dok imade nárôdâ, imade i narodne poezije, ako joj je i sudjeno, da živi skromno u zabiti seoskoj, daleko od prosvijetljena svijeta.

Što je poznatih naroda, nema ni jednoga naroda bez narodne poezije. Ona se javlja u svakoga naroda, u jednih da što više u drugih manje, dok se umjetna poezija razvila samo u prosvijetljenih, kulturnih naroda. Kako imade narodne poezije u svakoga naroda, imade je i u prosvijetljenih naroda, ali je u njih ponajviše trgnula natrag, prepuštajući prvenaštvo umjetnoj poeziji, koja se razvila ili iz narodne poezije ili mimo narodnu poeziju. I tako imade naroda, u kojih se razvila samo narodna poezija, a imade naroda, u kojih se razvila i narodna i umjetna poezija, ali dok je u jednih procvala narodna poezija bujnije od umjetne poezije, u drugih je procvala umjetna poezija bujnije od narodne poezije. Imade da što naroda, u kojih je prekrasnim plodovima ponijela i jedna i druga poezija, ali ti plodovi pripadaju ili različnim vijekovima, što ih je proživio narod, ili različnim redovima, u koje se razvrstao narod. Kako narodna poezija cvjeta u doba mladenaštva narodnoga, a umjetna poezija sazreva u doba muževnosti narodne, nije čudo što umjetna poezija radja plodovima, koji mogu da su i po zrelosti i po vrstama svojim drukčiji, nego što su plodovi narodne poezije.

Narodna se poezija kao blago svega kolikoga naroda uzela opet pravo cijeniti istom u najnovije doba. Ono je iznijelo narodnu poeziju iz njezine skromnosti i odredilo joj časno mjesto u književnosti.

Književnosti je ime od knjige, a mjesto književnost govori se i literatura, prema latinskomu litera, koje znači slovo, pismo. Po tome bi se moglo misliti, da književnost obuhvata samo one tvorine duha čovječjega, što ih je čovjek iznesao na svijet u knjigama pisanim ili štampanim. To će biti preusko odredjeno značenje književnosti: ona obuhvata sva djela duha čovječjega, što ih je čovjek iznesao na svijet u jeziku, bilo u živoj riječi, bilo u mrtvom pismu. Iznesena na svijet u živoj riječi, ona su se u živoj riječi i čuvala i širila, idući od usta do usta, od koljena do koljena. Ona grana književnosti, u kojoj su djela te ruke, zove se *usmena književnost.* Mjesto usmena književnost govori se ponajviše tradicionalna književnost, prema latinskomu traditio, koje će reći usmena predaja. Što je djela duha čovječjega iznesenih na svijet u mrtvom pismu, koje unosi u narod razvijenija prosvjeta ili kultura, ona se u mrtvom pismu, u knjigama pisanim ili štampanim, i čuvaju i šire. Ona grana književnosti, koja obuhvata djela te ruke, zove se *prosvjetna* ili *kulturna književnost.*

Po tome je i narodnoj poeziji odredjeno mjesto u književnosti, i to u usmenoj književnosti. Govoreći o narodnoj poeziji, ne treba pomišljati samo na *pjesmu* narodnu. Istina, u narodnu je pjesmu sneseno najdragocjenije biserje narodne poezije, ali te poezije pune su i *priče* narodne. I *zagonetke* narodne odišu poezijom narodnom, koja se obilato javlja i u *poslovici* narodnoj. Sva ta narodna poezija u pjesmama i pričama, u zagonetkama i poslovicama ispunja usmenu književnost Narodnom je poezijom zadahnut i sam jezik, a u životu i običajima narodnim, ako i nijesu danas više onako puni poezije, kao nekoč što su bili, ima ipak više poezije, nego što nam se može biti pričinja. Ko hoće pravo da prouči narodnu poeziju, treba da prouči sve pojave duha narodnoga. U njima se odsijeva još i danas onaj mladenački vijek narodnoga života, u kojem je sav rad duševni bio pod vlašću mašte, koja je bila u napunu svoje snage.

Što se čovjek u duševnom razvijanju više digao, u duševnom radu njegovu više preteže um, koji ga vodi u svijet istine, nego mašta, koja ga zanosi u svijet ljepote. Otevši se maštu i i stupivši na snagu, ne može se reći, da je um zavladao maštom onako, kao što je mašta otprije vladala umom, ali granice područja jednoj i drugoj sili duševnoj nijesu više pomršene, nego oštro odsječene. To se vidi i u književnosti, koja se pojavila u kulturno doba: u njoj se razvila i *poezija* i *proza*. Poezija se i proza odijelila jedna od druge i po predmetu i po namjeni i po spoljašnjem obliku. U poeziji se iznose tvorine maštе čovječje, a u prozi tečevine uma čovječjega. I poezija i proza treba da nas duševno usavršuje, oplemenjujući nam misli i čuvstva i jačajući volju. Poezija vrši to, zabavljajući nas onim što je lijepo, a proza, učeći nas ono što je istina i upućujući nas onomu što je dobro. Jezik, kojim se služi proza, u glavnom je jezik, što nam treba u svakidašnjem životu, dok je jezik, kojim se redovno služi poezija, vezan o osobita pravila, pa se za to i zove vezani govor prema nevezanomu govoru, kakav je u prozi.

I tako se razvila kulturna književnost u dvije grane: jedna je ponijela poezijom, i to je poetična, pjesnička ili *lijepa* književnost, a druga je ponijela prozom, i to je prozaična književnost, što obuhvata i *naučnu* književnost, koja naučava prikazujući istine, i *poučnu* književnost, koja poučava navraćajući na dobro. U nas se uobičajilo te se i naučna i poučna književnost ponajviše zove samo jednim imenom: poučna književnost. Naučna je književnost ili *učena* ili *popularna*. Jedna i druga unapredjuje i širi znanje: učena pribirući nauci nove tečevine, a popularna priopćujući te naučne tečevine onima, koji ne mogu sami da istražuju naučnih istina. Učena je književnost od više ruku prema vrstama, medju koje pripadaju istine, oko kojih se književnost bavi; tako imade književnost bogoslovska, koja se bavi istinama znanosti bogoslovskih, književnost pravnička, koja nastoji o istinama znanosti pravničkih i t. d. I popularna se književnost razgranala, ali ne toliko prema

vrstama, medju koje pripadaju istine, što ih priopćuje, koliko prema tome, komu priopćuje naučne istine; tako imade književnost za mladež, koja priopćuje mladeži istine n. pr. iz historije, iz geografije i t. d., književnost za puk, koja priopćuje puku istine n. pr. iz ekonomije, iz prirodnih nauka i t. d.

Promatrajući u kulturnih naroda razvijanje književnosti u opće, opažamo, kako se najprije javlja usmena književnost, a za njom kako se izvija kulturna književnost, koja radja u ranije doba poezijom a u poznije, zrelije doba, i prozom. Prema tomu poezija je kao osobita grana književnosti starija od proze, ona je u opće veoma stara, a sva je prilika, da nije mnogo mladja od jezika. Vijekovi i vijekovi trebalo je da su prošli, dok se pojavila proza, imade dapače naroda, starih naroda, koji ni do danas nijesu razvili nikake proze. Proza se javlja u nârôdâ, kad su već znatno odmaknuli u prosvjeti. Poezija je cvijet, kojim je ucvala književnost u divno proljeće, a proza je plod, kojim je rodila književnost u bogatu jesen.

Ako u zrelije doba i preteže u književnom radu proza, to ipak poezija ne gubi svoje cijene. Što je cvijeće prave poezije rjedje, moglo bi se reći, vrijednost mu je veća. Kako se poezija uvijek cijenila a i danas još kako se cijeni, vidi se i po tome, što se poezija drži za najplemenitiji dio i kulturne književnosti. »Dobro je znati, veli naš Nodilo, ali je umjeti još bolje. Dok nauku, gdje ona motri, stežu prostor i vrijeme, misaona umjetnost osluhuje preko svijeta, pa sazdava uzore, mnogima utjehu. S toga ljudi vazda i voliše bogodanu umjetnost. U ljudskom pamćenju veći je Homer od Newtona, grčki narod od rimskoga, svi Latini od svih Germana. Za buduće milokrvni Slaveni nadobudniji su od oštrih Germana. Krasna pjesma više vrijedi od dotjerane rasprave...« Ni u kojoj grani književnosti ne ogledâ se, kako je jak duh narodu, tako jasno, kao što se ogledâ u lijepoj književnosti, u kojoj se može samostalno i slobodno da razvije tvoračka snaga njegova. Nema te grane

književnosti, koja bi i dublje i šire zahvatala u sav narod i preko svoga vijeka, nego što zahvata lijepa književnost. I za to je pravo, što se često pod književnosti razumijeva samo lijepa književnost.

Kako nije književnost ni u jednoga naroda gotova postala, imade svaka književnost svoju povjest. *Povjest književnosti* pripovijeda i tumači, kako se u kojega naroda zametnula književnost, kako se razvijala, kako se razvila i kako je, može biti, propala. Pripovijedajući o tim pojavama, povjest će ih književnosti svoditi u svezu s *kulturnom* ili *prosvjetnom povjesti,* to jest s povješću one radnje, po kojoj smo se popeli u prosvjeti na visinu, na kojoj smo evo ovaj čas. I tu će se pokazati, kako je uska sveza izmedju književnosti i prosvjete; kako je narod svoje najplemenitije, najbolje i najljepše tečevine, što ih je privrijedio, trudeći se oko prosvjete, pribrao u književnosti; kako su se mnoge narodne misli, prije nego će postati povjesna djela narodna, gojile u književnosti i u njoj sazrevale; kako je književnost, osobito u novije vrijeme, kad nije više pusta igračka, nego sila koja obara i stvara, znatno pokrenula prosvjetom, te je istina, što je toliko puta izrekao naš nezaboravni Šenoa: Hrvatska što ima danas i što jest, ima i jest po svojoj književnosti.

Kako je potrebno, da poznamo povjest književnosti svoje, preko koje se možemo da upoznamo s književnošću samom, čini se, da ne treba napose spominjati. Što se više poznaje književnost, više se i cijeni, a što se više cijeni, više se i ljubi. Koliko ko ljubi književnost svoju, toliko ljubi narodnu eksistenciju svoga naroda ... »Kad bolesnika ne mili jesti, govorio je Fran Kurelac, onda ljudi zlo gataju, a kad narod knjige nema ili ga svoja ne sladi, nego je prihvatio tudju, onda gataj i gore: jer iza oca bolna i umiruća osta sin, obnovitelj i rasploditelj krvi i plemena; nu iza naroda na srcu suha i k svojemu nevoljna ode očinstvo u tudje ruke.«

Jezici.

Mnoštvo jezika. — Ponajglavnije razlike izmedju jezika. — Tri glavne vrste jezika. — Jezične porodice. — Jezična plemena.

Naši su stari često zvali jezik i ono, što mi danas zovemo narod. A nije ni čudo, dok znademo u jednu ruku, da se narodi ne razlikuju ni po čemu tako jedan od drugoga, kao što se razlikuju po jeziku, a u drugu da ni podrijetlo, ni život, ni običaji, vjere i države da i ne spominjemo, ne vežu ljude u tako tijesnu zajednicu, kao što ih veže jezik. Istina je, čovjek može da govori i više jezika, ali za to ipak ne može da bude član više naroda: on može da bude član samo jednoga naroda, i to onoga naroda, koji govori jezikom, što je njemu jezik materinski. A koji je taj jezik materinski? To je jezik, na kojem čovjek prima prvu odgoju i nastavu, a tu odgoju i nastavu ne prima od oca nego od matere. Zato se s potpunim pravom jezik, kojega se šaptom i romonom, kako kaže naš najveći pjesnik, svijest duši probudjuje, zove materinski jezik. Znajući kako se duh čovječji, a osobito dok je još u povojima, rad podaje jeziku, ne će nam biti za čudo, što se jezik materinski, kojim se udaraju prve osnove svemu potonjemu razvoju duševnomu, neobično silno dohvata duha čovječjega. U njemu je zametak duševnomu životu, po njemu izilaze ljudi, što njim govore kao svojim materinskim jezikom, braća duševno srodna. Ljudi, što su s materinim mlijekom usisali jedan jezik, gledaju se za braću, za udove jednoga naroda, kao što su svi stvorovi božji, govorili oni koji mu drago jezik i kaki mu drago jezik,

braća jednoga oca, udovi jednoga roda čovječjega. I tako je svaki narod po svojem jeziku, pjeva Preradović, svoje tijelo, udo svijeta, bus posebnog svoga cvijeta u nárôdâ silnoj smjesi.

Ta smjesa nárôdâ zaisto je silna! U samoj Evropi, u kojoj broje do 328 milijuna ljudi, smjestilo se do šezdeset različnih naroda. A gdje je Azija sa 796, Afrika sa 206, Amerika sa 101, a Australija i Polinezija sa pet milijuna i pô ljudi? A gdje su narodi, koji su nekoč bili, a danas ih više nema? Jer kao što ginu ljudi pojedinci, tako ginu i čitavi narodi, bili oni silni ili slabi, gospodari ili robovi. Za Tračane, koji su sjedjeli na balkanskom poluostrvu, kazuje Herodot, grčki historik iz V. vijeka prije Hrista, da su mimo narod indijski najveći narod na svijetu. A danas? Jedva da im se i za ime znade. Zapadnih i istočnih Gota, Huna i Avara, koji su u početku srednjega vijeka bili strah i trepet ne samo našim ovamo zemljama, već svoj prosvijetljenoj Evropi, nestalo je gotovo bez traga. Kad su se i tako silni narodi istrijebili sa zemlje, koliko se istrijebilo kroz tolike vijekove i vijekove malih naroda, kojima nije povjest ni imena zabilježila?

Uzmemo li sve to na um, ne ćemo pogriješiti, ako reknemo, da su naši stari zlo računali, što su brojeći potomstvo sinova Nojevih, od kojih se razdijeliše, kako govori sveto pismo, ostrva narodna na zemljama svojim, svako po jeziku svojemu, nabrojili u svemu samo sedamdeset i dva naroda i prema tomu samo sedamdeset i dva jezika.

Ako se i može bez ikake sumnje reći, da je nárôdâ i jêzikâ na svijetu kud i kamo više, nego što su ih brojili stari, opet je vrlo teško odsjeći, koliko ih upravo živi danas na zemlji. Ko će pouzdano odrediti, koliko se jezika govori n. pr. u Americi, u kojoj je sva sila naroda, kao ni u jednom drugom dijelu svijeta? U starosjelaca američkih vele da se razbire do šest stotina jezika, od kojih imade dobra trećina jezika, što su izmedju sebe sasvim različni. U Mehiku je nabrojio g. 1864. Orozco y Berra jezika pedeset i jedan na broj, mimo šezdeset

i dva jezika, koji su već davno iščiljeli. Na istočnim obroncima Andskih planina, u Boliviji i Peruvu, vele da se govori do šezdeset različitih jezika. A mimo sjeverozapadnu, središnju i jugoistočnu Ameriku imade još krajeva svijeta, koji su za čudo rodni jezicima, n. pr. središnja Afrika, Kavkaz i stražnja Indija. Kod tolike množine jezika, izmedju kojih će biti dobar dio jezika, koji su vrlo slabo poznati, ko bi mogao riješiti, je li pogodio pravu Francuz A. Balbi, koji hoće da imade jezika na svijetu do osam stotina i šezdeset, ili Englez E. B. Tylor i Nijemac A. F. Pott, koji misle da ih ima i do tisuću?

A kako su različni ti jezici izmedju sebe! Pogledajmo samo najsitnije sastavine, od kojih se sastavljaju riječi, a to su *glasovi,* pa ćemo vidjeti, kako su se već i po njima jezici odvojili jedan od drugoga više nego nam se na prvi pomišljaj čini. Dok je u hrvatskom jeziku dvadeset i pet suglasnih glasova, koji se bilježe u običnom pismu osobitim slovima, imade jezika, kojima treba mnogo više suglasnih; tako n. pr. u pismu starom indijskom imade za suglasna trideset i devet osobitih slova. Kod takoga bogatstva glasovnoga kako je siromašan n. pr. jezik Polinežana, koji poznaju samo deset suglasnih: *f, k, l, m, n, p, s, t, v.* i osobito suglasno *ng!* Što nije medju navedenim suglasnima naših glasova, kao što su n. pr. *ć, č, ž,* ni pola čuda, dok znademo, da n. pr. ni Nijemci ni Grci nemaju tih glasova, ali kako može da bude jezik n. pr. bez glasa *r?* Pa ipak imade još i više jezika, u kojima nema ni cigle riječi sa *r;* tako n. pr. Kinezi ne mogu nikako da izgovore Amerika, već samo Jameli ka. A opet imade naroda, koji nikako ne poznaju glasa *l.* Dok su u nas prvi glasovi, kojima progovara dijete, ma-ma, imade medju sjeveroameričkim Indijancima nekoliko plemena, koja ne bi mogla nipošto izreći mama, jer ne poznaju u opće usničnih glasova *(f, b, m, p, v):* njihova su usta uvijek otvorena a usnice im se, kad govore, nikada ne zaklapaju. Ako imade glasova u našem jeziku, kojih u drugim jezicima nema, a to opet imade u drugim jezicima glasova, kojih u našem jeziku nema. Kako je

ta pojava dobro poznata, spomenućemo samo jedan primjer. U Hotentota i Bušmana ima suglasnih glasova, koje oni izgovaraju kao da ih srču u se. I tako imade glasova u ljudskom govoru, za koje ne bismo, prema našim glasovima, mogli pravo ni reći, da se izgovaraju.

U svakom jeziku razbiremo suglasne i samoglasne glasove, a riječi se sastavljaju od jednih i od drugih. Riječi bez samoglasnih glasova nema, jer n. pr. pst, hm, nijesu riječi. A zar nijesu u primjerima: Ljubav *k* narodu. Kuda znam *s* njom? *k* i *s* prave riječi? Nema sumnje, ali te su riječi, koje se same nikad ne govore, nekoč imale do sebe svaka po jedno samoglasno, pa se mjesto njega, kad zatreba, domeće i danas glas *a*, n. pr. *ka* gradu, *sa* dva, koje se govori i *su* dva. U ostalom takih okrnjenih riječi ima veoma malo. Bez suglasnih ima i u hrvatskom jeziku više riječi; tako n. pr. mogu samoglasna sama *a, i, e, u* biti riječi, a može biti riječi i od više samoglasnih, n. pr. io mjesto jeo, ali su vrlo rijetke. Redovno su riječi sastavljene od samoglasnih i suglasnih zajedno. Od samoglasnih ili od samoglasnih i suglasnih zajedno slažu se slogovi, n. pr. i-ti. I u tom *slaganju glasova* u slogove jezici su izmedju sebe vrlo različni. U jezicima, kojima govore Polinežani, treba da je na kraju svakoga sloga samoglasno, kao što su n. pr. slogovi u riječi ma-ti, a dva suglasna glasa, bili oni kaki mu drago, ne mogu nikako da izgovore u jedan mah; tako n. pr. oni ne bi mogli izgovoriti naše riječi stan, koja počinje sa dva suglasna. Tako i u madžarskom jeziku redovno ne može da riječ počinje sa dva suglasna, i za to naše riječi, kao što su klas, ključ, slama, stol, glase u madžarskom kalász, kulcs, szalma, asztal. Kako je u tome sa svim drugojačiji jezik hrvatski, u kojem počinju riječi ne samo sa dva suglasna, n. pr. mlada, sredina, nego i sa tri, n. pr. strana, sklenica, a može biti i sa četiri, n. pr. stklo!

Primjeri, navedeni iz jezika madžarskoga, pokazuju, ako i imadu dva jezika iste glasove, da ne treba zato da ih na isti

način i sastavljaju: sastav koji je u jednom jeziku blagoglasan, ne treba da bude blagoglasan i drugom jeziku. Tako n. pr. glasovi, što se nalaze u hrvatskoj riječi slama, nalaze se svi i u madžarskom jeziku, ali madžarskomu jeziku nije blagoglasan sastav glasova onaki, kao što je u hrvatskom jeziku, i zato je udesio riječ slama, ostavivši joj sve glasove, prema svojemu blagoglasju, po kojem treba da glasi szalma. Da su Hrvati primili riječ szalma od Madžara, jedva da bi je bili primili nepromijenjenu, jer kao što nije sastav glasova, kaki je u riječi slama, ugodan jeziku madžarskomu, tako nije opet sastav glasova, kaki je u riječi szalma, ugodan jeziku hrvatskomu. To se vidi osobito dobro u riječima, što smo ih primili n. pr. iz jezika latinskoga. Izmedju prva tri glasa, što ih imamo u latinskoj riječi Albona, nema ni jednoga što se ne bi ugadjao s glasovima jezika hrvatskoga, ali kako hrvatski jezik teško podnosi sastav tih glasova onaki, kao što je u latinskom jeziku, izašla je latinska riječ Albona u hrvatskim ustima Labin (mjesto u Istriji), upravo onako kao Scardona — Skradin (mjesto u Dalmaciji). Tako se latinsko Arba prometnulo u hrvatsko Rab (ostrvo), arca u raka, carpio u krap, a mjesto Martinje govore i Mratinje, kao Vratolomije mjesto Vartolomije (Bartolomije).

U hrvatskom jeziku, kao što je spomenuto, počinju riječi i sa dva suglasna. Od dvadeset i pet hrvatskih suglasnih glasova mogli bismo sastaviti 625 različnijeh skupina po od dva suglasna. Od tih skupina upotrebljava hrvatski jezik u početku riječi (koliko ih imade u Vukovu rječniku) samo 104 skupine, a i medju tima ima ih, koje ili su vrlo rijetke ili dolaze samo u tudjim riječima Ako je broj tih skupina na početku riječi dosta malen, a ono je sasvim malen, gotovo neznatan na svršetku riječi. Hrvatske se riječi mogu da svršuju i na dva suglasna, ali redovno samo na *st, zd, št, žd,* izuzevši gdjekoje novije tudje riječi, kao što su n. pr. njemačka birt, ili turske bent, gjerz, gjuls, haps, raht, zapt, zarf. Tako n. pr. pored gosta, grozda, prišta, dažda govorimo gost,

grozd, prišt, dažd, ali pored gorka, jarma, lakta, ognja, ovna i t. d. ne govorimo gork, jarm, lakt, ognj, ovn, nego umetnuvši medju dva krajnja suglasna samoglasno *a* govorimo gorak, jaram, lakat, oganj, ovan. To je osobiti zakon za glasove jezika hrvatskoga, kao što je za iste riječi osobiti zakon glasovni n. pr. u jeziku ruskom, po kojem Rusi, ako i govore kao i mi što govorimo gorka, ognja, ne govore ni gork, ognj kao ni mi, ali ne govore ni gorak, oganj kao mi, nego govore na svoju горекъ, огонь (čit. agònj). Kako se u tome odvojio jezik hrvatski od jezika njemačkoga, u kojem su sasvim obične riječi n. pr. Arm, arg, Jagd, Art, Rand, denkt, jüngst i t. d.!

I iz ovih primjera, da ostalih, kojih ima sva sila, i ne spominjemo, može se lako razabrati, kako i u najsitnijim sastavinama, od kojih se sastavljaju riječi, a po tome i govor čovječji, vladaju odredjeni zakoni, kako su ti zakoni u različnim jezicima različni, a prema tomu kako se jezici, jedni više drugi manje, i po tim zakonima razlikuju izmedju sebe.

Kad se govori o razlikama izmedju dva ili više jezika, obično se ni ne misli, da imade medju jezicima razlike i u glasovima, koje zato što su glasovi u jezicima, koji su nam najviše poznati, više manje isti, ili ako i jesu različni, mi smo im već obikli kao da su naši, koje opet zato, što su glasovni zakoni, koji već jače rastavljaju jezike jedne od drugih, poznati ponajviše samo onima, koji se upravo bave oko njih. Mi dišemo i ne znajući za zakone, po kojima dišemo: tako mi i govorimo, a može biti i ne znamo, da i najneznatniji glas izgovaramo po tvrdo odredjenim zakonima.

Obično se misli, da se jezici izmedju sebe najviše razlikuju samo po *riječima.* Ko bi sudio samo po riječima, što bi ih našao u dva jezika, da su ti jezici kod različnih riječi izmedju sebe različni, a kod jednakih ili naličnih riječi da su medju sobom srodni, mogao bi se teško prevariti. Tako n. pr. u madžarskom i hrvatskom jeziku, ili u turskom i hrvatskom jeziku imade mnogo riječi, koje su iste i u jednom i u drugom

jeziku, a ipak kažemo, da jezici hrvatski i madžarski ili hrvatski i turski nijesu nipošto onako srodni, kao što su srodni n. pr. hrvatski i njemački jezik, u kojima će biti vrlo malo riječi, za koje bismo odmah na prvi pomišljaj rekli da su iste.

Držeći naši stari, da već same riječi mogu riješiti pitanje o srodnosti ili nesrodnosti izmedju dva jezika, došli su do vrlo zamamnih, ali na žalost posve krivih rezultata. U najstarije doba, što ga iz historije poznajemo, zauzimala su balkansko poluostrvo tračko-ilirska plemena. Što još i danas muči učenjake, te ne znadu, gdje je pravo mjesto tim Ilirima medju poznatim narodima, to nije našim starim učenjacima ni najmanje zadavalo muke: oni su bili uvjereni, da su ti narodi a na ime Iliri bili Slovjeni, a Slovjeni, što danas nastavaju na balkanskom poluostrvu, ili su pravi potomci tih starosjelaca, ili »mladice ucijepljene na stablo ilirsko«. Na to ih mišljenje nije ništa toliko navelo, koliko riječi iz jezika tih naroda, koje su se sačuvale u imenima plemena, gradova, rijeka, gora i t. d., zabilježenim u djelima starih pisaca grčkih i rimskih. Mnoge se izmedju tih riječi prikazuju na oko kao rodjene slovjenske. Tako se n. pr. u jednoga pisca iz III. vijeka prije Hrista spominje na gornjem Vardaru, gdje je danas Veles, grad Βυλαζῶρα (Bylazōra). Zar nije to čista slovjenska ili upravo hrvatska riječ: Bila (koje se govori u nekim krajevima mjesto bijela) zora? Ako je to doista slovjenska riječ, ko će reći, da oni, što su prozvali tim imenom grad, nijesu bili Slovjeni? Ako su bili Slovjeni, a stari ih pisci grčki i rimski zovu Ilire, zar nijesu Iliri i Slovjeni jedno? Tako su umovali naši stari, a sve u povodu riječi, koja je bez sumnje nalik na hrvatsku. Nu nastaje pitanje: je li doista riječ Bylazōra sastavljena od dvije riječi, od kojih je jedna u Byla a druga u zōra? Pa ako je sastavljena od te dvije riječi, znači li ono zōra što i hrvatsko zora? U hrvatskom jeziku imademo riječi, kao što su pro-zor, zor-en (mjesto zreo) i zoran, n. pr. zoran junak. One dvije prve riječi sasvim su hrvatske, a ona je potonja samo po onome -an hrvatska, a inače je turska: zor

znači u turskom jeziku sila, žestina, a po tome zoran junak ne znači, kao što bi se može biti mislilo, gledan, vidjen junak, nego silan, žestok junak. Prema tomu ko bi mislio, da ono zora u Bylazora ne može biti nego slovjenska riječ, svakako bi se prenaglio, kao što bi se prenaglio, ko bi rekao da zoran junak mora biti hrvatska riječ, dok imademo riječi, kao što su pro-zor (gdje je ono zor prema zreti, gledati), a znademo, da se govori i vidjen, gledan junak. A ko zna, ne treba li riječ Bylazōra da se ovako rastavi: Bylaz-ora? Nije li ono ora riječ, kojoj i danas jošte ima traga u jeziku arbanaskom, a znači most? Što je najčudnije, Turci i ne zovu Veles drukčije nego Kjöprülü, prema kjöprü, što znači ćuprija, most. Sva je dakle prilika, da je onomu gradu dao ime Bylazōra narod, s kojim su srodni današnji Arbanasi, za koje niko živ ne drži, da su jedno sa Slovjenima.

Ne će biti s gorega, da spomenemo još jedan primjer. U Rodopskim planinama pripovijeda Herodot da je živjelo junačko pleme tračko, Satri (Σάτραι, Satrai), koje zove drugi grčki historik iz V. vijeka prije Hrista mačonošama. Na najvišem vrhu imali su proročište Dionisovo, oko kojega su se brinuli svećenici Besi (Βησσοί, Bessoi). U potonja su se vremena svi Satri prozvali Besi. Naši su stari i ove Tračane na brzu ruku prometnuli u Slovjene. Junački Satri, mišljahu oni, prozvaše se jamačno po tome, što su umjeli svoje neprijatelje kao niko drugi satrti, a svećenici te bijesne čeljadi, Besi, nijesu ništa drugo, nego pravi pravcati bijesi. Kako su svi Tračani jednoga roda, a Satri su, pleme tračko, Slovjeni, nema sumnje, i Tračani su bili Slovjeni. I tako nam ne će biti čudno, što su naši pjesnici mislili i s ponosom spominjali, da je po žilama glasovitoga tračkog pjevača Orfeja tekla čista slovjenska krv! Znajući da u jeziku arbanaskom ima riječ, koja nas sjeća na Satre i znači mač, a tako da ima i riječ, koja je sasvim nalik na ime onih svećenika Besa i znači zakon, vjera, nama se danas da što priličnije čini,

*

da su stari Tračani bili srodniji današnjim Arbanasima, nego što su bili Slovjenima. Evo kake rezultate može da donese isporedjivanje samih riječi u različnim jezicima, a osobito kad se ne gleda, šta znače, nego se samo pazi, kako glase.

I tako može biti u dva jezika riječi jednakih i po značenju i po glasu, a jezici će biti izmedju sebe ipak različni; u turskom i hrvatskom jeziku, n. pr. ima, kao što ćemo vidjeti, mnogo riječi, koje su jednake i po značenju i po glasu, a ipak niko ne kaže, da nijesu ta dva jezika izmedju sebe sasvim različita. One hrvatske riječi, koje su iste i u turskom jeziku, nijesu rodjeno blago jezika hrvatskoga, hrvatski ih jezik nije stvorio, nego samo uzajmio iz turskoga. Ali u dva sasvim različna jezika može se naći riječi jednakih i po glasu i po značenju, za koje ne bismo nikako mogli reći, da ih je jedan jezik primio iz drugoga. Tako je n. pr. puki slučaj, što u afričkom Mandara-jeziku ja znači isto što i u hrvatskom jeziku, ili što se n. pr. u afričkom Bari-jeziku kaže molé, moléta za naše moli, molite. Smiješno bi bilo n. pr. gado u afričkom Hausa-jeziku, koje znači svinja, svadjati u svezu s hrvatskom riječi gad, jer u hrvatskom jeziku znači svinja često što i gad. Mi ne poznajemo bog zna kako naše prošlosti, ali toliko je ipak poznajemo, te možemo mirne duše reći, da Hrvati nijesu nikad bili ni u kakovom doticaju sa spomenutim afričkim plemenima, za koje je doznao učeni svijet istom u najnovije doba. Još i više ima u različnim jezicima riječi, koje su izmedju sebe samo na oko naličnе. Tako n. pr. u spomenutom afričkom Bari-jeziku imademo riječi kao što su: dan, diko, lom, riječi na oko prave hrvatske, samo što znače u onom afričkom jeziku, što ne bi valja da nikada mogle značiti u hrvatskom jeziku: lûk, oblak, bok. I u najrazličnijim jezicima imade jednakih glasova, a i od malo glasova može se stvoriti nebrojeno mnogo riječi. Od dvadeset i pet hrvatskih suglasnih glasova ima ih, recimo, sedamnaest na broj, koji dolaze i u drugim poznatim nam jezicima, n. pr. u jeziku latinskom, njemačkom i t. d. Od sedamnaest suglasnih možemo

sastaviti 272 skupine po od dva suglasna. Dodamo li svakoj skupini samo po jedan od običnih pet samoglasnih glasova, to ćemo dobiti 1350 skupina, a kako može samoglasno biti na tri mjesta, ili pred suglasnima, ili za suglasnima, ili megju suglasnima (n. pr. ast, sat, sta), to se može od 1350 skupina načiniti 4050 različnih skupina. Je li prema tomu kako čudo, ako i u dva sasvim različna jezika nadjemo od 4050 riječi, koje bi se mogle sastaviti po od dva suglasna s jednim samoglasnim, po koju riječ, koja je jednaka i u jednom i u drugom jeziku? A koliki bismo istom mogli broj riječi dobiti od onih sedamnaest suglasnih, kad bismo ih razvrstali u skupine po od tri suglasna, koja bi bila sastavljena jedno od drugoga samoglasnima kao n. pr. u riječi lanac? Neizrečenu množinu: 1.185,625.576,592.000 riječi, od kojih bismo mogli svaku sasvim lako izgovoriti!

Kako se ne može već po samim riječma suditi, da su dva jezika izmedju sebe srodna, tako se opet ne može po samim riječima suditi, da nijesu dva jezika izmedju sebe srodna. Imade jezika, za koje ne će niko živ reći, da nijesu srodni, a opet biće u jednom jeziku riječi, kojih u drugom ne će nikako biti. Tako n. pr. riječ rakija, poznata u jezicima ruskom, bugarskom i hrvatskom, sasvim je nepoznata u jezicima češkom i poljskom. To je dašto zato, što rakija nije prava hrvatska riječ, nego je uzeta iz jezika turskoga; ali imade i takih riječi, koje su bez sumnje prave domaće, pa dolaze samo u jednom jeziku, a u drugom ih nema. Tako je n. pr. vodka bez sumnje prava ruska riječ, ona dolazi i u poljskom jeziku, a u hrvatskom je nema, nego se mjesto nje upotrebljava tudja, rakija. Ako i nema u hrvatskom jeziku riječi vodka, a to ima riječ voda, vodica, koja je s ruskom riječi vodka srodna, da srodnija biti ne može, već što su im se nešto oblici i značenja razišla. Nu imade i takih riječi, koje dolaze u jednom jeziku, a u drugom ih nema upravo nikako; tako n. pr. prava ruska riječ ИМТЬ, boljeti, dolazi i u češkom jeziku, a u hrvatskom joj, čini se, nema ni traga, premda može biti, da je i

za nju znao nekoć jezik hrvatski. Imade nadalje i takih riječi, koje dolaze u dva i u više jezika, a kod jednakoga značenja i podrijetla glase sasvim različno. Ko bi rekao, da je hrvatska riječ kći, koje se govori u nekim krajevima i ći, šći, jedna sa češkom riječi dcera i s ruskom дочь? Sve je to jedna ista riječ, već što je po zakonima jezika hrvatskoga trebalo da primi osobito obličje, kojim se odvojila i od ruske i od češke riječi. Mjesto kći, kćeri govorili smo mi u staro vrijeme dći, dćeri. Ovaj se potonji oblik već bliže primakao češkomu dcera, s kojim će se izjednačiti, kad se uzme na um, da je prema češkomu *c* u riječima kao što su práce, svíce u hrvatskim riječima *ć*, n. pr. plaća, svijeća.

Govoreći o riječima, malo da nijesmo jednu zaboravili. Ako razmotrimo riječi stati, staja, stan, stanar, stanarov, opazićemo, da ima u tim riječima nešto, što postojano dolazi u svakoj riječi, a to je sta. Razmotrimo li još značenje spomenutim riječima, to ćemo opaziti, da te riječi mimo osobito značenje, koje pripada svakoj izmedju njih, imadu i značenje, koje je svima zajedničko. To zajedničko a po tome i glavno značenje u riječima staja i stanica, nije ni u onome -ja ni u onome -nica, nego u sta-, za koje kažemo, da je korijen riječima staja, stan, stanica i t. d. Po tome je *korijen* onaj dio riječi, u kom joj je glavno značenje. Korijen sam sta još nije riječ, ali može da postane riječ, kad mu dodamo n. pr. -ti: sta-ti. Za ovo -ti kažemo da je *nastavak* u riječi stati. Riječ stanarov nije odmah postala od korijena sta i nastavka -narov, nego stanarov je postalo najprije prema stanar, ovo prema stan, a stan istom od sta i nastavka, koji danas glasi *n*. Kako je stan postalo prema sta, tako je stanar postalo prema stan, a stanarov prema stanar: za sta prema stan, stanar, stanarov kažemo da je korijen, a za stan prema stanar da je *osnova*, kao što je stanar osnova prema stanarov. I tako od korijena s nastavkom može postati ili sama riječ ili osnova za drugu riječ, a po tome su sve hrvatske riječi, osim nekoliko njih, koje su sami korijeni, postale ili od

körijenâ, to jest od körijenâ i nastavaka, ili od osnova, to jest od osnova i nastavaka. Kako riječi redovno postaju istom od osnova, kaže se u opće, da riječi postaju od osnova, a osnove od körijenâ.

U riječima poviše spomenutim lako je razabrati korijen, on je kao na dlanu. Tako je lako odrediti i korijen onih 248 riječi, što su potjerale iz korijena sta, a Daničić ih našao u Vukovu rječniku: u svakoj se vidi upravo jasno korijen sta. Ali ne treba misliti, da je svakoj riječi tako lasno odrediti korijen. Da je riječ postojan jednoga korijena s riječju stalan, nije teško vidjeti, ali da su riječi viti, vojnik, vjenčati izdanci iz jednoga korijena, čini se na prvi pomišljaj nekako čudno. Ako su od jednoga korijena mogle tako različne riječi i po obličju i po značenju postati u jednom jeziku, zar da se čudimo, što ista riječ od istoga korijena i od iste osnove glasi u ruskom дочь a u hrvatskom kći? A ko bi rekao, da je ta riječ ista ne samo po korijenu, nego i po osnovi i u njemačkom jeziku, u kojem glasi Tochter, i u grčkom jeziku, u kojem glasi θυγάτηρ (thygatēr)?

Iz navedenih primjera lako će se razabrati, kako su naši stari griješili, što su samo po ono nješto riječi, koje su na oko nalik jedna na drugu, tvrdo mislili, da su i jezici, u kojima dolaze take riječi, jedan na drugi nalik i po tome jedan s drugim srodan. Mi smo vidjeli, da može biti i u dva sasvim tudja jezika jednakih riječi, a opet da može biti i u dva jezika, koji su jedan drugomu blizu, da bliže ne mogu biti, različnih riječi i po korijenu a još više po obličju.

Jezici se izmedju sebe mogu da razlikuju ne samo u pojedinim glasovima i u glasovnim zakonima i u riječima, nego i u tome, kako *upotrebljavaju riječi, da se njima kaže misao.* Samim riječima otac, ljubiti, sin izrekli smo pomišljaje ili pojmove, ali misli izrekli nijesmo. Riječima: Otac ljubi sina već smo izrekli misao. Ali u toj rečenici imademo iste one riječi, za koje smo rekli, da ne izriču misli? Jest, iste su riječi, ali oblici su im se promijenili. Od istih onih riječi mo-

žemo još jednu rečenicu da sastavimo — drugom promjenom ôblikâ: Oca ljubi sin. Šta kazuju ti primjeri? Rečenica: Otac ljubi sina i rečenica: Oca ljubi sin razlikuju se jedna od druge i po obličju riječi, od kojih su sastavljene, i po značenju, to jest svaka izmedju njih izriče drugu misao. A po čemu kazuje svaka od njih drugu misao? Ne kazuje ju po gradji samoj, a to su riječi, jer je gradja u jednoj i u drugoj ista, nego je kazuje po obličju te gradje, koja je u svakoj rečenici drukčija. Kao što misao postaje od pojmova, onako postaje i rečenica od rijèčî. Da bi od pojmova postala misao, treba da je u misli izmedju pojmova nekaka sveza. Tu svezu izmedju pojmova u misli izričemo mi u rečenici osobitim oblicima rijèčî: kako promijenimo oblike riječima u rečenici, već smo izrekli drugu misao. Koliko mislî možemo izreći sa cigle one tri riječi! Otac ljubi sina. — Otac ljubi sinove. — Oče, ljubi sina! — Oče, ljubi sinove! — Oci ljube sinove. — Oci, ljubite sinove! — Sin ljubi oca. — Sine, ljubi oca! — Sinovi ljube oca. — Sinovi, ljubite oca! — Sinovi ljube oce. — Sinovi, ljubite oce! A to nije još ni polak rečenica, koje bi se sve mogle nagraditi od one tri riječi! Mi podajemo riječima osobita obličja, da bismo njima kazali osobite misli. I u tom se eto razlikuju jezici izmedju sebe: ne upotrebljavaju svi jezici jednako riječi, da bi se njima kazala misao. Jedni jezici ne mijenjaju za taj posao nikako svojih riječi, a drugî ih mijenjaju, ali opet ne mijenjaju ih svi jednako.

U hrvatskom jeziku, kako smo vidjeli, postaju riječi od osnova, a osnove od kòrijenâ. Tako postaju riječi i u mnogim drugim jezicima, ali ne postaju u svima.

U kineskom jeziku dolaze redovno riječi samo od jednoga sloga. I u hrvatskom jeziku imade mnogo riječi od jednoga sloga, od kojih se mogu da sastave i čitave izreke, n. pr. Sij, vij, pa u koš. Zlo je ko ne zna. Pas psu brat i t. d., ali ponajviše tih riječi imadu samo danas jedan slog, a u staro doba bile su i te riječi po od dva sloga, dok se redovno ni za

koju kinesku riječ ne može pokazati, da je i kad imala više od jednoga sloga. I riječi od jednoga sloga u hrvatskom jeziku, kao što su n. pr. dar, stan, možemo i bez osobite muke rastaviti i pokazati, kako su postale od kȍrijenâ; tako je n. pr. u riječi dar sasvim očit korijen da, koji se vidi i u dati, daća, danak i t. d. U kineskom jeziku ne možemo tako rastvarati riječi, jer su riječi u njemu sve sami korijeni. Kako nema u kineskom jeziku riječi, kao što su hrvatske dan, stan, tako nema u njemu redovno ni riječi, kao što su vit, voj, u kojima se isti korijen pomalja u različnom obličju: u kineskom su jeziku korijeni nepromjenitoga obličja. Već iz ovoga može se vidjeti, kako je velika razlika izmedju jezika kineskoga i jezika n. pr. hrvatskoga. Dok u hrvatskom jeziku imade i veoma rodnih korijena, kao što je n. pr. korijen u riječi viti, koji je ponio, po Daničiću, riječi 181 na broj, ili korijen u riječi tekovina sa 195 riječi, ili korijen u riječi metla sa 222 riječi i t. d., iz kineskoga je jezika poizbijalo sve samo pusto, bezrodno korijenje, u kojem i najoštrije oko učenjakovo jedva da razbire trag kakovu životu.

Kad se već ne može kineski jezik da podići rodnošću svojih korijena, a to će se valja da moći podičiti obiljem svojih korijena? Nipošto! Vele, da imade u kineskom jeziku u svemu do 450 korijena. Budući da je u kineskom jeziku korijen zajedno i riječ, to bi po tome računu bilo u kineskom samo do 450 riječi. Istina, običnomu čovjeku ne treba mnȍgo riječi; tako kažu za engleskoga težaka da upotrebljava od prilike samo 300 riječi, ali što se čovjek umno više razvio, to mu treba i više riječi, te se misli, da čovjek srednje naobrazbe potrebuje 3—4000 riječi. Za Kineze ne će niko reći, da se u umnom razvijanju nijesu popeli na prilično visoke grane, i to već u ono doba, kad se za prosvijetljene Grke ni znalo nije. Sa 450 riječi? dodaće ko pitajući. Od hrvatskih riječi dug, grad, luk, pas, rat, sad, ima svaka po dva značenja, a koje se upravo značenje misli, kad se riječ izgovara, razbire se i iz izgovora, kako se riječ izgovara. Drukčije je značenje riječi

dug, grad i t. d., kad se odugo izgovori: dûg, grâd i t. d., a drugčije, kad se brzo izgovori: dŭg, grăd i t. d. Tako eto i u kineskom jeziku jedna riječ, a to je korijen, može prema različnom izgovoru primiti i različno značenje. Riječ lu n. pr. može značiti: put, kola, dragi kamen, resiti, rosa, a lu se zove i nekaka morska ptica i jedna rijeka. Na taj je način ono 450 riječi naraslo do koju tisuću riječi. Ali u carskom rječniku kineskom vele da je zabilježeno riječi 42.718 na broj? Istina, od tih se riječi dobra četvrtina više ne govori nikako, a polovica od ostatka veoma se rijetko govori, nu kod svega toga računa ostaje ipak još do 15.000 riječi. Da izgovorimo svaku kinesku riječ i na deset načina, još ne bismo došli ni do 6000 riječi, što ih treba da znade čovjek, koji želi postati carski historik. Kako su dakle Kinezi nagradili od prilično malena broja korijenâ toliku silesiju rijèčî?

Svakome će jamačno biti poznate hrvatske riječi: paun-pero, ivan-cvijet, ljiljan-gora, Rim-papa i t. d. Razmotrimo li te riječi, opazićemo, da je svaka sastavljena od dvije riječi: od riječi paun i od riječi pero postala je treća riječ paun-pero tako, da je naprosto jedna riječ stavljena do druge. U kineskom je jeziku sva sila takih riječi, dok ih je u hrvatskom jeziku veoma malo, jer hrvatski jezik imade osobitih pomagala, s pomoću kojih može od riječi, koje već postoje, stvarati nove riječi. Tako n. pr. od riječi nož možemo u hrvatskom jeziku načiniti osobitu riječ, kojom ćemo označiti mali nož: dodavši riječi nož nastavak, koji danas glasi -ić, eto nam nove riječi nožić. Kinez ne može stvoriti take riječi, a kad hoće da izreče ono što mi zovemo nožić, treba da uzme dvije osobite riječi i nepromjenite da ih sastavi; tako će Kinez mjesto nožić reći od prilike nož-dijete, a to mu je prema riječi nož i prema riječi dijete treća osobita riječ. U nas nastavci, kojima postaju riječi, n. pr. voz-ar, pra-lja, žud-nja, glas-it, golub-ić, ban-stvo, rodi-telj, ne dolaze nikada sami sobom kao riječi, nego uvijek samo kao nastavci, koji srastavši se s osnovama ne žive sa-

mostalno. Službu, što vrše u nas ti nastavci, vrše u kineskom jeziku sve same prave pravcate riječi, koje i živu samostalno. Tako eto postaju u kineskom jeziku riječi, a tako postaju i oblici riječima.

Mi smo poviše vidjeli, kako u hrvatskom jeziku postaju n. pr. prema osnovi, koja je u riječi stan, nove riječi, kao što su stanar, nastaniti i t. d. Oblik riječima stanar, nastaniti nije ukočen, nepromjenit, i on se može da mijenja; tako imademo prema stanar oblike stanara, stanaru, stanarom, stanari, stanarima, a prema nastaniti razvila se sila božja oblika: nastanim, nastaniš, nastani, nastanimo, nastanite, nastane i t. d. Kako je u tim oblicima, koje zovemo gramatičkim oblicima, hrvatski jezik veoma obilan i spretan, tako je nasuprot kineski jezik po našem mišljenju veoma siromašan i nespretan. Dok mi od riječi stanar, da bismo naznačili, da ih više pomišljamo, možemo načiniti osobit oblik prostim nastavkom, Kinez treba da mjesto nastavka opet uzme potpunu riječ. Što mi po duhu i po zakonima jezika hrvatskoga kažemo stanar-i, to bismo po duhu i po zakonima kineskoga jezika morali da kažemo mnogo-stanar.

Taki su eto od prilike jezici, kojim govori nekoliko stotina milijuna ljudi u jugoistočnoj Aziji. Osim Kineza govore takim jezicima još Tibećani i Himalajski narodi, Birmanci i Arkanci u bengalskome primorju, Sijamezi, Anamićani i različiti osamljeni narodi u stražnjoj Indiji.

Srednju i sjevernu Aziju zapremiše narodi mongolske ili tatarske trage. Glavno područje jezikâ tih azijskih naroda još je i danas u Aziji, ali je zahvatilo i u jedan dio Evrope. U davnoj davnini poplavi gotovo sav sjever evropski bujica divljih čopora tatarskih, a njihovi su potomci današnji Fini, Estonci, Lopari i Samojedi. U potonja vremena provališe u Evropu i drugi narodi te trage. Madžarski i turski jezik pošljednji su tragovi onih strahotnih valova, koji su iz srednje Azije zapljus-

kivali sve do u srednju Evropu. Jezici svih tih naroda stvaraju osobitu vrstu jẽzîkâ.

U jezicima, kao što je kineski, riječi su sve sami korijeni, koji ne podnose nikakih promjena. Drukčiji su jezici, medju koje pripada n. pr. jezik turski. Jedan će primjer dostajati, da se pokaže, kakav je taj jezik. Što mi izričemo u korijenu, prema kojemu imademo riječi ljubiti, ljubav, to izriče Turčin u korijenu sev. U taj se korijen ne dira, on ostaje nepromjenit kao i u kineskom jeziku. Dodavali mi koliko mu drago nastavaka, korijen se sev uvijek jasno razbire. Prema tomu nema u turskom jeziku riječi, u kojima bi se jedan isti korijen pokazivao u različnom obličju, kao što se pokazuje n. pr. korijen nes u hrvatskim riječima donesti, donositi, donašati. Od korijena i nastavaka postaju riječi; tako je od korijena sev i nastavka er postalo sev-er, ljubeći. Ti je u turskome sen, a to može da bude i nastavak; od sever i nastavka sen dobija se oblik sever-sen, ljubeći ti, to jest ljubiš. Vi glasi u turskome siz, a prema tome sev-er-siz, ljubeći vi ili upravo ljubite. Hrvatsko ljube tursko je sev-er-ler, a ono ler dolazi i u kitab-leri, knjiga njihova prema kitab, knjiga. Iz ovoga se može vidjeti, kako još imade u turskom jeziku nastavaka, koji su ili upravo prave samostalne riječi, ili ako i nijesu danas više samostalne riječi, a ono se ipak još i danas može u njima da osjeća nekadašnja samostalna služba njihova.

Od korijena sev i nastavka mek postaje riječ sevmek, ljubiti. Po umetku in, koje se umeće izmedju korijena sev i nastavka mek, nastane sev-in-mek, (ljubiti se, ili upravo) veseliti se. Od sevmek i umetka iš dobija se sev-iš-mek, (ljubiti jedan drugoga) ljubiti se. Svakomu od ova tri oblika pripada po umetku dir osobito značenje: sev-dir-mek, činiti da ko ljubi, sev-in-dir-mek, (činiti da bude ko veseo), obradovati koga, sev-iš-dir-mek, činiti da jedan drugoga ljubi. Svaki izmedju spomenutih oblika može jošte da primi umetak il, n. pr. sev-il-mek,

biti ljubljen, sev-in-dir-il-mek, bivati obradovan, a suviše još i ti oblici mogu se raširiti umetkom me, n. pr. sev-il-me-mek, ne biti ljubljen, ili sev-in-dir-il-me-mek, ne bivati obradovan. Ti nam primjeri, izmedju ostaloga, pokazuju, kako imade jezika, koji poznaju nastavke, ali ti nastavci jošte se nijesu sasvim srasli s korijenima ili s osnovama tako, te se ne bi mogli od njih odlučiti. Evo kako je u riječi sevmek nastavak vrlo slabo vezan o korijen, od kojega se može novim nastavcima ili umecima bez ikake muke rastaviti, kao što pokazuju oblici: sevinmek, sevindirmek, sevindirilmek, sevindirilmemek. U ovom su potonjem obliku nastavak mek od korijena sev odijelila četiri umetka, koji su opet izmedju sebe vrlo slabo vezani, što se može veoma lako vidjeti, isporedivši oblik sevindirilmemek s oblikom sevindirilmek i t. d. Značenje ovih nastavaka i umetaka u jeziku se još živo osjeća, kao od prilike u nas što se osjeća značenje prijedloga, koji dolaze uz druge riječi, a sami ne dolaze nikad, ali ipak pored toga osjećamo, da su oni riječi za se. Kad kažemo: »Neko se za list sakrije, a neko ne može ni za dub« osjećamo, da su za list, za dub po dvije riječi, a osjećamo i osobito značenje, koje pripada prijedlogu za, premda taj prijedlog nikad ne dolazi u hrvatskom jeziku sam. Kad velimo: »Djevojka je kraj gore stajala« niko ne će reći, da nijesu kraj gore dvije riječi, izmedju kojih se u prijedlogu kraj osjeća osobito značenje još i življe nego u prijedlogu do, jer kraj može i danas da bude samostalna riječ. U riječima jutros, zimus prema jutro, zimu čini se da je ono *s* osobit nastavak, a u istinu nije ništa drugo nego ostatak od riječi saj, sa, se (ovaj, ova, ovo), koja je u starom hrvatskom jeziku samostalno živjela, a i danas jošte živi u nekim krajevima, kao n. pr. oko Zagreba, gdje se govori se zime mjesto ove zime. Prema tomu jutros, zimus isto je što i ljeto se (ovo ljeto), zimu su (ovu zimu). Isporedimo sada s riječima ljetos, zimus riječi ljetom, zimom. Kakva je razlika izmedju ljetom i ljetos? Na prvi pomišljaj čini se

ta razlika manja, nego što u istinu jest, ali dok se riječ ljetos može lako, kao što smo vidjeli, rastvoriti u dielove, od kojih je sastavljena, a ti dielovi imadu svaki svoje osobito značenje, koje se i danas još osjeća, riječi ljetom ne možemo nikako rastvoriti u takove česti, od kojih bi se za svaku moglo reći, da znači upravo ovo ili ono. A zašto se to ne može reći? Ne može se reći jedno zato, što se redovno nastavak slio s osnovom tako, da je veoma teško jedno od drugoga otkinuti, a drugo zato, što i najoštrije oko učenjakovo, koje rastavlja gotovo svaki nastavak od osnove, može rijetko kad da upravo odredi značenje nastavku.

Iz svega što je doslije rečeno o jezicima, medju koje pripada jezik kineski, i o jezicima, medju kojima je mjesto jeziku turskomu, ne će biti teško uhvatiti razliku s jedne strane izmedju tih jezika samih, a s druge strane izmedju njih i izmedju jëzikâ, kao što je hrvatski, koji pripada trećoj vrsti poznatih jezika. U jezicima prve vrste riječi su sve sami korijeni, a u jezicima druge i treće vrste riječi nijesu sami korijeni, nego su se izvile iz körijenâ. Dok su korijeni u jezicima prve i druge vrste nepromjeniti, obličje se korijenima u jezicima treće vrste može i mijenjati. Kako su korijeni u jezicima prve vrste zajedno i riječi, postaju u njima nove riječi i ono, što mi zovemo oblike riječima, sastavljanjem kȍrijenâ ili riječi, dok u jezicima druge i treće vrste postaju riječi i oblici riječima od korijena (od osnova) i od nastavaka. Ti se nastavci u jezicima druge vrste ne slijevaju s onim dijelom riječi, koja je nepromjenita, u nerazdijeljenu cjelinu, a značenje im se još živo osjeća, akò se i ne govore više sami. U jezicima treće vrste nastavak se i ono, čemu se nastavak dodaje, sraslo oboje u jedno, a značenje nastavku, koji se, do nekoliko može biti izuzetaka, više ne govori sam, ne mogu ponajviše ni učenjaci pravo da razberu.

Po tome se čini, da su jezici prve vrste najniži, a jezici druge vrste da su kao prijelaz od jëzikâ prve vrste k jezicima druge vrste. Tu se samo sobom nameće pitanje, jesu li se jezici treće

vrste postepeno od najnižega stepena, na kojem su jezici prve vrste, preko stepena, na kojem su jezici druge vrste, razvijali i razvili do stepena, na kojem ih mi poznajemo, ili su se može biti već i u prvom početku ustrojstvom svojim odvajali od jëzîkâ prve dvije vrste? Na to se pitanje za sada još ne može ništa izvjesno da odgovori, ako se i osjeća, da spomenute tri vrste jëzîkâ prikazuju zaisto tri stepena u razvijanju jëzîkâ tako, te su jezici druge vrste razvijeniji od jëzîkâ prve vrste, a jezici treće vrste razvijeniji od jëzîkâ druge vrste. Prema tomu jezici treće vrste bili bi najrazvijeniji i najsavršeniji od poznatih nam jezika.

To se sasvim podudara s prosvjetnim razvojem onih naroda, koji govore jezike treće vrste: što je naroda na svijetu, nema ni jednoga, koji bi se s njima mogao mjeriti u prosvjeti. Zapremivši najprije jugozapadnu Aziju, oni su odatle segnuli u Afriku, naselili gotovo svu Evropu, iz Evrope prodrli u Ameriku i rasijali se po Australiji i Polineziji. Što je poznatoga svijeta, njihovu se gospodstvu klanja, njihovom se prosvjetom koristuje.

Jëzîkâ treće vrste imade sva sila. Svi ti jezici nijesu samostalno i neovisno jedan od drugoga postali. Imade medju njima jezika, za koje smo po njihovim glasovima i glasovnim zakonima, po korijenima i nastavcima, a prema tome i po riječima samim i po njihovim oblicima — da ostalo ne spominjemo — gotovi reći, da su jednoga podrijetla, da su djeca jednoga oca, članovi jedne porodice. Objasnimo to primjerima.

U staro doba govorio se latinski jezik u Rimu i u okolnim mjestima. Što se više širilo područje vlasti rimske, to se više širilo i područje jezika latinskoga, pred kojim su ustupali ostali jezici. Pošto je latinski jezik u različitim krajevima doživio različite promjene, razviše se iz njega jezici, kao što su talijanski, španjolski i francuski. Kako su se ti jezici s vremenom odvojili jedan od drugoga, vidi se po tome, što n. pr. Francuz, ako nije upravo učio talijanski, ne može da čita Danta. Pa ipak u tim jezicima ima još i danas tako jasnih tragova jednoga

zajedničkoga podrijetla, da možemo lako izabrati i po čitave rečenice talijanske, španjolske i francuske, u kojima će se svakoj riječi naći izvor u jeziku latinskom. Uzmimo za primjer iz svakoga jezika po jednu polovicu. Kako je ovdje stalo ponajviše do toga, da se isporede riječi talijanske, španjolske i francuske s latinskim riječima, ne će da što latinski prijevod biti, kako bi inače po pravilima jezika latinskoga trebalo da bude. Evo primjera:

Talijanski.

E meglio un uovo oggi che una gallina domani.
Est melius unum ovum hodie quod una gallina de mane.

Spanjolski.

Por la calle de despues se va à la casa de
Per illam callem de de-ex-post se vadit ad illam casam de
nunca.
nunquam.

Francuski.

Un tiens vaut mieux que deux tu l' auras.
Unum tene valet melius quod duo tu illum habere-habes.

Ovi primjeri jasno pokazuju, da su se jezici talijanski, španjolski i francuski razvili iz jezika latinskoga, od koga se, što su bliže našim ovamo vremenima, sve više i više udaljuju. I tako, sve kad nam se latinski jezik ne bi bio sačuvao, učenjaci bi, poredeći jezike talijanski, španjolski i francuski, izvodili, da je nekoć bio jedan jezik, iz kojega su se svi spominjani jezici s vremenom razvili, i da su po tome jezici talijanski, španjolski i francuski članovi jedne jezične porodice.

Predjimo sada k jezicima, kao što je n. pr. jezik ruski, poljski i češki. Uzmimo opet iz svakoga od spomenutih jezika po jednu poslovicu.

Ruski.

Ржа на желѣзѣ а неправда на человѣкѣ не утаится.
Rdja na željezu a nepravda na čovjeku ne utaji se.

Poljski.

Gdzie głowy niemasz rządu niepytaj.
Gdje glave nemaš reda ne pitaj.

Češki.

Lepší vrabec v ruce než holub na střeše.
Ljepše vrabac u ruci nego golub na stresi.

Šta pokazuju ti primjeri? Da su jezici ruski, poljski, češki i hrvatski blizu jedan drugomu, kao da su izmedju sebe braća. A šta slijedi odatle? Slijedi: ili da su postali jedan od drugoga, da su n. pr. jezici ruski, poljski i češki postali od jezika hrvatskoga, ili da su svi ti jezici: ruski, poljski i češki zajedno s hrvatskim postali od jednoga drugog jezika, kao što su n. pr. jezici talijanski, španjolski i francuski postali od jezika latinskoga. Kao što su se jezici talijanski, španjolski i francuski razvili iz jednoga zajedničkog jezika, onako su se i jezici ruski, poljski, češki i hrvatski razvili iz jednoga zajedničkog jezika, samo što nam se taj zajednički jezik nije sačuvao onako, kao što se sačuvao jezik latinski. Uza sve to znaci njihova srodstva tako su očevidni, te nema sumnje, oni su članovi jedne osobite jezične porodice.

Pojedini se jezici po srodstvu svome sastavljuju u *jezične porodice* ili *grane*. A imade li izmedju pojedinih jezičnih porodica kake srodnosti? Do u najnovije vrijeme o takoj se srodnosti samo nešto nagoviještalo, a danas nema o njoj više sumnje. Ta srodnost izmedju jezičnih porodica nije da što onako očita, kao što je očita srodnost izmedju članova ove ili one porodice. Iz riječi, koje pripadaju dvjema srodnim jezičnim porodicama, veoma bi teško bilo sastaviti po čitave rečenice, koje bi se jedna s drugom podudarale, kao što se n. pr. mogu da podu-

daraju po čitave rečenice ruske s hrvatskim rečenicama. Uza sve to pošlo je učenjacima ipak za rukom, te su ušli u trag srodstvu i izmedju jezičnih porodica. Tako se, izmedju ostaloga, pokazalo naučnim istraživanjem, da imade sva množina korijena, koji su jedni isti ne samo u jezicima jedne porodice, nego i u jezicima različitih porodica. Ko ne će već na prvi pogled odrediti riječima: hrvatskoj stanje, latinskoj status, grčkoj στάσις (stasis), njemačkoj Stand, litavskoj stone, jedan zajednički korijen sta, koji dolazi u našim riječima stati, stajati? Medju tim prema korijenima, koji bi tako jasno svjedočili srodstvo izmedju dviju ili više različitih jezičnih porodica, imade ih mnogo više, koji su u jezicima različnih porodica primili i različno obličje, te se na oko ne bi za njih moglo reći, da su i u kakvu srodstvu. Ko bi rekao samo onako na oko, da su riječi: grčka ἕλκω (helkō) i hrvatska vučem, koje isto znače, nalik jedna na drugu, ili da su dapače potjerale iz jednoga korijena, a ipak nema sumnje, da su te dvije riječi po korijenu upravo onako srodne, kao što su srodne riječi στάσις (stasis) i stanje. Istina, to ne pokazuju riječi same, već pokazuje povjest njihova. Mjesto ἕλκω (helkō) bilo je vrijeme, kad se govorilo Fέλκω (velkō), a mjesto vučem govori se još i danas u nekim krajevima vlečem i prema tomu vleku, kao što se govori junače prema junaku. A nijesu li ono velk u grčkoj riječi i vlek u hrvatskoj riječi dva po obličju različita izdanka iz jednoga korijena? Ne samo u korijenima, nego i u nastavcima pokazuje se srodnost izmedju različitih jezičnih porodica. Isporedivši riječ grčku μήτηρ (mētēr) s latinskom mater i njemačkom Mutter, ko će reći, da te riječi, koje su izmedju sebe srodne po korijenu, nijesu srodne i po nastavku -ter, što dolazi i u hrvatskoj riječi mater, koje je osobit oblik riječi mati? Tako se pokazuje srodstvo i u nastavcima, kojima postaju oblici pojedinih riječi. U hrvatskoj riječi jes-t ne će n. pr. niko moći odreći da nije isti nastavak, što je i u latinskoj riječi es-t, i u njemačkoj is-t, i u grčkoj ἐσ-τί (es-ti). Ali ne samo u korijenima i u

nastavcima, kojima nastaju riječi i oblici riječima, nego i u samim glasovima i glasovnim zakonima imade izmedju jëzikâ različitih jezičnih porodica više srodnosti, nego bi se na prvi pomišljaj komu činilo. Da objasnimo i to jednim primjerom. Svako osjeća, da je riječima donesti, donositi, donašati jedan korijen: nes, već što se samoglasno *e* preglasilo u *o*, a samoglasno *o* u *a*. Takih pojava imade i u drugim jezicima, n. pr. u grčkom, u kojem pored τρέπω (trepō, obraćam) dolazi ἔτραπον (etrapon, obratih) i τρόπος (tropos, obrat) ili u njemačkom jeziku, u kojem imade werfen (baciti), ali pored toga warf (bacih) i geworfen (bacio).

Po spominjanim pojavama izlaze i jezici različitih jezičnih porodica izmedju sebe nalik jedni na druge. A izlaze li po tim pojavama i srodni? Da nijesu spominjane naličnosti tek onako slučajne? O slučaju ne može ni spomena da bude. Kad bi se različiti jezici podudarali jedan s drugim u jednoj samo ili u drugoj pojavi, još bi se moglo pomišljati na kaki taki slučaj, ali gdje se jezici slažu gotovo u nebrojenim pojavama svake ruke, tu nema mjesta nikakome slučaju, već ako ćemo reći, da je sve na ovome svijetu puki slučaj i ništa više. Ali da nijesu jezici jedan od drugoga uzeli sve ono u čemu se slažu? I to ne može da stoji. Istina, u svakom gotovo jeziku ima koješta, što nije njegova rodjena svojina, ali kad bismo ustvrdili, da su sve hrvatske riječi, koje su se razvile iz korijena, što ih nalazimo u jeziku grčkom, uzete iz jezika grčkoga, ostao bi broj pravih hrvatskih riječi veoma neznatan. Pa da još kažemo i za sve oblike, koji su nalik jedni na druge u jezicima hrvatskom i grčkom, da su grčki, hrvatski bi jezik ostao gotovo i bez riječi i bez oblika svojih, a sve bi u njemu bilo tudje. U ostalom, ako su kad korijeni i živjeli sami sobom, kao danas riječi što živu, u doba, kad su jezici jedan od drugoga ovo ili ono uzeli, samostalnih korijena nije više bilo, i tako jezici nijesu više mogli uzimati jedan od drugoga korijena, nego su uzimali gotove već riječi. Hrvatski jezik nije uzeo iz grčkoga jezika korijena riječima πάτος (patos), πάππος (pa-

rippos), nego upravo samu riječ ili nepromijenjenu patos ili promijenjenu prema zakonima svojim parip. Takovih je posudjenica prilično malo, a ponajviše ih je lako raspoznati od domaćih riječi. Tako je lako raspoznati i ono nekoliko tudjih nastavaka, što su prionuli za prave domaće riječi, kao n. pr. u zlatali mjesto zlatan, ili u bezobrazluk mjesto bezobrastvo. Hrvatski bi jezik mogao biti, a nekoč je zaisto i bio bez tudjih nastavaka i bez tudjih riječi, n. pr. grčkih, ali bez korijena i nastavaka, koji su isti u grčkom i hrvatskom jeziku, niti može danas biti niti je mogao kad biti: oni su prava pradjedovska baština i u hrvatskom i u grčkom jeziku. Istina, ta dva jezika pripadaju dvjema različnim jezičnim porodicama, ali te dvije porodice srodne su jedna s drugom, a odatle i samo odatle ono zajedničko jezično blago. Kako mogu pojedini jezici da su članovi jedne jezične porodice, a po tome da su i jednoga zajedničkog podrijetla, onako mogu i pojedine jezične porodice da su članovi jednoga *jezičnoga plemena*, a po tome i jednoga zajedničkog podrijetla. Samo je po sebi jasno, da će biti srodstvo izmedju članova jedne porodice tješnje, nego što će biti izmedju članova različitih porodica; zato je n. pr. jezik hrvatski srodniji s jezikom ruskim, nego što je s jezikom grčkim, premda je i s njime srodan. Govoreći o srodstvu, ne treba smetati s uma i razlike, koje postoje izmedju srodnih jezika. Kad ne bi bilo nikakih razlika izmedju dva srodna jezika, ne bismo mogli za njih ni reći, da su dva jezika, nego da su jedan jezik. Što su bliže po srodstvu dva jezika jedan drugomu, to su razlike manje, a što su dalje dva jezika jedan od drugoga, to su im i razlike veće. Tako imade n. pr. izmedju ruskoga i hrvatskog jezika, koji pripadaju istoj porodici, manje razlika, nego izmedju jezika hrvatskoga i grčkog, koji pripadaju dvjema različitim porodicama. Još je veća razlika izmedju jezika, koji su članovi različitih jezičnih plemena; tako je n. pr. veća razlika izmedju jezika hrvatskoga i arapskog ili židovskog, od kojih je prvi ogranak jezičnoga plemena indoevropskog, a potonji su ogranci jezičnog plemena semitskog,

nego izmedju jezika hrvatskoga i grčkog, od kojih je i jedan i drugi ogranak istog indoevropskog jezičnog plemena. Najveća je da što razlika izmedju jezika, koji pripadaju raznim vrstama, kao što je n. pr. izmedju jezika hrvatskoga i jezika turskoga ili madžarskog, jer hrvatski jezik pripada u treću vrstu, a jezik turski ili madžarski u drugu vrstu jëzikâ.

Da prisaberemo sve u jedno, što je spomenuto o jezicima, o njihovim porodicama i plemenima, reći ćemo: jezici su članovi jezičnih porodica, a porodice članovi su jezičnih plemena. Tako je hrvatski jezik član slovjenske jezične porodice, a slovjenska je jezična porodica član indoevropskoga jezičnog plemena. Prema tomu treba da ogledamo I. jezike indoevropske, II. jezike slovjenske, a najzad III. jezik hrvatski.

Jezici indoevropski.

Za srodstvo jezika i naroda indoevropskih doznalo se istom u naše vrijeme. — Indijska porodica. — Cigani. — Eranska porodica. — Jermenska porodica. — Grčka porodica. — Italska porodica: latinski jezik; romanski jezici. — Ilirska porodica. — Arbanasi. — Keltska porodica. — Germanska porodica. — Baltičko-slovjenska porodica. — Što se od prilike može znati za indoevropsko pleme, gdje je i kako je živjelo prije nego će se raseliti.

Od Gangesa u Indiji puklo je preko eranske visočine kroz Armeniju i Malu Aziju a širom sve Evrope od Urala do Atlantskoga oceana, od Islandije do Sicilije ogromno naselje narodima, za koje je znanost u naše dane, isporedivši jezike, kojima govore, bjelodano dokazala, da su srodni izmedju sebe a po tome da su i jednoga podrijetla.

O toj srodnosti i zajedničkom podrijetlu stari nijesu ni sanjali. Grci, najumniji narod staroga vijeka, poznavali su samo dvije vrste jezika: jezik grčki i barbarski. Ko nije govorio grčki, govorio je barbarski, ko nije bio Grk, bio je barbarin. Ponoseći se svojom prosvjetom i prezirući sve barbare, nije im ni na um padalo, da se uče tudjem barbarskom govoru, koji, po njihovu mišljenju, ni nije pravi ljudski govor. Ne učeći se stranim jezicima, nijesu ih ni mogli porediti sa svojim. Po tome nije za čudo, što nije medju Grcima niko ni u snu pomišljao, da bi se izmedju barbarskih jezika mogao naći po

koji jezik, koji bi bio u srodstvu s grčkim jezikom. Rimljani su se u naukama povodili sasvim za Grcima. Bivši isprvice i sami prosvijetljenim Grcima barbari, nazivahu u potonja vremena, zadojeni grčkom prosvjetom, kao i Grci sve ostale narode barbarima, izuzevši dakako svoje učitelje Grke. I tako ni u Rimljana ne nalazimo ni traga pomisli, da bi moglo biti u svijetu jezika, koji bi bili dostojni, da budu braća jeziku latinskomu. Kršćanstvo je srušilo ogradu, koja je dijelila narod od naroda, ono je proglasilo sve ljude i sve narode za braću, za djecu jednoga oca. Te veličajne misli uzalud ćemo tražiti u djelima i najvećih umnika staroga vijeka, o njoj nema spomena ni u Platona ni u Aristotela. Ako smo svi ljudi braća, kao što uči vjera, odakle tolike razlike izmedju ljudi, odakle toliki jezici? Taka su se pitanja nametala već izrana kršćanskim misliocima, a oni su ih kušali da riješe. Židovski je jezik izvor svima jezicima, učili su sveti oci i učitelji crkveni, a njihovoj se nauci tvrdo vjerovalo. Ako je židovski jezik izvor svima jezicima, kako se iz jednoga jezika razvilo toliko različitih jezika, kao što su jezici grčki, latinski, turski i t. d.? O tom su se napisale čitave knjižurine, oko kojih su učenjaci potrošili svu svoju domišljatost, kako bi pokazali, da su zaisto svi jezici postali iz židovskoga jezika. A zašto upravo iz židovskoga jezika? U svetome pismu nema nigdje ni riječce, iz koje bi se moglo izvoditi, da je židovski jezik izrodio sve jezike. Zar ne bi i drugi koji jezik mogla zapasti čast, da bude otac svim poznatim jezicima? I zaisto našlo se učenjaka, koji su prisvajali očinstvo i drugim jezicima. Dok su se jedni zadovoljavali mišljenjem starih crkvenih otaca i nijesu ni za vlas od njega odstupali, drugi su učenjaci (osobito u XVI. i XVII. vijeku) sa znojem svojega lica prekapali po jezicima latinskom, grčkom, kineskom, holandeskom i drugima, da dokažu, kako je Adam na ovom ili na onom jeziku poizdijevao imena svakoj ptici nebeskoj i svakoj zvijeri poljskoj. Još u početku ovoga našega vijeka našao se Španjolac Erro, koji je godine 1814. htio na svu silu dokazati, da se u raju govorilo jezikom, što ga govore

danas Baski u Španjolskoj. Sva su ta nastojanja, kako bi se našao jezik Adamov, ostala bez uspjeha. A kako i ne bi! Poredjivanjem dvaju triju jezika ne može da se riješi tako teško i zamašno pitanje. A treba još da se sjetimo, kako je jadno bilo to poredjivanje! Ni za dlaku bolje od onoga poredjivanja, po kojem su naši stari učenjaci, kao što smo vidjeli na str. 18—19, dolazili do tvrda uvjerenja, da su stari Iliri i Tračani bili zgoljni Slovjeni, koji su naselili ne samo balkansko poluostrvo, nego i Španjolsku i današnju Francusku, Englesku i Njemačku, a po svoj prilici i Grčku i Italiju — ti Srbin je Solarić godine 1818. dokazivao, da je latinski jezik podrijetla slovjenskoga, a učeni Slovak Dankovski isto je učio godine 1836.—1837. za jezik grčki.

Ko hoće da udje u trag izvoru današnjim jezicima, treba ponajprije da se dobro upoznao sa što više jezika, što se govore širom bijela svijeta: samo ta osnova čvrsta je osnova, a bez nje graditi nauku o podrijetlu jezika, isto je što i graditi kule u zraku. Naši stari poznavali su osim rodjenoga svog jezika ponajbolje jezik latinski, mnogi su znali i grčki, gdjekoji i židovski, a za ostale jezike, n. pr. za jezik arbanaski, armenski, litavski i t. d. jedva da su i znali da ih ima. Na tako slabim temeljima, mimo svu dosjetljivost i oštroumlje, kojim su ih htjeli učvrstiti, nije se mogla podići tvrda naučna gradjevina.

Jače je temelje udario nauci o srodstvu i podrijetlu poznatih jezika najveći um svojega vremena, filozof Leibnic (rodjen 1646., umr'o 1716.). On je prvi izrekao, da je ponajprije potrebno temeljito proučiti što se više može jezika, koji i danas jošte živu rasijani po svem širokom svijetu. Radeći prema tomu, pozivao je on i molio misionare i putnike, poslanike i knezove, da mu pomognu u sakupljanju primjera, kakovih sve ima jezika na svijetu. Tako je zamolio pomoći i u ruskoga cara Petra Velikoga u pismu, što mu ga je pisao iz Beča pod kraj godine 1713. »Ja sam svjetovao, piše Leibnic, da bi se popisali mnogobrojni, gotovo sasvim nepoznati i neistraženi jezici, što se govore i žive u carstvu Vašega Veličanstva; da bi se sa-

stavili rječnici ili dajbudi mali rječničići tih jezika; da bi se na te jezike prevelo deset zapovijedi božjih, očenaš, simbol apostolski i drugi dijelovi katekizma, — neka bi svaki jezik hvalio Gospoda! To bi umnožalo slavu Vašega Veličanstva, koje vlada tolikim narodima i brižno nastoji oko njihova spasa i napretka, a ujedno bi pomoglo nama, da poredjivanjem jezika nadjemo izvor onih naroda, koji su iz Scitije, koja je podložena Vašemu Veličanstvu, krenuli dalje u druge zemlje. Tim bi se ujedno ponajlaglje zavodilo kršćanstvo medju narode, koji govore ove jezike . . .« Ta se želja ne ispuni Leibnicu za njegova života, ali ne ode sasvim u zaborav. Velika ruska carica Katarina II. prihvati se posla, da izvrši želju velikoga Leibnica. Godine 1784. napisa sama svojom rukom 273 riječi i 12 imena brojeva, pa ih razasla po svom carstvu poglavarima i upraviteljima, a po ostalom svijetu svojim poslanicima i konsulima, i zapovjedi, da nastoje što brže da se te riječi u sve poznate jezike ovoga svijeta prevedu. Caričinu se pozivu sve odazva i tako se naštampa o njezinu trošku u dvije knjige godine 1787. i 1789. to 273 riječi i 12 imena brojeva u 200 jezika: u 51 evropski a 149 azijskih jezika. Kako su i poslije jednako stizale riječi prevedene na afričke i američke jezike, naloži carica našemu zemljaku Srijemcu Teodoru Jankoviću de Mirjevo († 1813.), neka se po drugi put izdadu: Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею всевысочайшей особы. Izdanje, što ga je priredio Janković godine 1789.—1791., imade 79 jezika više od prvoga izdanja.

Ali ni tim se još nije postiglo i doznalo ono, što se upravo htjelo postići i doznati o postanju i premještanju a poimence o srodstvu nárôdâ i jèzikâ. Sve se to stalo doznavati a s vremenom se i doznalo, kad se učeni sviiet evropski upoznao sa sanskrtom.

Sanskrt je jezik starih Inda. Već u IV. vijeku prije Hrista nestalo ga je iz broja živih jezika, ali učeni ga bramini još i danas upotrebljavaju, kao što se od prilike u nas do najnovijega vremena upotrebljavao jezik latinski. To je jezik klasični

a ujedno i sveti jezik bramina, koji se drže stare vjere indijske, dok je jezik budista, koji se povode za naukom Budinom, jezik pâli, takodjer jezik indijski, ali mladji od sanskrta.

Da se u Inda sačuvao prastari jezik indijski sa bogatom i veoma starom literaturom, o tom su nešto znali već i stari Grci. U srednjem je vijeku dobro bila poznata literatura sanskrtska učenim Arapima i Persijancima, koji su mnogo prevodili sa sanskrta. Kad su Evropljani prvi put doznali za sanskrt, ne može se odrediti, ali pouzdano se znade, da su katolički misionari već godine 1559. učili u Indiji s pomoću nekog pokrštenog bramina bogoslovske knjige braminske. Od toga doba unaprijed imademo sve više vijesti o starom indijskom jeziku i literaturi, a mnogi su učenjaci već u početku XVII. vjeka našli, da se sanskrt koje u čem podudara s jezikom grčkim i latinskim. Pod konac XVIII. vijeka dobiše evropski učenjaci i gramatiku sanskrtsku. Prvi Evropljanin, koji je napisao za Evropljane gramatiku jezika starog indijskog, bio je Hrvat Ivan Filip Vezdin, učenomu svijetu poznatiji pod redovničkim imenom Paulinus a S. Bartholomaeo. Rodio se 1748. godine u doljno austrijskom selu Hof an der Leitha, u kojem i danas još živu sve sami Hrvati, koji izmedju sebe govore hrvatski a stariji ljudi jedva i razumiju njemački. Vezdinova roda ima još danas u spomenutom selu, a sve su pravi Hrvati. Godine 1768. udje u fratre bosonoge karmelićane i zamijeni svoje domaće ime redovničkim imenom, pod kojim je izašao poznat učenomu svijetu. Izučivši u Rimu istočne jezike, odrediše ga godine 1774. misionarom u Indiji. Prije nego će u Indiju, proputova Portugalsku, Francusku i Englesku, a godine 1776. stiže u Indiju. Nastojeći marljivo i uspješno oko širenja vjere Hristove medju Indima, vrati se o trošku francuskoga kralja Ljudevita XVI. godine 1789. u Evropu, a godinu dana poslije izda u Rimu svoju sanskrtsku gramatiku, koju potpuni i izda po drugi put u Rimu 1804. Napisavši mnogo djela i rasprava o starinama, mitologiji i vjeri indijskoj, umrije u Rimu godine 1806. Čitavo bogatstvo i jezika i literature stare

indijske otkriše Evrcpi istom engleski učenjaci, članovi azijskog učenog društva u Kalkuti.

Učeći jezik stari indijski, koji je bogatstvom svojim i mnogom starinom svojom natkrilio i stari grčki jezik, učenjaci su ga stali isporedjivati ponajprije s poznatim starim jezicima grčkim i latinskim. Ko nije bio slijep kod očiju, morao je vidjeti, da su ti jezici srodni sa sanskrtom dosta na blizu, ali to srodstvo da je sasvim drukčije, nego što je srodstvo izmedju jezika latinskoga, talijanskoga, španjolskoga i francuskoga, to jest da nije n. pr. grčki jezik postao od sanskrta, niti je sanskrt postao od grčkoga jezika, kako je razlagao Englez Stewart, dokazujući, da su lukavi bramini skrpali svoj sanskrt prema grčkomu i latinskomu jeziku. Kako se to srodstvo otkrilo, uzeli su se i drugi stari jezici, kao što je zend, gotski i stari slovenski jezik, izučavati i poredjivati sa sanskrtom, grčkim i latinskim jezikom. Naučna i trijezna istraživanja pokazaše u jednu ruku, da su svi ti jezici srodni jedni s drugima, a u drugu ruku da se ne može ni za koji izmedju njih reći, da su od njega postali svi ostali, n. pr. da su svi spomenuti jezici postali od sanskrta. A da kako se inače može da objasni to srodstvo?

Narodi, koji su govorili sanskrt, zend, grčki, latinski i t. d., pokazuju po tjelesnim a još više po duševnim svojim crtama, da su zajedničkoga podrijetla, to jest da je bilo u davnoj davnini jedno pleme, koje se s vremenom tako umnožalo i razgranalo, da je od jednoga plemena postalo više naroda. Dok je to pleme bilo jedno, govorilo je i jednim jezikom, ako i nijesu upravo svi članovi njegovi govorili sasvim na dlaku jednako. Niko ne će reći, da se n. pr. na ostrvu Krku ne govori jedan jezik hrvatski, pa ipak u govoru svakoga gotovo krčkoga sela ima nešto osobito, po čemu se razlikuje od govora svih ostalih sela. Što se ono pleme više umnožavalo i širilo, to su razlike u govoru bivale veće. Jedan je isti narod hrvatski u Slavoniji i u hrvatskom primorju, pa ipak i neuk čovjek lasno će razabrati razliku izmedju govora Hrvata Slavonca i Hrvata Primorca. Još i veće trebalo je da su nastale razlike, kad su se članovi onoga za-

jedinačkoga plemena odielili jedan od drugih i počeli živjeti svaki za sebe. Tako je n. pr. i govor između naših Zagoraca i Crnogoraca vrlo različan, nego što je između Crnogoraca i susjednih im Hercegovaca, Bokelja i Primoraca. Razvijajući se svaka grana onoga nekoć zajedničkoga plemena odieljeno od drugih, svaka se razvijala svojim smjerom i po svojim nekim osobnim zakonima, ali uza sve to ipak mislim da im se nije nikad sasvim zatro i trag, koji svjedoči njihovo srodstvo i zajedničko podrietlo. Pod kraj XV. vieka iseli se nešto Hrvata preko mora u Apuliju. Premda su okruženi odasvuda tudjim talijanskim življem, sačuvao se u njih u dva sela još i danas, poslie četiri stotine godina, jezik koji jasno svjedoči njihovu hrvatsku narodnost. Može biti da će danas sutra zamieniti sasvim svoj jezik jezikom talijanskim, ali dok bude u njih jezika slovinskoga, s njega se nikako ne će moći zbrisati obilježje, po komu će se on vezati samo s jezikom hrvatskim a ni s kojim drugim. Razvijajući se i razvivši svaka grana po svojim zakonima, jedna se mogla brže a druga laganije razvijati, a prema tomu i jedna se grana mogla više a druga manje odaljiti od onoga nekoć zajedničkoga jezika. Koja se grana manje odaljila, za nju kažemo da je starija od grane, koja se više odaljila. Za hrvatski jezik u našem Primorju kažemo da je jednako hrvatski kao i jezik u Slavoniji, ali da je stariji od njega. Po čemu je stariji? Što imade Slovjena, svi govore n. pr. *žil* mjesto *žilà* (u rečenici: *Iz petnih žilà* . . .); tako su otprije govorili i svi Hrvati, a danas se govori samo u nekim krajevima, n. pr. u Primorju i Zagorju, *žil*, dok se u svim drugim krajevima govori *žilà*. Prema tomu kaže se, da je oblik *žil* stariji od oblika *žilà*, za koji se izvjesno znade, da se stao govoriti istom onamo od druge polovine XIV. vijeka. Ako je *žil* starije od *žilà*, a ono će biti i bliže onomu zajedničkomu jeziku, iz kojega su se izvili jezici hrvatski, ruski, poljski, češki i t. d. Kako je govor u hrvatskom Primorju sačuvao ovakih starina više nego u Slavoniji, kažemo za nj, da je stariji od potonjega, premda su inače po postanku svome i

jedan i drugi iste starosti. Tako eto i za sanskrt kad se kaže, da je stariji n. pr. od latinskoga jezika, ne misli se, da je po postanju sanskrt stariji od latinskoga, to jest da je sanskrt prije postao nego latinski jezik, već se misli, da se u sanskrtu sačuvalo više starine nego u latinskom jeziku. A ne smije se ni ovo metnuti s uma. Sanskrt je, kako smo vidjeli, izišao iz reda živih jezika ako ne prije a ono svakako već u IV. vijeku prije Hrista, — u vijeku, iz kojega mi gotovo ni ne poznamo latinskoga jezika. Ali djela, koja su pisana na sanskrtu, kud i kamo su starija od IV. vijeka. Najstarija su djela sanskrtska v e d e, braminsko sveto pismo. Vede su sastavljene od četiri zbornika, a izmedju njih je po postanju najmladji četvrti zbornik, koji je sastavljen negdje u XI. vijeku prije Hrista. Ako je taj zbornik tako star, kako će istom star biti prvi zbornik, za koji misle učenjaci, da je jamačno koju stotinu godina stariji od najmladjega? Je li prema tomu čudo, što nam se sanskrt, za koji znademo, kako se govorio prije trideset i više vijekova, čini stariji od jezika latinskoga, za koji znademo samo, kako se od prilike govorio prije dvadeset vijekova? Da imademo latinskih književnih spomenika iz one davnine, u kojoj su postale najstarije vede, jamačno ne bismo za nj rekli, da je mnogo mladji od sanskrta.

Sanskrt je jezik starih Inda, koji još i danas živu u svome potomstvu, što se razišlo poglavito po Hindustanu, bogatoj nizini izmedju nebotičnih planina himalajskih i visočine dekanske. Ti su Indi najistočnija grana plemena, koje su učenjaci prozvali i n d o e v r o p s k o pleme, kao pleme, koje je pružilo svoje grane ovamo od Indije pa na zapad do krajnjih granica Evrope. Njemački učenjaci vole zvati to pleme i n d o g e r m a n s k o, jer su Indi najistočniji a Germani, medju koje se broje i Nijemci, najzapadniji članovi plemena indoevropskoga.

Iz daleke Indije potječe i ona nesretna i zagonetna čeljad, koja se potuca od nemila do nedraga širom bijela svijeta. To su C i g a n i. Ko bi prepoznao u Ciganina naše srodnike, ko bi rekao, da je ciganski jezik srodan u vrlo blizu sa sanskrtom,

s jezikom, koji je mladenačkom svježošću svojom, obiljem svojim i ljepotom svojom nakrilio sve poznate jezike, na kojem je napisana književnost, kojoj po starosti nema ravne a po bogatstvu i krasoti malo će joj biti premca! Sve je to pokazala u najnovije doba nauka, koja je našla Ciganima domovinu, otkrila putove, kojima su zašli medju evropski svijet, i odredila im mjesto u nizu nárôdâ. Znanost ne prezire ni sirote Ciganina!

Cigani su svakako zanimljiva pojava, te se svijet već odavna zanimao, kako bi doznao, odakle su Cigani. Kako su se Cigani oduvijek bavili čaranjem i gatanjem, stari su mislili, da je ciganska domovina Egipat, u kojoj je bilo za Mojsijevih vremena na glasu čarobnika i vračara. Zato su naši stari i govorili Ciganinu Egipćanin: Jegjupak, Jegjupkinja, Jegjupka, a tako se i danas u nekim našim krajevima kaže ciganskom čeljadetu. Cigani, kako već jesu cigani, potvrdjivali su to mnijenje, koje im je bilo na korist, da ne može bolje! Danas dakako ne znadu Cigani, gdje im je stari zavičaj, oni su na nj već odavna zaboravili. U prvih Cigana, što su stupili u Evropu, još se nije bio zatr'o svaki trag uspomeni na domovinu, koju su bilo milom bilo silom ostavili, oni su znali, da su odnekud iz indijskih strana. Domalo se izgubi i ta slaba uspomena, te najstariji pisci, koji nam o njima javljaju, misle da su Cigani iz Egipta. Evo što piše o Ciganima franciskan Simeon Simeonis godine 1322. »Na ostrvu Kreti (danas Kandija) vidjesmo čeljad, koja nastava izvan gradova, a govori da je potomstvo Hamovo (Ham, sin Nojev, po pripovijedanju Svetoga pisma praotac Egipćanima). Na jednome mjestu ne mogu dulje od trideset dana da stoje, nego kako izmine trideset dana, a oni, kao od boga prokleti, krenu se sa svojim malenim, oniskim i crnim šatorima dalje, da se skitaju od polja do polja. A ne mogu dulje vrijeme da borave na jednom mjestu, jer kako prodje mjesec dana a ono im se zaleže u naselju sva sila crvi i svakojakoga gada, s kojim ne možeš ni za čas da stojiš zajedno.« Tako ih od prilike opisuje i naš pjesnik, Dubrovčanin Andrija

Čubranović, koji se u književnosti hrvatskoj prvi sjetio Cigana i spjevao oko 1527. godine glasovitu svoju Jegjupku. Pred što će zaredati da gata gospodjama, Ciganka pripovijeda svoje zgode, a izmedju ostaloga evo i ovo:

Od onih smo, gospo. strana,
otkud žarko sunce ističe:
kletva hoće, svit protiče,
da ne imamo nigda stana,
niti smijemo na jednom mjesti
božjom kletvom da stanemo:
gdi noćimo, ne svanemo,
er nas pričnu crvi jesti.
Jur dva dila segaj svita
izvili smo od tej strane
radi naše brižne hrane,
jak cić medna pčela cvita.

Jesu li bile pjesniku »strane, otkud žarko sunce ističe« istočne, azijske strane?

Ne imajući nikake povjesne uspomene ni predaje, po kojoj bi se moglo doći Ciganima do domovine, nauka im je istom u naše dane po jeziku došla u trag domovini. Veliki slovjenski učenjak, Slovenac Franjo Miklošić, najvrsniji znalac ciganskoga jezika, misli o njihovoj domovini, o imenu njihovu i putovima, kojima su došli k nama, od prilike evo ovako. Cigani su iz Indije, i to iz sjeverozapadnih krajeva. Kad su ostavili domovinu i zašto su je ostavili, o tome se ne može ništa izvjesno da odredi. Nema sumnje, da su već podosta rano krenuli iz Indije, jer ih u početku X. vijeka nalazimo već u bizantijskom carstvu, kamo su stigli preko Persije i Armenije, gdje su neko vrijeme stali. Banuvši u istočno carstvo iz Armenije preko stare Likaonije i Frigije (u Maloj Aziji), Bizantijci ih prozovu imenom, od kojega je postalo naše Ciganin, bugarsko Ацигаинъ, novogrčko Ἀτσίγγανος (Atsinkanos). U Frigiji i Likaoniji bilo je kršćana osobitoga zakona, koji se zovu u grčkih pisaca Ἀθίγγανοι (Athinganoi). Ako su Bizantijci, veli Miklošić, prozvali Cigane, koji su došli iz Armenije

preko Likaonije i Frigije u Bizantiju, Ἀθίγγανοι a ono su učinili od prilike isto, što su učinili Francuzi, kad su prozvali Cigane, koji su k njima došli iz Češke (Bohemije), Bohémiens. Moglo bi i to biti, da su u Bizantiji rekli Ciganima Ἀθίγγανοι zato, što su po svome običaju, prolazeći Likaonijom i Frigijom, Cigani primili zakon, što je bio onda u onim zemljama. A moglo bi i to biti, da su im u Bizantiji od poruge nadjenuli ime Ἀθίγγανοι. Prešavši u Bizantiju, živjeli su najprije medju Grcima a poslije medju Slovjenima i Rumunima na balkanskom poluostrvu. To pokazuje samo njihov jezik.

Otprije se mislilo, da je ciganski jezik izmišljen, kao što je n. pr. izmišljen gegavački jezik, kojim govore u nas kadšto izmedju sebe slijepci, da ih drugi ljudi ne mogu razumjeti, ali naučna istraživanja dokazaše, da je i ciganski jezik pravi narodni jezik, kao što je n. pr. i hrvatski jezik. Ciganski se jezik u različitim krajevima različito i govori, ali svi ti govori ciganski u vrlo su uskom srodstvu izmedju sebe. Tako svi Cigani, španjolski i engleski i skandinavski i hrvatski i turski, svi govore jezikom, koji po glavnoj svojoj osnovi pripada medju indijske jezike, što se govore u sjeverozapadnim stranama hindustanskim, a po tome i dokazuju učenjaci, da su Cigani izašli iz Indije. Ta je osnova sva isprešarana drugim jezicima, jer su Cigani svakome narodu, medju kojim su živjeli, pouzimali rijèčî. Tako imademo u ciganskom jeziku mnogo riječi persijanskih, jermenskih, grčkih i slovjenskih, što dokazuje, da su Cigani prije nego su se rastepli po Turskoj, Italiji, Španjolskoj, Francuskoj, živjeli medju Persijancima, Jermenima, Grcima i Slovjenima. Da nijesu Cigani živjeli n. pr. medju Jermenima, otkuda im jermenske riječi? Preko knjige nijesu mogle doći u njihov jezik, jer Cigani ne znadu što je knjiga. Usmena im je književnost prilična, ali prosvjetne, pisane književnosti nema u Cigana ni za lijek! I tako nijesu mogli doći do tudjih riječi, n. pr. do grčkih ili slovjenskih riječi, nego općeći u životu s Grcima i Slovjenima. A kako imade u svih evropskih Cigana riječi grčkih i slovjenskih,

nema sumnje, da su svi ti Cigani nekoć živjeli medju Grcima i Slovjenima i to, što je najpriličnije, na balkanskom poluostrvu.

Još jednu da spomenemo o njihovu imenu. U nas se zovu oni Cigani ili Jegjupci. Po onome, što smo rekli za ta imena, nijesu to njihova narodna imena, tako ih zovu drugi, a oni sami — kako se zovu? Zovu se Rom, u množini Roma, ili Sinte (prema tomu poznato u nas šunte), u množini Sinti. Jedno i drugo ime znači što i naše čovjek. Cigani dakle misle, da su samo oni pravi ljudi? Imade i više naroda, koji ne zovu sebe drukčije nego ljudi, a eto takovi su i naši majstori Cigani!

Hindustanskoj nizini na zapadu diže se eranska visočina: to je naselje druge grane indoevropskoga plemena. Eranska se grana razgranala u mnogo ogranaka, izmedju kojih se u povjesti najviše proslaviše Persijanci. Što je za indijske narode sanskrt, to je za eranske narode zend, koji se po tome i zovu zendski narodi, kao što se članovi indijske porodice zovu sanskrtski narodi. To je jezik, na kojem je napisana Avesta. Što su starim Indima bile vede, što je Izraelcima Stari zavjet, kršćanima Novi zavjet, Muhamedovcima koran, to je starim Persijancima bila Avesta ili Zend-Avesta, koju je po staroj predaji persijanskoj sastavio prorok Zarathustra (Zoroastar). Vremena Zarathustrina ne mogu izbliže da se odrede, ona nam se gube u nedoglednoj starini. I tako je pored stare indijske sanskrtske literature stara persijska zendska literatura najstarija izmedju svih literatura, što su se razvile u naroda indoevropskih.

Eranske visočine hvata se na zapadu jermenska planinska visočina, domovina trećoj grani indoevropskoga plemena, grani jermenskoj. Kako je jezik jermenski natrunjen tudjinom svake ruke, nije za čudo, što su se učenjaci oko njega promučili, kao ni oko kojeg drugog indoevropskog jezika, da mu odrede mjesto, koje ga zapada. Danas se drži, da je jermenski jezik osobita grana indoevropskog jezičnog plemena, ali imade učenjaka, koji to odriču učeći, da su Jermeni (Armenjani) po jeziku svome ogranak eranske porodice. Ni polak muke ne bi

zadavalo učenjacima to pitanje, da je jermenska literatura starija nego što zaisto jest, da imade književnih spomenika iz doba, u koje je bio jezik čist, u koje se u njem nije znalo ni za sirske ni za grčke ni za druge koje tudjinske sastavine. U Jermena počinje narodna literatura s kršćanstvom: Mojsije iz Horene, otac književnosti jermenske, pisao je oko polovine V. vijeka. U srednjem i novom vijeku prilično se razvila književnost jermenska. Osobite je zasluge učinio knjizi jermenskoj Mehitar (rodio se 1676. a umr'o 1749. godine), koji je osnovao katolički red Mehitarista i podigao im manastir 1717. godine na ostrvcu Sv. Lazara kod Mletaka. Taj je zavod matica bečkim Mehitaristima, koji imadu u Beču od godine 1811. manastir i štampariju, u kojoj je naštampano mnogo i hrvatskih knjiga, osobito ovamo od 1840. do 1870. godine.

Području jermenskoga jezika na zapad širi se područje grčkoga jezika. U povjesno doba glavno je naselje grčkomu plemenu u Evropi na jugu balkanskoga poluostrva, ali ono se pružilo i na istok po ostrvima grčkim i po zapadnim poglavito stranama Male Azije, a u potonje vrijeme na zapad, osobito u južnu Italiju i Siciliju.

Po prosvjeti svojoj prvi narod u povjesti staroga vijeka, Grci su u umjetnosti stvorili uzore, kojima se i današnji XIX. vijek divi, a u znanosti otkrili su istina, koje i poslije toliko vijekova stoje nepomično. Njihovoj su literaturi svi vijekovi, koji su je poznavali, odredjivali najčasnije mjesto ne samo medju evropskim literaturama, nego i medju literaturama prosvijetljenih naroda svih vremena i svih zemalja. U redu evropskih literatura grčka je literatura najstarija. U doba kad se ni po imenu nije znalo za narode, koji su u potonja vremena izašli glasoviti, grčki je duh već stvarao nedostižna djela. Ilijada i Odiseja, najstarije književne umotvorine grčke, sežu u doba izmedju X. i VIII. vijeka prije Hrista. Od tih vremena pa sve onamo do godine 1453., kad su Turci uzeli Carigrad i istrijebili istočno grčko carstvo, vije se vijek grčke književnosti. Prva polovina grčke književnosti, koja se završuje još prije rodjenja Hristova,

divotna je i svojim bujnim životom i svojom izvanrednom rodnošću; u drugoj polovini živjela je grčka književnost u Aleksandriji i Bizantiji gotovo samo od plodova, što joj je ostavilo u baštinu klasično doba. Najprije je procvala poezija, a istom poslije persijanskih bojeva (492.—479.) pojavila se proza, kojoj se prije toga najznamenitijega doba u povjesti grčkoj razbiru tek skromni počeci. Već prvi epski pjesmotvori, s kojima započinje poezija grčka, veličajna su pojava; za epskom poezijom javlja se lirika, koja je najbolje cvala, jer onamo od Arhiloha (koji je živio oko 729.—680.) pa sve do Simonida (559.—469.) i Pindara (522.—442.) nema ni jednoga vijeka ljudskog, koji se ne bi mogao podičiti znatnim brojem vrsnih liričnih pjesnika; najzad se pojavila drama, koja je najdivnijim cvijetom ucvala prije peloponeskoga rata i za samoga peloponeskoga rata (431.—401.) I proza se grčka živo razvijala: ponajbolji historici, govornici i filozofi grčki rade gotovo u isto vrijeme, u vrijeme poslije persijanskih bojeva, kadno je bila radinost grčkoga duha najsilnija. — A kako je rodna ta grčka literatura! Do dvije tisuće spomenika, ne brojeći ovamo nebrojeno mnoštvo odlomaka, svjedoči rodnost njenu, a sve su to samo ostaci te bogate književnosti! Najveći dio djela grčkih pisaca propao je sasvim do nekoliko odlomaka, a od nekih najznamenitijih grčkih umnika baštinili smo samo neznatan dio njihove bogate ostavštine; tako nam se n. pr. od tragedija Evripidovih (kojih je bilo preko devedeset na broj) sačuvalo sedamnaest, od tragedija Aishilovih (kojih je bilo više od sedamdeset na broj) i Sofoklovih (kojih je bilo preko stotine) samo po sedam, a od pedeset komedija Aristofanovih poznamo ih samo jedanaest. — I po savršenosti svojoj grčka je literatura natkrilila sve ostale. Homerova Ilijada i Odiseja, ode Pindarove, tragedije Aishilove (525.—456.), Sofoklove (497.—406.) i Evripidove (480.—409.), komedije Aristofanove (umr'o oko 388.), historična djela Herodotova (oko 484.—408.) i Tukididova (oko 464.—395.), razgovori Platonovi (429.—348.), besjede Demostenove (384.—322.), sve su to veličanstveni, nedostižni uzori. — Sva ta djela

samonikla su, sve ih je rodio genij grčki sam, njemu nije trebalo ni od koga nauke i nastave. — A koliko je naroda uživalo plodove te starodrevne, bogate, uzorne, samonikle književnosti grčke! Ona je bila uzor staroj rimskoj književnosti, preko koje je podržavala iskru prosvjetna života u zapadnih naroda evropskih i pripravljala ih na duševni preporodjaj. Taj je preporodjaj iznesao iz zabiti grčku umjetnost i znanost, da se oko njih bavi duh čovječji dok bude svijeta i vijeka. Istočni narodi evropski nijesu se koristovali mnogo plodovima stare klasične grčke literature, oni su se više sezali za literaturom grčkom, što se razvila u Aleksandriji i Bizantiji. Nas Hrvata, kako stojimo na granici medju istokom i zapadom, dohvatala se i sa zapada i sa istoka grčka literatura: sa zapada stara klasična, a sa istoka aleksandrijska i bizantijska.

Ponajznamenitiji grčki pisci klasičnoga doba pisali su svoja djela na jeziku, kako se govorio u Atici. Po tome je taj atički govor postao jezik knjige grčke, jezik inteligencije grčke, njega je zapala čast, da bude opći grčki jezik. On je bio u starom prosvijetljenom svijetu, što je od prilike u današnjem prosvijetljenom svijetu jezik francuski. Njegovo potomstvo živi i danas u novom grčkom jeziku, koji se dosta znatno odvojio od staroga grčkog jezika i po glasovima i po oblicima a poprimao svu silu tudjih riječi: turskih, arbanaskih, talijanskih i slovjenskih. Kako su mnoge riječi tudje ušle u novi grčki jezik, tako je opet iz njega ušlo mnogo riječi u jezike: talijanski, arbanaski, turski, rumunski i u jezike južnih Slovjena. Ne mislimo riječi grčke, koje su prešle preko knjiga u ovaj ili onaj književni jezik, nego riječi, koje su narodi općeći s Grcima u životu svome poprimali od njih. Bez grčkih riječi nije ni jedan evropski književni jezik. I to svjedoči, da su nam stari Grci nastavnici i učitelji. Kako su Grci n. pr. u umjetnom pjesništvu učitelji svim prosvijetljenim evropskim narodima, tako nije za čudo, što se svagdje poznaju i upotrebljavaju grčke riječi, koje se tiču pjesničkih umjetnina. Drama, elegija, epigram, epos, gnoma, himna, idila, komedija, oda, para-

bola, tragedija — sve su to grčke riječi kao što su i poeta, poetički, poetika, poezija, ritam, stih, strofa i t. d. Bez tih riječi, do nekoliko njih, ne možemo danas da budemo, i ko bi se trudio, da im svaki trag u knjizi zatre, uzalud bi se trudio. I najnovije tečevine, za koje stari Grci ni znali nijesu, krstimo ponajviše grčkim imenima. Telefon i dinamit djeca su našega vremena, a ipak nose grčka imena.

Mimo Grke najznamenitiji su narod staroga vijeka Rimljani. Jedne i druge zovemo klasičnim narodima: prvi se proslaviše znanostima i umjetnostima, a potonji državničkom razboritošću i vojničkom vještinom. Još nedavno mislilo se, da su Grci i Rimljani ogranci jedne grane indoevropskoga plemena, ali najnovija istraživanja dokazuju, da su Rimljani ogranak osobite grane indoevropskoga plemena, grane italske. Italska se grana razgranala u više ogranaka, izmedju kojih je najznatniji onaj, što mu je bilo naselje u starom Latiju, u pustoj rimskoj ravnini, što se pružila donjoj Tiberi na desno. Tu su sjedjeli Latini, po kojima se i prozvao jezik silnih Rimljana jezik latinski. Dokle je hvatala vlast politike i oružja rimskoga, dotle je hvatala i vlast jezika latinskoga. Italija, Španjolska, Galija netom postadoše zemlje rimske, već se i polatiniše. Barbarski Germani bijahu jaki srušiti carstvo rimsko, ali preslabi bijahu, da zatru prosvjetu rimsku, koju je pronosio po svem zapadu jezik latinski. Pobjednici Germani stopiše se u Italiji, Španjolskoj i Galiji s pobjedjenicima u jedno. To se osobito jasno razbire u jeziku. Germana je u spomenutim rimskim zemljama, što su ih posvojili, bilo prema Latinima ili Polatinjenicima vrlo malo, a jezik njihov prema jeziku latinskomu bio je grub i neugladjen, te je malo po malo uzmicao pred ugladjenim i dotjeranim jezikom latinskim. Ali kako su Germani bili gospodari, nije se latinski jezik mogao sasvim oteti vlasti njihovoj. I tako je latinski jezik poprimio mnogo riječi germanskih a i inače se koje u čemu promijenio prema jeziku došljaka tudjinaca. Tako su postali novi latinski jezici

u Italiji, Španjolskoj i Galiji (Francuskoj), koje zovemo prema latinskom jeziku romanskim jezicima.

Književnost rimska, započevši se razvijati istom u III. vijeku prije Hrista, najljepše se razvila u djelima govornika Cicerona (106.—43. pr. H.), historika Cesara (100.—44. pr. H.), Salustija (86.—35. pr. H.) i Livija (60. pr. H. do 16. pos. Hr.), pjesnika Horatija (65.—8. pr. H.), Vergilija (61.—19 pr. H.) i Ovidija (43. pr. H. do 17. pos. Hr.). Kad govorimo uopćeno o jeziku latinskom, mislimo redovno jezik, kaki nam se sačuvao u djelima spomenutih klasičnih pisaca rimskih. Taj književni latinski jezik nije bio ujedno i govorni jezik latinski, kao što n. pr. književni njemački jezik nije i govorni jezik, koji govore Nijemci. U Rimu i u rimskoj državi ako se i govorilo latinski, a ono se taj govorni latinski jezik razlikovao od književnoga jezika latinskog, kao što se n. pr. njemački književni jezik razlikuje od njemačkog govornog jezika. Kad se kaže, da su romanski jezici potomstvo jezika latinskoga, onda se ne misli latinski jezik, koji su upotrebljavali rimski pisci u svojim djelima, nego latinski jezik, koji je govorio narod rimski.

Romanski su jezici: portugalski, španjolski, francuski, reto-romanski, koji se govori po nekim dolinama graubündenskog kantona u Švajcarskoj, talijanski, (kojemu je na vrlo blizu furlanski govor, kako se govori u jugozapadnim krajevima pokneženih grofovstva Gorice i Gradiške) i rumunski ili vlaški. Rumunski je jezik najbliže talijanskomu, ali se odvojio od njega i od drugih romanskih jezika poglavito riječima, koje su podrijetla slovjenskoga. Kod jedne samo petine latinskih riječi imade u rumunskom jeziku do dvije petine slovjenskih riječi, a ostale su turske, grčke, arbanaske i madžarske. O postanju narodnosti rumunske još ni danas nijesu učeni ljudi na čistu. Rumunima je glavno naselje kraljevina Rumunska (Vlaška i Moldavska) i Erdelj. Pomiješani medju druge narode živu Rumuni i po Maćedoniji, Traciji, Tesaliji i Albaniji: to su Cincari. Najzapadniji su ogranak rumunski Čiči u Istriji, koji su se, po Miklošićevu

mišljenju, iselili iz zemalja Dunavu na jugu u Čičariju u XIV. vijeku.

Postanje romanskih jezika pada izmedju VI. i IX. vijeka. Najstariji je zabilježeni spomenik romanski zakletva Ljudevita Njemačkoga na starom francuskom jeziku od 892. godine. U spomenuto doba a još i u potonja vremena romanski je bio gotovo samo pučki govor: u crkvi, u državnim poslovima još je gospodovao latinski jezik. Kako se držalo da je latinski jezik pravi prosvjetni jezik, on je na zapadu medju romanskim, germanskim i slovjenskim narodima dugo sprečavao razvoj narodne literature. Istom u novije doba, kad je ideja narodnosti stupila na snagu, stalo se odavati narodnim jezicima poštovanje, koje im i pristoji. Od 23. listopada 1847. godine latinski je jezik i u Hrvatskoj mrtav: toga dana proglasi banski namjesnik, zagrebački biskup Haulik, jednodušni zaključak sabora hrvatskoga: da se hrvatski jezik uvede u škole i urede. Od toga se časa razlježe latinski jezik samo još u crkvi.

Ako i jesu narodni jezici istisnuli latinski jezik iz književnosti i javnoga života, a ono ipak još i danas odaje a i odavaće uvijek sav prosvijetljeni svijet veliko štovanje časnoj starini, jeziku latinskomu i njegovoj književnosti. Mi ne možemo a i ne smijemo zaboraviti, da je našoj zapadnoj prosvjeti zametak u staroj klasičnoj prosvjeti grčkoj i rimskoj. Ko prezire i zameće prosvjetne tečevine grčke i rimske, on ih prezire i zameće ili što ih ne poznaje ili što ga je stid priznati, da bez njih ne bi bilo ni novovječne prosvjete. Ko ne pozna starovječne prosvjete i najplemenitijega dijela njezina, književnosti grčke i rimske, njemu će sva naša prosvjetna a na ime književna prošlost biti nejasna, nerazumljiva i zagonetna. Prosvjeta današnjega vijeka nije trud jednoga koljena i jednoga vijeka, oko nje su se trudila mnoga koljena i mnogi vijekovi. Pa kao što je u plodovima sadašnje naše prosvjete sjeme za prosvjetu budućih naraštaja i vijekova, tako je i u plodovima grčke i rimske prosvjete našoj sadašnjoj prosvjeti sjeme, koje je na novom zemljištu rasijao, njegovao i odgajio duh blagoga kršćanstva.

Naj južnije zemlje na balkanskom poluostrvu naseliše Grci: njima na sjeveru posjedoše zemlje onamo od Jadranskoga mora pa sve do Crnoga mora Iliri i Tračani. Te narodnosti, za koje se nijesu naši stari sumnjali, da su bili srodnici Slovjenima ili upravo Slovjeni, zadaju i danas učenjacima trista muka. O jeziku njihovu, po čemu bi im se najlaglje odredilo mjesto medju poznatim narodima, znade se vrlo malo: nekoliko imena vodama, planinama, zemljama, plemenima i mjestima, eto to je gotovo sve što nam je od jezika staroga ilirskog i tračkog poznato. Danas se ponajviše misli, da su Iliri i Tračani dvije odjelite grane i da su Tračani može biti ogranak iranske grane (str. 49.) a Ilirci da su samostalna grana indoevropskoga plemena, ilirska grana. Potomci starih Ilira, koji su sjedjeli u zapadnim krajevima sjevernoga balkanskog poluostrva, drže da su današnji Arbanasi, (prema turskomu) Arnauti ili, kako se sami zovu, Šćipetari, koje će reći Brdjani. Velika je neprilika, što pisanih književnih spomenika arbanaskih nema starijih od XVII. vijeka, i što je arbanaski jezik tako ispremiješan s tudjinom, te se na prvi pomišljaj ni ne čini jezik, nego smjesa jëzikâ. Ni engleski jezik nije tako mješovit i šaren, kao što je arbanaski, koji se u tome može mjeriti samo sa ciganskim jezikom. U arbanaskom je jeziku nešto slovjenskih, i starih i novih grčkih riječi, zatim rumunskih, talijanskih, germanskih i turskih, dapače i ciganskih riječi!

Arbanasi, kojih ima i u Crnoj gori, po svem turskom carstvu, u Rusiji, Grčkoj, Italiji, na Siciliji i u našoj državi, dijele se u svojoj domovini u dvije grane: rijeci Škumbriji na sjever sjede Gege a na jug Toske. Medju Gege pripadaju Miriditi i Klimente ili Klementinci, kojima neki Srbi kažu i Cimirote.

U nas su naseljeni Arbanasi u Dalmaciji kod Zadra i u Srijemu kod Mitrovice. U Dalmaciju dodjoše 1726. godine po nagovaranju nadbiskupa zadarskoga, Vinka Zmajevića (1670.—1715.), koji je otprije bio nadbiskup u Baru. Arbanasi i Ploča njihova su naselja. Klimente, poslušavši glas Arsenija IV. Jovanovića,

patrijarha srpskoga u Biogradu, iseliše se u Srbiju, odakle uzmakoše pred tiranstvom turskim u Srijem, gdje i danas živu u dva sela, u Hrtkovcima i Nikincima. Iz zanimljivoga članka, što ga je imao dobrotu poslati hrtkovački učitelj, g. T. Arbić »Matici Hrvatskoj« o Klimentama, spominjemo dvije tri crtice. Klimente rado svoja krsna imena, kako su u nas obična, okreću na arbanasku; tako n. pr. mjesto Marko, Marija, Antun, Ana govore Maroš, Mrika, Olja, Prenta. Doselivši se k nama imali su dakako svoja prezimena, koja su i do sad sačuvala, ali s hrvatskim nastavkom; tako n. pr. stara prezimena Koli, Caka, Prentaši, Prel, Prenk glase danas Kolić, Cakić, Prentašić, Prelić, Prenkić. Kako se vidi iz župskih zapisnika, poprimala su ta stara prezimena hrvatski nastavak onamo od 1815. godine. Od toga je vremena sasvim nestalo običaja, da bi se dijete pozivalo po krštenom imenu svojega oca, kao što je otprije bilo u običaju, da se n. pr. Markova kći Marija zvala Mrika Marošeja. Malo po malo preotima mah jezik hrvatski nad arbanaskim. Danas bi pravi Arbanas teško razumio Klimentu. Otprije su starci u kući medju sobom i sa mladjima govorili arbanaski, ali danas se rijetko kad čuje arbanaski, već ako hoće jedan drugome da što kaže, što ne bi htio da svako razumije. I tako današnji naraštaj slabo i znade arbanaski, a djeca, što idu u školu, ne razumiju, pravo reći, ni riječi arbanaski. Nema sumnje, da će se u brzo ono 400 Klimêntâ, što ih ima danas u Hrtkovcima i Nikincima, pohrvatiti.

U sjevero zapadnim krajevima naše domovine miješali su se Iliri sa sedmom granom indoevropskoga plemena, sa Keltima, za koje govore stari pisci, da su mimo Tračane najveći narod u Evropi. Glavno im je bilo naselje osim britanskoga ostrvlja, zapadna Evropa, Galija (današnja Francuska), odakle se već u historijsko doba rasijaše po Španjolskoj, naseliše današnju Belgiju i Holandiju, zapadne i južne njemačke zemlje, Švajcarsku, razidjoše se po sjevernoj Italiji i zapremiše gotovo sve zemlje naše monarhije. Plijeneći u III. vijeku prije Hrista Traciju,

Maćedoniju i Grčku, zaletješe se i u Malu Aziju, i onamo se nastaniše u zemlju, koja se po njima prozva Galatija, jer se u starih pisaca Kelti često zovu Gali, koji su bili najznamenitiji ogranak porodice keltske. Germani su ih zvali Valh, koje glasi u nas prema našim govornim zakonima (koje vidi na str. 16.) Vlah. Naši predji zvali su Vlahom čovjeka od starih naselja rimskih po obližnjim krajevima, a po tome je u starim pismima Vlah često što i Latinin, čovjek rimskoga ili latinskoga podrijetla; tako se još i danas kaže u Zagrebu Vlaška ulica (i Laščina mjesto Vlaščina), koju su stari zvali vicus latinorum, naselje latinsko. I Rumuna zovemo mi Vlah, a Arbanasi Čoban, koje znači pastir. U naših starih znači Vlah često takodjer što i pastir. Ono malo Latina, što nije u našim ovamo krajevima izginulo za seobe barbarskih naroda, uzmaklo se u zbjegove po planinama i onamo živjelo baveći se oko stoke. I tako se po glavnoj radnji onih Latina zovu u našim starim spomenicima Vlasi i oni, koji rade oko stoke, bili oni koje mu drago narodnosti. U XVI. vijeku počeše u nas starosjedioci zvati Vlasima bjegunce, što su tražili u nas zaklona od sile turske. Danas zovu tako, ali više za porugu, ljudi zakona rimskoga (u našim ovamo zemljama i u Bosni i Hercegovini, gdje tako zovu i ljudi zakona turskoga) ljude zakona grčkoga Vlasima. U Dalmaciji pak, piše Vuk, gradjani i varošani i ostrvljani zovu Vlahom svakoga seljaka sa suhe zemlje, koje mu drago vjere, a što se našim jezikom onamo zove Vlah, ono se talijanskijem i po ovome njemačkijem zove Morlak. Riječ ova Vlah onamo nije nikaka poruga, jer i sami Vlasi za sebe reku, n. pr. kad se kakav pravda da kakvoga gospodina nije dočekao i ugostio kao što treba: »Oprostite gospodine, mi smo Vlasi; u vlaškijem se kućama ovako živi.«

Rimljani, Germani i Slovjeni zatrše Kelte, koji se održaše na britanskom ostrvlju. Irci, Skoti i Kimri zadnji su ostac potomstva starih Kelta. Irci se i Skoti tvrdo drže protiv Engleza i održaće se, a Kimri u Walesu ne će im se moći odrvati, kao to im se nijesu mogli odrvati ni Korni u Cornwallu, gdje je

pošljednja žena, što je umjela keltski, umrla 1778. godine. U V. vijeku poslije Hrista uzmače se jedan dio Brita pred Anglima i Sasima iz Britanije preko mora u Francusku, gdje se i danas po njima zove jedan predjel Bretanje. U Bretanji govore Bretoni jezik, koji je potomak staroga keltskoga.

Keltima na istoku bijahu susjedi Germani, osma grana indoevropskoga plemena. Po jeziku tri su glavne loze germanske porodice: gotska, skandinavska, i zapadnogermanska.

U početku seobe nárôdâ uvališe Goti i njihovi srodnici u rimsku državu, gdje podigoše na njezinim ruševinama svoje države. Prosvjeta rimska uništi Gote, a njihova jezika nestade gotovo bez traga. Istina, talijanski je jezik i španjolski i portugalski pun tragova germanskih, ali spomenika pisanih na jeziku vandalskom, gepidskom, istočnom gotskom nema. Samo zapadni Goti na balkanskom poluostrvu ostaviše nam znatan spomenik pisan na njihovu jeziku. To su odlomci od prijevoda Svetoga pisma, što ga je većim dijelom preveo prvi biskup zapadnih Gota, Ulfila (311.—381.). Ulfilin je prijevod najstariji književni spomenik germanski.

Iz skandinavske ili nordske loze razviše se jezici: švedski, norveški, danski i islandski. U spomenicima stare islandske književnosti, koja započinje u Islandiji sa kršćanstvom na svršetku X. vijeka, sačuvano je najstarije obličje skandinavskih jezika.

Zapadna germanska loza obuhvata jezike starih Langobarda, Bavaraca, Alemana, Burgunda, Franaka, Hesa, Tirinžana, Angla, Sasa, Jüta i Friza. Iz jezika, koje su govorili Angli, Sasi i Jüti, razvio se jezik anglosaski ili engleski. Jezik engleski a tako i jezik friski, što se još govori na ostrvima i po obalama Sjevernoga mora, razvijahu se i razviše sasvim odjelito od jezika njemačkoga, kako se govori na kontinentu: u jednom dijelu Belgije, u Holandiji, u carstvu njemačkom, u baltičkim pokrajinama ruskim, u Švajcarskoj i Austriji. Grana njemačkoga jezika, što se govori u sjevernoj nizini njemačkoj, zove se

doljno-njemačka grana, kojoj su ogranci holandski jezik u Holandiji i flamski u Belgiji. Grana njemačkoga jezika, što se govori u južnoj Njemačkoj, zove se gornjo-njemačka grana. Kad se uopćeno govori o njemačkom jeziku, misli se redovno gornjo-njemački. Današnji je njemački književni jezik gornjo-njemački, koji se zove novi gornjo-njemački prema srednjem gornjo-njemačkom, koji je bio književni onamo od početka XIII. vijeka pa sve do početka XVI. vijeka ili do Lutera (1483.—1546.), i prema starom gornjo-njemačkom, koji je bio književni jezik u Nijemaca od najstarijih vremena pa sve do konca XII. vijeka.

Nijemcima na istoku bilo je naselje dvjema indoevropskim porodicama, baltičkoj i slovjenskoj, koje se, budući da su prema svima ostalim granama indoevropskog plemena izmedju sebe u najužem srodstvu, obično uzimaju za jednu porodicu: baltičko-slovjensku.

Medju baltičke narode, koji su se naselili uz Baltičko more, pripadaju stari Prusi, Litvini i Lotiši.

Donjoj Visli na istok sve do donjega Njemena i nešto prijeko, a od Baltičkoga mora do kneževine Mazovske, sjedjeli su Prusi. Konrad, knez mazovski, pozove 1228. godine red njemačkih vitezova, da pokrste poganske Pruse. Herman iz Salze, veliki meštar njemačkoga reda, odazove se pozivu i 1230. godine započne strahovito krštenje mačem i ognjem. Godine 1283. slome Nijemci Pruse. Svaku stopu osvojene zemlje utvrdjivali su vitezovi gradovima i varošima, u koje su dovlačili njemačke naseljenike. Tako su se krstili Prusi i nijemčili. Zadnji veliki meštar njemačkoga reda, Albreht Brandenburški prvi se sjetio jadnih Prusa. Pristavši 1525. godine s Luterom, dade njegov katekizam prevesti na pruski i štampati 1545. Taj je katekizam gotovo jedini spomenik jezika starih Prusa, kojim se narodnost sasvim zatrla u XVII. vijeku. Danas je Prus tvrdi Nijemac.

Prvi do Prusa bijahu na sjevero-istoku Litvini. Narod litavski, nekoč slavan i velik, stegnut je danas u granice, koje

od prilike pokazuje crta povučena od Labiave na kurskom zalivu do Grodna, od Grodna, zakrećući malo na istok, do Dünaburga i od Dünaburga do Labiave. Pritisnuta sa zapada od Nijemaca, s juga od Poljaka a s jugo-istoka i istoka od Rusa, narodnost se litavska sve više gubi. Ako i jesu Litvini i u Pruskoj i u Rusiji izgubili u današnje doba svaku važnost i u političkom i u kulturnom životu, a ono su upravo u naše vrijeme izišli na glas sa svojega jezika, koji zovu učenjaci sjeverni sanskrt. U litavskom se jeziku još i danas nalazi toliko tragova velikoj starini, te se bez sumnje može reći, da da je litavski najstariji od svih jezika, što se danas govore u Evropi, a ponajstariji izmedju svih indoevropskih jezika, što ih poznajemo. Književnost litavska vrlo je slaba: nešto malo duhovnih knjižica, što su ih počeli izdavati protestanti onamo od 1547. godine, i po koja zbirka narodnih pjesama, to je gotovo sve, što je izdano na litavskom jeziku.

S Litvinima vrlo su na blizu srodni Lotiši, koji žive danas Litvinima na sjeveru i sjeveroistoku, a granice im se naznačuju: crta od Labiave na kurskom zalivu do Druje na Dvini, od Druje gotovo do Pskova i od Pskova do Hajnata na riškom zalivu. Na istoku su im susjedi Rusi, na sjeveru Estonci, podrijetla čudskoga, a na jugu i jugo-zapadu Litvini. Uz obale na riškom zalivu a tako i unutar u suhu zemlju naselilo se medju Lotiše mnogo Nijemaca. Lotiški je jezik uopćeno mladji od litavskoga, a literatura, ako i nije bog zna kako bogata, a ono je ipak bogatija od litavske. I lotiški najstariji književni spomenici počinju u prvoj polovini XVI. vijeka (od 1530. godine) s protestantskim duhovnim knjižicama.

O slovjenskoj će se porodici govoriti napose u članku koji slijedi.

Sve te porodice: indijska i eranska, koje uzimaju neki učenjaci za jednu arijsku porodicu, jermenska, grčka, italska, ilirska, keltska, germanska, baltička i slovjenska, za koje uče neki učenjaci da je jedna baltičko-slovjenska porodica, članovi su indoevropskoga plemena.

Dokazavši učenjaci, da su spomenuti indoevropski jezici izmedju sebe srodni i po tome da su sve narodne porodice i i njihovi članovi, koji govore ili su govorili te jezike, izašle iz jednoga plemena, prihvatiše se da riješe pitanje: gdje je pradomovina indoevropskomu plemenu, to jest: gdje je živjelo u zajednici indoevropsko pleme prije, nego će se razići po zemljama, u kojima vidjesmo njegove porodice i njihove članove?

Ponajviše se misli, da je u Aziji, kolijevci roda čovječjega, domovina indoevropskim plemenima, i to u središnjoj visočini azijskoj, planinama Belurtagu i Mustagu na zapadu, a nablizu visočini pamirskoj. S ovim mišljenjem ne slažu se svi učenjaci. Dok jedni dokazuju, da su se narodi indoevropski rasijali po svijetu iz Azije, dokazuju drugi, da je Evropa pradomovina indoevropskim narodima, ali ne mogu složno da odrede, gdje je upravo u Evropi u sjedjela zajednica indoevropska. Neki traže u srednjoj i zapadnoj Evropi prvo sijelo indoevropskim porodicama, neki u srednjoj i istočnoj Evropi, a neki u ravninama podoljskim i volinjskim i t. d. Ima napokon učenjaka, koji misle, da je zajednica indoevropska najprije sa jermenske visočine iselila u Evropu, a iz Evrope istom razišla se na sve strane.

Sa spomenute središnje azijske visočine, ako u njoj treba da tražimo zajedničku domovinu Indoevropljanima, udarila je indijska porodica na istok ili, bolje reći, na jugoistok, a sve ostale krenule su na zapad.

Kad se počela kidati zajednica indoevropska, kad su se stali članovi njeni raseljavati, to su pitanja, kojih nauka nije pravo ni pokušala da riješi. Taj se preznameniti čas u životu indoevropskih naroda otima sasvim našim očima i gubi u starini, koja se ne može za sad gotovo ni da zasluti. Objasnimo to jednim primjerom. Došavši Indi u svoju sadašnju domovinu, oni su iznajprije sjedjeli samo u Pendžabu, to jest u kraju, kojim protiče pet velikih Indovih pritoka, odakle su istom poslije XV. vijeka prije Hrista krenuli niz rijeku Ganges. Kako

su dugo nastavali samo u Pendžabu, ne može se odrediti, ali učenjaci misle, da su stigli u Pendžab već prije XX. vijeka. Po tome se dakle zajednica indoevropska raskinula već prije XX. vijeka. Dalje u prošlost porodice indijske, a prema tomu i u prošlost zajednice indoevropske ne možemo prodirati, jer nam nestaje svakoga kažiputa. Ko zna, kako su se dugo Indi potucali svijetom, dok su došli u svoje naselje, u kojem ih vidimo u historijsko doba? Pa kad bismo i to mogli kako nagoviještati, ko bi znao reći, jesu li Indi prvi ostavili zajednicu, nijesu li oni može biti pošljednji krenuli iz pradomovine?

Dä, i ovo se pitanje nametnulo učenjacima: koja se grana indoevropska prva odvojila od zajednice i ostavivši staru domovinu uzela tražiti novo naselje? Mnogo su o tome pitanju raspravljali, ali sasvim ga raspravili nijesu ni danas jošte. Što je koja jezična porodica više sačuvala starine, to se po mišljenju učenjaka, koji se bave oko toga pitanja, kašnje odijelila od zajednice, u kojoj je živjela s drugim jezičnim porodicama. Prema tomu lako bi bilo odrediti, koja se porodica prva odvojila od zajednice, kad bi se izmedju ostaloga moglo odrediti, kakav je upravo bio onaj zajednički jezik, iz kojega su se razvili svi jezici indoevropski. Taj se jezik nije sačuvao ni u živom govoru ni u pisanim spomenicima, ali učenjaci su se trudili, da ga prema starinama, što se nalaze u različnim indoevropskim jezicima, iznovice sagrade. Je li im to pošlo za rukom? O tom su u najnovije vrijeme iznijela naučna istraživanja veoma osnovanih sumnja. Prema tomu dakako ne može se jošte danas sasvim pouzdano pokazati, kako i kojim su se redom iz zajednice indoevropske izvijale poznate nam jezične i narodne porodice indoevropske.

Ako i jest teško odrediti, kako je upravo ova ili ona riječ glasila u indoevropskom prajeziku, a ono nije tako teško odrediti, jesu li Indoevropljani u svojoj pradomovini poznavali ovu ili onu riječ. Kako imade n. pr. u jeziku starom indijskom, zendskom, gotskom, latinskom i pruskom, zatim u jezicima: keltskim, germanskim i slovjenskim riječ, koja je slika i pri-

lika našoj riječi udova, nema sumnje, da je spomenuta riječ dio zajedničkoga blaga jezičnoga, što su ga Indoevropljani ponijeli sa sobom iz svoje pradomovine. Ako su Indoevropljani u svojoj zajednici znali za ovu ili onu riječ, to su jamačno znali i za ono, što ova ili ona riječ kazuje; ako se n. pr. iz jezika indoevropskih može pokazati, da je zajednica indoevropska znala za riječ, prema kojoj je naša riječ ovca, onda ne može biti sumnje, da je ista zajednica poznavala i onu životinju, kojoj mi kažemo ovca, dok u svakom indoevropskom jeziku riječ, koja je nalik na našu ovca, znači isto što i naša riječ znači. Ako su Indoevropljani u svojoj pradomovini poznali ovcu, kozu, govedo, uopćeno stoku, to su se bez sumnje bavili oko stočarstva, a po tome nijesu bili pred što će se rastati na najnižim granama u prosvjetnom razvijanju, na kojima su ribarska i lovačka plemena. I tako je nauka, istražujući indoevropske jezike i poredeći ih medju sobom, otkrila u novije doba nepoznate vijekove u historiji, do kojih su se otprije uzalud trudili doprijeti ljudi i najbistrijega pogleda. U tim predhistorijskim vijekovima i njihovu životu našlo se zametaka mnogim pojavama u narodnom životu potonjih historijskih vijekova. I zato je već vrijedno, da u kratko ogledamo što nam nauka iznosi o najstarijem dohistorijskom životu plemena, koje je i nas Slovjene rodilo. Iz mnogobrojnih spisa evo što je izvadio slovenski učenjak, profesor Krek, što je od prilike sasvim pouzdano dokazano, a sve u povodu samo jezičnih istraživanja.

Ponajprije nalazimo porodične prilike, koje su uvijek i svagdje bile prva klica državnomu organizmu, prilično jasno i krasno odredjene. U tim porodičnim prilikama ne razbire se više samo porodica, kaka je bila u prvom postanju svome i kaka je i danas jošte u nekih divljačkih plemena, nego se razbire porodica, koja se u razvijanju svome izvila već na viši stepen. Indoevropljani nijesu znali samo za članove najuže porodice, za oca, mater, sina, kćer, brata i sestru, oni su znali i za članove šire porodice, za svekra, svekrvu, snahu,

djevera, zaovu, jetrvu, nećaka i unuka. Tako je bilo u njih i riječi, kojima su označivali općenije pojmove: muž, žena, junoš (mladić) i djevojka. Kako su imali osobitu riječ i za udovu, dokazuje se, da u starih Indoevropljana nije morala žena da umre, kad joj je muž umr'o, kao što je u potonja vremena bilo u običaju kod Inda. Sva je prilika, da su Indoevropljani imali samo po jednu ženu, a nevjeste su se iznajprije otimale a kašnje i kupovale.

Prije nego će se raziti, Indoevropljani nijesu više bili lovci i ribari, nego pastiri, koji su se bavili poglavito oko stoke i počeli težiti zemlju. Od domaćih životinja bile su im ponajglavnije poznate (govedo, ovca, koza, konj, svinja i pas), a od divljih zvijeri, sudeći po jeziku, poznavali su samo vuka, medjeda i zeca. U opće se opaža u indoevropskim jezicima, da su redovno samo one riječi zajedničko jezično blago, koje se tiču prilika mirna života, dok su gotovo sve riječi, koje se tiču boja ili rata, postale u potonje vrijeme, kad se zajednički jezik već bio raspao u osobite jezike. Živa stoka bila je poglavito blago i imovina, po njoj se udarala cijena svakoj stvari, ona je bila od prilike, što je danas u nas novac. Vrijedno je spomenuti, kako su još u potonja vremena, kad se izmislio novac, više puta govorili novcu upravo stoka; tako je n. pr. latinsko pecunia novac značilo isprvice što i pecus stoka, a u ruskom jednom ljetopisu iz XIV. vijeka kaže se novcu upravo skot.

Uredjeni život porodični bio je čvrst osnov državnomu životu, kojemu se takodjer nalaze prvi tragovi već u ono staro dohistorijsko doba. Razgranavši se porodice u zadruge, stvorile su se od srodnih zadruga općine, koje su se opet pribirale u jednu tješnju zajednicu, kad se trebalo odbraniti i odrvati neprijatelju. Očuvati svoje od divlje zvjeradi mogao je lako i sam otac ili starješina, ali kad je navalila čitava rulja neprijatelja, šta da učini jedan čovjek sam ili jedna porodica, jedna zadruga, jedna općina sama? Samo narod oružan lûkom, kopljem i štitom jak je uzbijati i uzbiti neprijatelja. Da se obrani kuća od napadača, utvrdila se tvrdim vratima, a travnici se i polja opasala dobrim

plotovima i živicama. »U stara ona vremena, piše M. Müller, vrstan znalac prastarine indoevropske, kad se nijesu otvorali ratovi, da bi se izjednačile velike sile u Aziji ili u Evropi, nego da bi se posvojio komad dobroga pašnjaka ili da bi se ugrabilo tudje stoke, bijahu obori što i gradovi, a živice što i gradska platna.« Niz kolibica od drva i pletera sastavljao se u jednu cjelinu, u otvoreno selo. Povećih i zatvorenih mjesta, koja su se izmedju sebe spajale gotovim putovima, jedva da je bilo u ono doba.

Baveći se poglavito oko stoke, počeli su indoevropski narodi još u svojoj pradomovini nastojati i oko teženja zemlje. Sva je prilika, da su sijali ječam a može biti i pšenicu. Od ječma i pšenice pravili su brašno. Mimo mlijeko, iz kojega još nijesu bili naučili vaditi sir i maslo, bilo im je brašno i meso domaćih životinja, koje su kuhali i pržili na žeravici, ponajglavnija hrana. Da su se hranili i voćem, koje je divlje raslo, nema sumnje, ali se ne može dokazati, da su umjeli oplemenjivati voćke. A jesu li jeli ribu? I to je pod sumnjom. Njihova je dakle hrana bila koje biljevna, koje mesna, što se može još i na drugi način da dokaže. Za vino nijesu znali, ali su umjeli gotoviti iz biljevnih sokova nekakovo opojno piće, koje se upotrebljavalo kod žrtvovanja.

Umjeli su i tkati, plesti, šiti i praviti orudje što treba za teženje. Bili su takodjer vješti graditi kola i ladje ili čamce; izdubavši naprosto odsječeno stablo, čamac je bio gotov. Sva je prilika, da su poznavali od ruda bakar i srebro, a za zlato ne može se ni časak sumnjati.

Mora nijesu nikako poznavali a prema tomu ne će nam biti tako za čudo, što nijesu ni soli poznavali. Istom oni Indoevropljani, koji su krenuli u Evropu, naišli su na svome putu na sô.

O pismu nema takodje u njih ni traga: ono je došlo k njima u potonja vremena od plemena semitskoga.

Kako su duševno bili razviti, vidi se i po tome, što su umjeli brojiti, kao i mi danas što brojimo. Sva je prilika, da su umjeli

već i vremena odredjivati, a jamačno su poznavali lijekove. Vjeri, zakonima i običajima udarili su čvrste osnove. Vedro, jasno nebo bilo im je božanstvo, koje su poštovali, ono im je davalo svjetlo i toplotu, ono je bilo izvor svakomu napretku i blagosovu. Pored toga glavnoga božanstva pomišljali su oni i u drugim prirodnim pojavama božanstva, izmedju kojih su im bila jedna blaga i dobra, a druga strašna i huda.

Tako bi eto od prilike bio najprostijim crtama ocrtan najstariji naš kulturni život. Kako taj život seže u preveliku starinu, nije toliko za čudo, što nam crte o njemu nijesu i potpunije i jasnije, koliko je za čudo, što poslije toliko i toliko vijekova možemo ipak još da uhvatimo kakovu takovu sliku kulturnoga života onoga plemena, koje je odredila Providnost, da bude prvijenac u plemenima zemaljskim.

Jezici slovjenski.

Prijegled naroda slovjenskih po jezicima njihovim i kratak nacrt književnosti slovjenskih, izuzevši jezik i književnost hrvatsku. — Što se od prilike može da znade za slovjensku porodicu, gdje je i kako je živjela prije nego će se pocijepati i raseliti.

Nema sumnje, da su Slovjeni u starini, dok su još bili jedno i živjeli u zajednici, govorili jednim jezikom, iz kojega su se s vremenom razvili svi slovjenski jezici, koji se danas govore i koji su se jednoć govorili a danas ih više nema.

Toga najstarijeg i zajedničkog jezika slovjenskoga nema nigdje više: njim ne govori ni jedan narod slovjenski a nije se ni sačuvao zabilježen u književnim spomenicima; ali se sačuvao zabilježen jedan slovjenski jezik, za koji možemo pouzdano reći, da je bliže onomu zajedničkom jeziku slovjenskom, nego koji drugi slovjenski jezik. To je onaj slovjenski jezik, na koji su preveli svete knjige slovjenski apostoli, sveta braća Ćirilo († 869.) i Metodije († 885.).

A koji je taj jezik? Gdje se govorio? Gdje je potomstvo tomu jeziku? Ta su pitanja zanimala već i velikoga učenjaka, Josipa Dobrovskoga (rodio se 1753., umr'o 1829.), oca i začetnika one nauke, koja se bavi oko jèzikâ i starina slovjenskih. Mimo sve nastojanje tolikih slovjenskih učenjaka spomenuta pitanja ni danas jošte nijesu sasvim riješena. Da vidimo, šta misli za ta pitanja najbolji znalac slovjenskih jezika Franjo Miklošić.

U VI. vijeku poslije Hrista sjedjeli su na desnoj obali donjega Dunava Slovjeni, koje zovu Prokopije i Jornando, histo-

rici iz VI. vijeka, Σκλαβηνοί (sklabēnoi), Sclaveni. Jedan dio tih podunavskih Slovjena udari preko Dunava na jug: bugarski Slovjeni njihovo su potomstvo. Drugi krenuše na zapad i prodriješe prilično daleko u noričke Alpe: potomci tih noričkih Slovjena današnji su Slovenci. Treći naseliše Panoniju, odakle segnuše i preko Dunava sve do Karpata: to su panonski Slovjeni, koje istrijebiše Madžari, kad su na svršetku IX. vijeka banuli u Panoniju. Što je ostalo Slovjena u Podunavlju u staroj Daciji, s vremenom se svi porumuniše. Najdulje se održaše ti dački Slovjeni oko Čergeda u Erdelju, ali u naše vrijeme i njih nadjačaše Rumuni.

Po mišljenju Miklošićevu prevodili su svete knjige prvi prosvjetitelji slovjenski na jezik panonskih Slovjena, koji su ih pozvali k sebi, da od njih »nauče cijelu i potpunu istinu na razumljiv način.« Kako su ti stari panonski Slovjeni ogranak slovenski, Miklošić zove njihov jezik stari slovenski jezik. Tako zovu taj jezik i drugi učenjaci, ali ne svi. Koji misle, da je taj jezik starih bugarskih Slovjena, medju kojima su se rodila sveta braća, oni ga zovu stari bugarski jezik.

Kako ćemo u ovoj knjizi zvati jezik Ćirilov i Metodijev jezik stari slovenski, da ne bude nikake pometnje, treba izrijekom da se ovo spomene. Pogrješno je misliti, da se sadašnji slovenski jezik, kako se govori n. pr. u Kranjskoj, razvio iz staroga slovenskog jezika knjiga Ćirilovih i Metodijevih: on se razvio iz starijega jezika, koji je bio jeziku Ćirilovu i Metodijevu vrlo na blizu, ali nije bio s njime jedan. Još i više pogrješno je misliti, da je stari slovenski jezik bio u starini svim Slovjenima zajednički jezik, iz kojega su se s vremenom razvili svi slovjenski jezici: stari je slovenski jezik osobita grana zajedničkoga jezika slovjenskog, kao i ostali što su jezici slovjenski.

Ako jezik stari slovenski i nije bio zajednički govorni jezik svim Slovjenima, a ono Bog zna, da su bile druge prilike, ne bi li postao stari slovenski jezik zajednički književni jezik svim Slovjenima? Gdje se god služba božja vršila na slovjenskom jeziku, ona se svagdje vršila na starom slovenskom je-

ziku, jer su se u crkvi svagdje upotrebljavale knjige svete solunske braće.

Po starodavnom pričanju češki je knez Borivoj godine 873. primio krst od svetoga Metodija. Od toga su časa bili otvoreni putovi slovjenskoj službi božjoj u Češku, kamo su sa liturgijom slovjenskom iz Panonije i Moravske došle i crkvene knjige pisane na jeziku starom slovenskom. Te je knjige zavoljela kneginja Ludmila, iz njih je učio i njen unuk češki kralj Vaclav (vladao 928.—935.). Žića svetoga Ivana, Ludmile i Vaclava i služba svetomu Vaclavu sastavljena na jeziku starom slovenskom dodjoše iz Češke na jug medju Hrvate a na istok medju Ruse. Od godine 973., kad se osnovala praška biskupija, ponestaje medju Česima službe božje slovjenske a s njom i knjige slovenske. Najdulje se održala slovjenska služba božja u manastiru sazavskom, sve do svršetka XI. vijeka. Bretislav II. progna iz Sazave godine 1097. zadnje slovjenske kalugjere, a samostan preda njemačkim kalugjerima. Tada se i slovenske knjige istrijebiše, bilježi sazavski ljetopisac.

O slovjenskoj službi božjoj u Poljskoj nemamo tako obilnih vijesti, ali nema sumnje, da su i poljski svećenici vršili zakon u crkvi na jeziku starom slovenskom.

Na svršetku XI. vijeka zamuknuo je jezik slovenski u češkim i poljskim crkvama. Što su i u potonja vremena Česi i Poljaci koji put čuli taj jezik, to je bio puki slučaj; tako su n. pr. u dvor češkoga kralja Vaclava II. (1283.—1305.) dolazili svećenici sa svih strana zapadnih i istočnih, iz Grčke, Ruske, Ugarske, Srbije i Hrvatske i vršili pred kraljem službu božju na jeziku grčkom ili slovenskom. Istom poslije, u polovini XIV. vijeka, otvoriše se iznovice u dva manastira, u manastiru praškom i krakovskom, vrata službi božjoj na jeziku starom slovenskom, ali taj jezik nije bio više onako čist, kao što je otprije bio, nego je već zanosio na hrvatski.

Iz Velike Moravske, a osobito iz Panonije segnula je slovjenska služba božja na jug te se razišla po balkanskom poluostrvu medju Hrvate, Srbe i Bugare, od kojih je prešla u X.

vijeku i k Rusima. O sudbini njenoj medju Hrvatima i Srbima biće poslije zgode, da se izbliže izloži, a za sada da spomenemo samo ovu.

Prvi počeci pisane književnosti medju Hrvatima, a tako i medju Srbima, Bugarima i Rusima, usko su vezani o književnost i jezik stari slovenski. Kao što je latinski jezik, koji je posvetila crkva, vršeći na njemu službu božju, bio u zapadnom romanskom i germanskom svijetu ujedno i književni jezik, tako je i stari slovenski jezik, posvećeni jezik crkveni, bio u Hrvata, Srba, Bugara i Rusa ujedno i književni jezik. Što se u nas i u drugih spomenutih slovjenskih naroda u prva vremena pisalo, sve se pisalo na jeziku starom slovenskom, od kojega se u ono vrijeme n. pr. jezik hrvatski nije odvajao, koliko se sadašnji jezik hrvatski od njega odvaja, ili koliko su se u romanskih naroda već onda odvajali romanski jezici od jezika latinskoga. Naši stari razumjeli su jezik stari slovenski kao i svoj rodjeni, te nijesu pače ni mislili, da su to dva različita jezika, nego da je to jedan jezik, jezik hrvatski. »Sveti muž Kostanc, pripovijeda stari ljetopisac, naredi popove i knjigu hrvacku, i stumači iz grčkoga hrvacku, ... i stumači evangjelja i sve pištule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu, i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu.« Kako se medju tim stao malo po malo pozaboravljati mrtvi jezik stari slovenski, jer nije bilo prilikâ, da se uči kao drugi što se mrtvi jezici uče, stali su u djela, koja su se iznajprije gotovo samo prepisivala iz rukopisa starih slovenskih, prodirati živi jezici narodni, jedni više drugi manje. I tako imade u Hrvata starih književnih spomenika, u kojima nije jezik ni čisti stari slovenski ni čisti hrvatski, nego je pomiješan i stari slovenski i hrvatski. Na baščanskoj ploči, gdje je opat Držiha oko godine 1100. zabilježio, kako je hrvatski kralj Zvonimir dao nekaku ledinu crkvi svete Lucije na ostrvu Krku, jezik zanosi i na stari slovenski i na hrvatski. Taki se miješani jezik zove jezik hrvatsko-slovenski, srpsko-

slovenski, bugarsko-slovenski, rusko-slovenski, a spomenici pisani na takovu jeziku zovu se spomenici hrvatsko-slovenski, rusko-slovenski i t. d. U nas se Hrvata ta smjesa staroga slovenskog i narodnog jezika održala u potonja vremena samo u crkvi i u crkvenim knjigama, a u svjetovnim je književnim spomenicima već odavno preoteo sasvim mah narodni jezik hrvatski, dok je u Srba, Bugara i Rusa dosta kasno pretegnuo u svjetovnoj književnosti narodni jezik. Danas se taj jezik u svjetovnoj književnosti nikako više ne upotrebljava, njemu je časno mjesto odredjeno samo u crkvi: u zapadnoj crkvi od starine (u biskupijama senjskoj, krčkoj, zadarskoj, spljetskoj, šibeničkoj, a od ove godine po nastojanju viteškoga crnogorskog kneza Nikole I. i s dozvolom svetoga oca pape rimskoga Leona XIII. i u biskupiji barskoj) očuvao se stari slovenski jezik u hrvatsko-slovenskom obličju, a u crkvi grčko-sjedinjenoj i grčko-istočnoj posvuda u rusko-slovenskom obličju, za koje se onamo od XVII. vijeka držalo, da se samo u njemu sačuvao jezik slovjenskih apostola.

O slovjenskoj službi božjoj i jeziku starom slovenskom medju ostalim Slovjenima, koji su već vrlo rano pali pod vlast njemačku, nema ni spomena. Istina, u najstarijem spomeniku naše braće Slovenaca, u freisinškim odlomcima iz X. vijeka, razbiru se jasno tragovi crkvenog jezika starog slovenskog, ali službi božjoj slovjenskoj od starine nigdje ni traga, već što se spominje u XVI. i XVII. vijeku, da se oko Trsta, u Gorici, Kranjskoj i južnoj Štajerskoj u nekim crkvama služilo i na slovjenskom jeziku, koji će biti po svoj prilici hrvatsko-slovenski jezik.

Vrijedno je spomenuti, kako se jezik stari slovenski, ponajviše u obličju bugarskome, održao dugo i medju Rumunima. U crkvi se nije znalo za drugi jezik sve do XVII. vijeka, kad su (1634.—1636.) stali u Erdelju, Vlaškoj i Moldaviji vršiti zakon u crkvi na narodnom jeziku rumunskom.

Ogledavši u kratkim crtama sudbinu onoga jezika, koji je jedini izmedju svih slovjenskih jezika od davnine posvećen službi božjoj, koji je prvi i najstariji književni jezik slovjenski,

na kojem je osnovana književnost u mnogo slovjenskih naroda, kojemu je po svemu tome bilo namijenjeno, da bude jedna i zajednička osnova kršćansko-slovjenske prosvjete, red je da ogledamo ostale slovjenske jezike.

Od podunavskih Slovjena, kao što je spomenuto, krenuli su jedni u drugoj polovici VII. vijeka na zapad, i naselivši se po sadašnjoj donjoj Austriji, Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj, prodrli daleko u Tirol a za tim u Mletačku i Istriju. Potomci tih Slovjena sadašnji su Slovenci, naša najbliža braća na zapadu. Potisnuti od Nijemaca i Talijana u sadašnje granice, žive danas do 1.300.000 Slovenaca u zapadnim županijama ugarskim, u donjoj Štajerskoj, južnoj Koruškoj, Kranjskoj, Istriji, Trstu, u Gradiškoj i Gorici i u susjednoj talijanskoj prefekturi udinskoj.

Prvi počeci književnosti slovenske sežu u X. vijek, a najstariji joj je spomenik, što se našao u freisinškom manastiru u Bavarskoj. To su freisinški odlomci: dvije ispovjedne formule i jedan dio ispovjedne propovijedi. Od X. vijeka pa sve do polovine XVI. vijeka nema u Slovenaca gotovo ni traga kakim književnim spomenicima. I tako slovenska književnost počinje pravo istom u doba reformacije, kad se nauka Luterova javila u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj i našla revnih pristaša u tamošnjih velikaša. Da bi nova nauka što jače zahvatila u sam narod, stale su se nastojanjem baruna Ivana Ungnada (1493.—1564.) izdavati u Njemačkoj knjige, u kojima se razlagala na slovenskom jeziku nauka njemačkih reformatora. Najmarljiviji radnik oko te protestantske književnosti slovenske bijaše Primuž Truber (1508.—1586.), koji je, pribiruči oko sebe i Hrvate, gledao, kako bi s Luterom pristali i Hrvati. Istrebljujući u XVII. vijeku protestantstvo, malo da se nije i književnost slovenska sasvim istrijebila. Životareći kojekako, pridiže se iznovice na svršetku prošloga vijeka. Japel (1744.—1807.), Volkmer (1741.—1816.) i Vodnik (1758.—1819.), zanosni pjesnik »Ilirije oživljene«, vijesnici su bolje budućnosti, koja je rodila najvećim pjesnikom slovenskim,

Franjom Prešernom (1800.—1849.). Privijajući se u doba našega književnoga i narodnoga preporoda uz knjigu hrvatsku, slovenska se književnost zajedno s hrvatskom preporodila u duhu čistoga slovjenstva i očeličila narodnost slovensku, te se ne treba bojati, da će je smrviti valovi, koji udaraju s velike njemačke pučine.

Druga grana podunavskih Slovjena prešavši u VI. vijeku Dunav, razgranala se ponajprije po zemljama medju Dunavom i Balkanom, a odatle se pružila po Traciji, Maćedoniji, Tesaliji, Epiru i Grčkoj sve do u Pelopones. U to uvale u VII. vijeku u grčko carstvo Bugari, narod turske krvi, i osnuju godine 679.—680. medju Crnim morem, Dunavom i Balkanom samostalnu i nezavisnu državu. Domalo se sliju Slovjeni, na broju jači ali na oružju slabiji, i turski Bugari, na broju slabiji ali na oružju jači, u jedno: u X. vijeku nijesu bila više to dva naroda: Slovjeni i Bugari, nego jedan narod bugarski, koji nije znao drugoga jezika do jezik slovjenski. Tako su se i germanski Franci, podloživši sebi polatinjenu Galiju, stopili s Latinima u jednu, francusku narodnost: Franci, gospodari, primili su od svojih podložnika jezik, a Latini, podložnici, primili su od svojih gospodara ime.

Bugarima je danas glavno naselje: kneževina Bugarska, odakle prodiru u kraljevinu Srbiju sve do Timoka i Niša, Istočna Rumelija, turska Tracija i Maćedonija, kojoj na zapadu medju Arbanasima imade mnogo narodnih ostrva bugarskih, a neka izmedju njih sežu sve do Jadranskoga i Jonskoga mora. Svih Bugara u tim zemljama s Bugarima u južnoj Rusiji, u Rumunskoj i u Banatu broje do 5,500.000 na broj.

Književna je radnja medju Bugarima veoma stara. Poslije smrti velikoga Metodija (885.) zakloniše se njegovi učenici pred bijesom njemačkim ponajviše u Bugarsku. Oko Ohride i Prespe sačuvaše se do dana današnjega u živoj uspomeni sedmorica prosvjetitelja bugarskih, a to su mimo svetu braću Ćirila i Metodija: Kliment († 916.), Gorazd, Naum, Angelar i Sava. Po njihovu nastojanju književnost je bu-

garska za cara Simeona Velikoga (893.—927.), koji je i sam bio književnik, slavila svoj zlatni vijek. Književne tečevine toga doba, napisane na jeziku starom slovenskom, primiše od Bugara u naslijedje ovamo Srbi i Hrvati, a onamo Rusi. I bogata književnost bogomilska, preko koje se širila nauka bugarskoga popa Jeremije ili Bogomila, suvremenika caru Petru (927.—968.), razvila se u Bugarskoj, odakle je došla k Rusima, Srbima i Hrvatima, te postala izvorom mnogim narodnim pričama. Ni u koje grane slovjenske nije se u starini razvila tako živa radinost književna, koja je segnula i daleko preko granica narodnih, kao u Bugara. Kako su Turci istrijebili carstvo i crkvu bugarsku (1389.), zatrla se u korijenu i književnost bugarska. »Za tri vijeka onamo od svršetka XIV. vijeka više je starih rukopisa propalo od tudjinaca barbara i domaćih crvi i mo'jaca, nego ih se napisalo.« Nasilje turskih paša i grčkih popova ne samo da je sprečavalo u Bugara svaki duševni pokret, ono je bilo gotovo sasvim utamaniti i samu narodnost bugarsku: tù za Bugare se, pravo reći, onamo od svršetka XIV. vijeka nije u Evropi ni znalo! Kad se stala lomiti sila turska, stao se pridizati narod bugarski. Godine 1762. napisa proiguman Paisije u Hilendaru »historiju bugarsku, o narodu i carevima i svecima i o svim dogadjajima bugarskim.« To je djelo potreslo dušom svakoga Bugarina, u kome nije još utrnula pošljednja iskra narodne svijesti: s tim djelom žarkoga rodoljupca počinje preporod bugarski. Od godine 1824. opaža se u Bugara življi mar za prosvjetu narodnu: bugarski patrioti u Bukrešu i Odesi nastoje vrlo marljivo oko izdavanja školskih i pučkih knjiga, a poslije godine 1840. izilaze na književno polje vrsne glave, koje su se odgajile u tudjini: u Parizu, Odesi, Kijevu, Moskvi, Bukrešu, Biogradu, Zagrebu, Beču i Pragu. S njima dodjoše nove, životvorne ideje u književnost bugarsku a preko nje i u narod bugarski, da ga priprave za veliko djelo narodnog spasenja, koje je započelo pobjedonosno oružje rusko godine 1877. i 1878. Te godine znamenite u političkoj povjesti naroda bugarskoga biće bez sumnje znamenite i u književnoj njegovoj povjesti.

Slovenci su i Bugari sa Hrvatima i Srbima južni Slovjeni, kojima su po jeziku najbliže u srodstvu Rusi.

Od svih slovjenskih naroda Rusi su po broju naj jači narod. Po statističkim podacima od pošljednjih godina, što ih je prikupio njemački učenjak dr. H. Brachelli, broji se u samoj Evropi 65,270.000 (ili po drugim potanjim podacima u istoga pisca 65,602.000) Rusa. Prema tomu izlaze Rusi jači i od ponajvećih naroda evropskih: oni su pretežniji u Evropi i od Engleza, kojih broje 32,980.000, i od Francuza, kojih ima 40,280.000, pače i od istih Nijemaca, kojih broje (sa Holandezima i Flamima) do 63,205.000. Ako je u Evropi u svemu 329.876.000 ljudi, to je gotovo jedna petina svih evropskih stanovnika ruske narodnosti.

Glavno je naselje tomu silnomu narodu evropska Rusija, odakle se širi daleko na istok u Aziju, a seže i na zapad u austro-ugarsku monarhiju.

Da ruski narod, nastavajući u različitim krajevima i klimatima, razvijajući se u različitim prilikama i okolnostima, ne može svagdje po svem svom ogromnom naselju da bude u svemu jednak, to je samo po sebi jasno. **Что городъ, то норовъ, что деревня, то обычай; что земля, то проказы, что дворъ, то говоръ**, veli ruska poslovica. U nauci se uopćeno odredjuju tri grane ruskoga naroda: Velikorusi, istočna i sjeverna grana, Bjelorusi, zapadna grana, i Malorusi, južna grana.

Narod sam ne zna za ta književna imena; Bjelorus i Malorus reći će da je Rusin, a Velikorus kaže za se, da je Ruskij (čovjek). Našim starima bili su Velikorusi Moskovi, kao ljudi države moskovske, a Malorusi Rusi. Kad se prosto kaže Rus, misli se danas u nas ponajviše ili Rus uopćeno ili Velikorus, a Malorusu obično kažemo Rusin.

Maloruskomu naselju veći je dio u carstvu ruskome, a manji dio u austro-ugarskoj monarhiji. U carstvu ruskome sjede poglavito u gubernijama volinjskoj, podoljskoj, kijevskoj, černigovskoj, poltavskoj, harkovskoj, jekaterinoslavskoj; u gubernijama voroneškoj, tavričkoj, hersonskoj, u Besarabiji i u lu-

blinskoj guberniji ima ih u jednoj više, u drugoj manje. Omanjih naselja maloruskih ima i u drugim krajevima ruskoga carstva. U austro-ugarskoj monarhiji živu Malorusi u istočnoj polovini Galicije, u sjevernoj polovini Bukovine, i u ugarskim županijama beneškoj, ungvarskoj, ugockoj i marmaroškoj, za tim u zemplinskoj i u šaroškoj županiji. Rasijani nastavaju i u drugim krajevima; tako imade n. pr. i u Hrvatskoj maloruskih naseljenika (oko 2.800). U austro-ugarskoj monarhiji ima ih na broju do 3,517.000, a u carstvu ruskome do 12,417.000.

Bjelorusi nastavaju samo u ruskome carstvu: po svoj guberniji mogilevskoj i minskoj, po dobrom dijelu gubernije smolenske, vitepske, gorodanske i oblasti bjelostočke, a nešto ih ima i u guberniji vilanskoj. Broje ih do 3,104.000 duša.

Velikorusi sjede Bjelorusima i Malorusima na istok i na sjever; u srednjim ruskim gubernijama živu nepomiješani, dok se u istočnim gubernijama miješaju s finskim i tatarskim elementom, kojega sve više nestaje; na jugu i na zapadu ima ih veoma mnogo i medju Malorusima i medju Bjelorusima. U evropskoj Rusiji broje do 46,564.000 Velikorusa.

U najstarije doba historijsko nalazimo po ravninama ruskim onamo od Crnoga mora na sjever uz rijeke Dnjepar i Dnjestar, za tim po obalama gornje Volge, Oke, zapadne Dvine i Iljmenskoga jezera mnogo slovjenskih plemena, koja su izmedju sebe jedno od drugoga nezavisna. Godine 862. poslaše Novgorodjani k junačkim Normanima, koji se u ruskih ljetopisaca zovu Varjazi ili Rusi, poslanike s porukom: »Zemlja je naša velika i bogata, ali u njoj nema reda. Dodjite k nama i vladajte nad nama«. Odazvavši se Rurik sa svoja dva brata pozivu, zagospodovaše Slovjenima, a zemlja se njihova prozva Rusija. Tako se do sto godina sjediniše ona različita slovjenska plemena u jedan narod, koji se već onamo od X. vijeka uopćeno zove ruski narod.

Rurikov našljednik Oleg (879.—912.) podiže Kijev u južnoj Rusiji glavnim gradom svoje države. Od toga je vremena pa sve do Andrije Jurjevića Bogoljupskoga († 1174.) središte

ruske države Kijev, majka ruskih gradova. Od vremena kneza Andrije Jurjevića diže se Vladimir na Kljazmi. Za Andrijinih našljednika uvališe u Rusiju Mongoli i razbiše 1224. Ruse na rijeci Kalci. Nasrnuvši po drugi put Mongoli, pridobiše 1237. Rjazan, 1238. suzdaljsku kneževinu, 1239. Černigov, a 1240. pade plijenom mongolskim i slavni Kijev. Od to doba nije više Kijev i južna Rusija središte ruskoga života: ono se pomače na sjever, gdje se najprije digao Vladimir a poslije Moskva, koju je odabrao svojom prijestolnicom veliki knez Ivan Kalita (1328.—1348.). Dok je gotovo sva južna i zapadna Rusija bila u tudjoj vlasti: podnjeparska Rusija već od doba kneza Gedimina (1315.—1337.) u litavskim, a galička Rusija od Kazimira Velikoga (1343.—1370.) u poljskim rukama, jačala se na sjeveroistoku i razmicala svoje granice Moskva, koja se za Ivana III. Vasiljevića (1462.—1505.) sasvim oslobodila gospodstva mongolskoga, što ju je tištilo preko dvjesta i pedeset godina. U takim prilikama nije za čudo, što su se izmedju jugo-zapadne Rusije, koja je bila od 1569., kad se sjedinila Litva s Poljskom, sasvim pod vlašću poljskom, i sjevero-istočna Rusija, koja se prikupljala pod svojim rodjenim knezovima oko Moskve, pomolile s vremenom opreke i razlike, koje se ni danas jošte nijesu sasvim zatrle i izbrisale. To se opaža i u književnosti.

Književnost ruska počinje s kršćanstvom, koje je uhvatilo u Rusiji korijen za sv. Vladislava (980.—1015.). Prve knjige, koje su onamo bez sumnje došle iz Bugarske, bile su pisane na jeziku starom slovenskom, koji je i u Rusiji postao jezik crkveni i književni. Kako je bila sve do mongolske provale južna Rusija a na ime Kijev središte ruskoga života, književna je radnja ruska u najstarije doba najživahnija na jugu, medju Malorusima. Uza sve to, ta je literatura toliko maloruska, koliko i velikoruska: jezik stari slovenski bio je suviše jak, a da popusti narodnomu govoru toliko, te bi se moglo odrediti, da djela toga doba pripadaju po jeziku svome ovoj ili onoj grani ruskoga naroda. Za mongolske provale u XIII. vijeku propade mnogo starih spomenika književnih, radnja književna na jugu

susta, a javlja se na zapadu u kneževinama Haliču i Vladimiru. U XIV. vijeku padoše južni i zapadni krajevi pod vlast litavsku i poljsku, ali narodnost ruska bijaše i pod tudjom vlašću tako jaka, da je i ovdje i ondje ruski jezik vrijedio i u uredima i u književnosti. U XV. istom vijeku počinje književnost, za koju se može reći da je upravo bjeloruska i maloruska. Kako je književni jezik onoga doba i maloruski i bjeloruski jednako natrunjen elementima i starim slovenskim i poljskim, nije gotovo nikake razlike izmedju njih, a pisci XVI. i XVII. vijeka koliko su maloruski, toliko su i bjeloruski. Istom XVII. vijeka preteže u književnosti južna maloruska grana, ali politički rascjep nije dao da se razvije, kako se počela razvijati. Godine 1654. privalio se jedan dio Male Rusije carstvu a drugi ostao pod Poljskom, dok je nijesu raskomadali (1772., 1793. i 1795.). Od polovine XVII. vijeka stala je Moskva privlačiti i Maloruse, izmedju kojih su mnogi u XVII. vijeku i u prvoj polovini XVIII. vijeka stekli velikih zasluga za opću rusku prosvjetu. Centralizacija ruska, moskovska i petrogradska, zahvatila je i Malu Rusiju, kojoj je bilo od doba Katarine II. (1762.—1796.) sudjeno, da se malo po malo prometne ruskom provincijom i da poprimi velikoruske običaje, jezik, prosvjetu i literaturu. I tako se činilo, da je jeziku i književnosti maloruskoj odzvonilo, ali u početku ovoga vijeka, kad se uopćeno u svih Slovjena opaža preporodjaj narodnoga života, stali se pridizati i Malorusi. Za njihovo nastojanje oko maloruske književnosti nije se u Rusiji isprvice mnogo marilo, ali kako se u Rusa stao dovijati književne snage čisti govor velikoruski, komu je okrčio put slavni Lomonosov (1711.—1765.), a u Malorusa čisti maloruski govor, počeli su Rusi malorusku književnost prijekim okom gledati. Kad se u pošljednjim desetinama našega vijeka najljepše razvijala maloruska književnost, kojoj je bez sumnje najdivniji ures pjesnik Taras Gregorović Ševčenko (1814.—1861.), iznijelo se u Rusiji pitanje: imade li pravo maloruska književnost da eksistira? Dok su jedni udarili na nju, gledajući u njoj kojekake separatističke težnje, koje bi mogle i u političkom životu biti opasne, drugi su je branili,

dokazujući izmedju ostaloga, da je maloruski isto tako osobit jezik kao i velikoruski što je, da nije po tome maloruski istom nekakav osobit govor velikoruskoga jezika, i zato da je pravo, da bude i on književni jezik. U te se raspre najzad umiješala i ruska državna vlast, sprečavajući u velike razvoj književnosti maloruske, koja se ne može ni u našoj monarhiji nikako pravo da razvije kod vlasti, što je imadu Poljaci u Galiciji.

Dok je tako maloruska književnost (o bjeloruskoj književnosti nema danas ni spomena) trgnula u natrag, velikoruska ili pravo reći ruska književnost razvila se da joj se moraš diviti. Ruska je književnost stupila gotovo u naše vrijeme u red evropskih književnosti, a već je u pravom značenju svjetska književnost. Ona ne treba da se boji premca ni u kojoj književnosti evropskoj, nju priznaju za veliku i Nijemci i Francuzi i Englezi. Njezine tečevine nijesu više dobro samo ruskoga naroda, one su dobro svega prosvijetljenoga svijeta.

Doba Petra Velikoga (1682.–1725.), koji je okrčio put zapadnoj prosvjeti u Evropu, znamenito je i u povjesti književnosti ruske. Za njega počinje svjetovna književnost ruska, dok od najstarijega doba pa sve do njegovih vremena preteže u književnosti ruskoj duhovna književnost. Od Petra Velikoga dohvata se ruske književnosti duh njemačke i francuske prosvjete. Predstavnik je toga doba učenjak i pjesnik Mihajlo Lomonosov (1711.—1765.), koji se mnogo trudio, da se prizna za književni jezik čisti narodni govor, a da se istisne iz knjiga stari književni jezik, smjesa jezika starog slovenskog i narodnog ruskog. Radnja velike carice Katarine II. (1762.—1796.) nastavak je radnje Petra Velikoga. Kod svega tudjinstva, što se još i za njezina vladanja banilo u Rusiji, pod njenim je moćnim okriljem jačala narodnost ruska. Što je Lomonosov za vijek Petra Velikoga, to je pjesnik Gavrilo Deržavin (1743.—1816.) za vijek Katarinin. Prijelazno je doba, što se po velikom historiku i pjesniku Nikolaju Karamzinu (1766.—1826.) zove Karamzinovo doba: uzori francuski gube vrijednost, a književnost se počinje dizati na svoje noge i samostalno raz-

vijati. Dovršivši Karamzin, koji se s punim pravom zove otac nove ruske književnosti, nastojanje Lomonosovo oko jezika ruskoga, stvorio je rusku prozu, koja je tako elegantna i jasna, kao u malo kojega naroda evropskog. Svojom historijom ruskoga gospodstva, što ju izdao 1816. godine, pokrenuo je u Rûsâ mar za istraživanje i učenje domaće historije. Sad počinje u historiji ruske literature doba romantične poezije, kojoj je najveći predstavnik Vasilije Žukovskij (1783.—1852.). Domalo se za tim pojavi u literaturi ruskoj novi, čisto narodni smjer: kod narodnoga života ruskog, koji sam sobom, kaki jest, podaje umnicima izobila gradje svake ruke, tudjinstvo i romantika treba da se uzmakne. Tim je smjerom pokrenuo najveći ruski pjesnik, genijalni Aleksandar Puškin (1794.—1837.), u koga je, kako reče Gogol, sve rusko: i priroda i jezik i duša i karakter. Književnost ruska toga smjera izašla je evo u naše dane svjetska književnost. Kod silnoga napretka njezina veličina se njezina u budućnosti ne može gotovo ni da nasluti!

Mimo Ruse brojem su naj jači Poljaci, koji se u naših starih pisaca zovu i Lesi. U Evropi broji se do 11,448.000 Poljaka. Raskidani godine 1772., 1793. i 1795. živu danas u tri države: u carstvu ruskome (5,850.000), u austro-ugarskoj monarhiji (3,255.000) i u kraljevstvu pruskom (od prilike 2,343.000). U carstvu ruskome glavno im je naselje u gubernijama varšavskoj, radomskoj, lubelskoj, plockoj i augustovskoj, gdje su Poljaci jači od drugih narodnosti, dok su u gubernijama podoljskoj, volinjskoj i kijevskoj pretežni Malorusi, u gubernijama mogilevskoj, grodanskoj i vitepskoj Bjelorusi a u kovanskoj i vilanskoj guberniji Litvini. U austro-ugarskoj monarhiji pripada Poljacima zapadni (manji) dio Galicije i istočna čest vojvodstva sleskoga. U kraljevstvu pruskom naselje je Poljacima u jugo-istočnoj Sleskoj, u Poznanjskoj, gdje su pretežniji od Nijemaca, i u provincijama istočnoj i zapadnoj Pruskoj. U kraljevstvu pruskom Poljaci su na udaru sili njemačkoj, a pred njezinim teženjem na istok narodnost je poljska

već u XIII. i XIV. vijeku morala uzmicati. Crnih su dana doživjeli Poljaci, ali crnjih ne će biti doživjeli dana od onih, što im se evo u naše vrijeme spremaju u Pruskoj, gdje se zaklelo Nijemstvo, da će ih sve istrijebiti, što ih ima na zemlji, dokle seže sila pruska. Velika je nesreća po narod, kad mu se obori država a on se raskomada, ali kud će veća nesreća, kad se digne sila, da na porugu prosvjeti i čovještvu devetnaestoga vijeka zatare bez traga nesretnomu narodu narodnost, jedino dobro pradjedovsko!

U Poljákâ se prilično kasno počela razvijati književnost na narodnom jeziku, jer pored latinskoga jezika, što su ga donijeli u Poljsku svećenici sa zapada a na ime iz Njemačke, poljski je jezik živio gotovo samo u prostoga naroda. Osim latinskoga jezika dosta se rano uvukao u Poljsku i njemački i talijanski. Poljski su gradovi bili puni njemačkih zanatlija i talijanskih umjetnika, a u gradovima i po dvorovima plemićkim rado se govorilo njemački i talijanski. I tako se za vladara iz kuće Pjastovske, koji vladaju sve do 1386. godine, pomaljaju tek slabi počeci književnosti poljske, koja se stala nešto pridizati u doba velikoga historika poljskoga Jana Długosza (1415.—1480.) a bujno se razvila za slavnoga kralja Sigismunda II. Avgusta (1548.—1572.). To je zlatni vijek književnosti poljske, za koju su velikih zasluga stekli Nikola Rej (1505.—1559.), koji je prvi počeo pisati na narodnu, Jan Kochanowski (1532.—1584.), najveći pjesnik Sigismundova doba, i Petar Skarga (1532.—1612.), najveći govornik poljski svih vremena. Razvivši se književnost poljska na jedanput tako bujno, ona se domalo izrodila. Pjesništvo se prometnulo pukim stihotvorstvom, kojemu kao da je bila poglavita i jedna namjera, da kićenim riječima kadi svemožnomu velikaštvu i plemstvu. Od nebrojenih hvalospjeva ili panegirika zove se to doba poljske književnosti panegirično doba. U isto je doba nastanuo čudan običaj, te se uzelo držati da se ne može lijepo i elegantno govoriti poljski a ne miješajući u nj latinskih riječi i rečenica. Kako se to makaronstvo, to jest miješanje narodnog

poljskog i tudjeg latinskog govora, dohvatilo i knjige, zove se to panegirično doba i makaronistično doba. U doba Stanislavljevo, onamo od godine 1764. kad je stupio na prijesto poljski Stanislav Poniatowski (1764.—1795.), pretežu u Poljskoj na veliku žalost stare korenike poljske običaji francuski, a francuski klasici uzor su poljskim piscima. Najznatniji je pjesnik toga doba Ignjat Krasicki (1735.—1801.). Vlast francuskoga lažiklasicizma slomi Adam Mickiewicz (1798.—1855.), pored Engleza Byrona, Rusa Puškina i Francuza Huga najveći pjesnik devetnaestoga vijeka. Istom u Mickiewiczevo doba postala je književnost poljska prava narodna književnost. Mimo sve nevolje što su zadesile plemeniti ali nesrećni narod poljski, duh se u Poljaka održao neslomljen i stvorio onamo od Mickiewicza pa do naših evo dana u lijepoj književnosti djela, koja će uvijek biti uzorna u redu svjetskih književnosti.

Poljacima na jugu i zapadu širi se češka grana, koja obuhvata i Slovake, a jaka je do 7,220.000 duša. U gornjoj Ugarskoj sjede Slovaci (1,368.000), a u Češkoj (3,470.000), Moravskoj (1,507.000) i zapadnoj Sleskoj (126.000) Česi, kojih imade dobrano i po drugim zemljama austro-ugarske monarhije, a do 50.000 i u jugoistočnom dijelu pruske provincije Sleske.

Svi učenjaci složno uče, da slovački nije osobit jezik, odjelit od jezika češkoga, nego samo osobit govor jednoga jezika češkoga.

Ono nešto knjiga, ponajviše duhovnih, što se medju Slovacima napisalo do početka XVIII. vijeka, pisano je uopćeno na jeziku, kaki je bio književni u Čéhâ. Kad se na početku XVIII. vijeka stala buditi narodna svijest u Slovákâ, protestanti pridržaše u svojim knjigama i duhovnim i svjetovnim jezik češki, a katolici se prihvatiše narodnoga govora slovačkoga, koji je stao malo po malo preotimati mah nad književnim jezikom češkim. Uzalud su češki učenjaci i patrioti, rodjeni Česi, J. Dobrovsky, J. Jungman, Fr. Palacky, i rodjeni Slovaci, J. P. Šafarik i Jan Kollar zaklinjali Slovake, neka se kane nesloge u književnosti, uzalud je i naš veliki biskup J. J. Strossmayer

*

podigao godine 1860. svoj glas za književnu slogu izmedju Čéhâ i Slovákâ, — sve je to bio glas onoga što viče u pustinji. Pokret, što su njime pokrenuli izvrsni patrioti slovački L. Štur, J. Hurban i M. Hodža, nije se mogao više da zaustegne. I tako književnost u Slovákâ žive ili upravo reći životari danas odjelita od velike književnosti češke.

Kod sve vlasti, što ju je već onamo od X. vijeka, kad se osnovala praška biskupija, imao latinski a pomalo i njemački jezik, književna je radnja u Čéhâ i prije Jana Husa († 1415.) bila prilična a na ime za Karla I. (1346.—1378.) i njegova sina Većeslava IV. (1378.—1419.), kad se mnogo nastojalo i oko proze i oko poezije češke. Jan Hus, znameniti reformator crkveni, znamenit je i književni reformator. Da bi mu nauka dohvatila i u najniže redove naroda češkoga, trudio se pisati na jeziku čistom narodnom, oplemenjujući ga i čisteći od svake natruhe tudjinske. Nastojeći oko jezika književnoga, nastojao je i oko pravopisa: pravopis češki, kako ga je odredio Hus, osnova je potonjemu pravopisu češkomu, u koji su se uglédali Hrvati Šime Budinić († oko 1600.), Pavao Vitezović († 1713.) i dr. Ljudevit Gaj († 1872.). Za husitskih ratova (1419.—1434.) osnažila se svijest češka, a jezik je češki postao svetinja, koju je narod pazio kao zjenicu oka svoga. Od Husovo doba, kadno počinju Česi s neobičnom snagom zahvatati u povjest svjetsku, pa sve do kobne bitke na Bijeloj gori godine 1622. radilo se oko književnosti češke više nego i oko koje druge književnosti slovjenske u ono doba. Od bitke bjelogorske trgnula je češka književnost natrag. Što nije htjelo pristati s katoličtvom, moralo je ostaviti kraljevstvo. Medju prognanicima ostavljaju Češku i veliki književnici, od kojih je najznamenitiji glasoviti učitelj i nastavnik Jan Amos Komensky (1592.—1671.). Ni u tudjini ne zaboravljaju knjige češke, ali šta će jadni, kad je tim njihovim djelima put u Češku zakrčen najoštrijim kaznima! I tako sve do početka XVIII. vijeka sva su gotovo znatnija djela nastala u tudjem svijetu, a u samoj Češkoj javlja se tek po koji pisac srednje ruke. Od početka XVIII. vijeka pa do

Josipa II. (1780.) još je i gore bilo književnosti češkoj: u njoj nema za sve to vrijeme ni jednog jedinog djela, koje bi bilo iole znatnije, a književna je radnja tako popustila, te se činilo, da u naroda češkoga nema više sila, koje bi bile jake podržati još koji čas u životu narodnu književnost. To je došlo u najbolji čas caru Josipu II., komu je bilo Nijemstvo nada sve. Na što jezik, u kome nema prosvjetne snage? I car se Josip prihvati posla, da njemačkim školama istrijebi češki jezik i iz porodičnoga života. Kako je narod, u kome se bio već gotovo sasvim zatr'o svaki narodni ponos, i onako slabo mario za svoj jezik i sam pomagao silnome caru u njegovu nastojanju, jezik se češki našao u najvećoj pogibiji. Ali se na sreću našlo plemenitih muževa, u kojih je bilo i srca i duha, te gledajući kako očito propada jezik češki, uprli sve svoje sile, ne bi li ga održali i pridigli, a ujedno probudili narod iz mrtvila, koje ga stalo pritiskati poslije bjelogorske nesreće. Njihovo nastojanje urodi preporodjajem i književnosti i narodnosti češke. Što se uradilo oko književnosti češke do godine 1820., ono je samo priprava za veliko narodno djelo, u kojem je duh češki postavio sebi najtrajniji i najveličanstveniji spomenik.

Veličajno se razvila u XIX. vijeku književnost i ruska i poljska, ali po Slovjenstvo ne će biti ni jedna ni druga onako znatna, kao što je novija književnost češka.

Kad Slovjeni ne bi bili tako jako razdrobljeni, kao u istinu što jesu, misli jedan arapski pisac iz X. vijeka, nema naroda na čitavome svijetu, koji bi se mogao s njima mjeriti. Tako su Slovjeni bili razdrobljeni i prije i kašnje, a danas, kako vidimo, slovjenska je grana pocijepana više nego germanska ili romanska. Ni germanski ni romanski svijet (izuzevši Rumune) nije tako razdvojen, kao slovjenski, koji se rastavio u dvije polovine, jednu sjevernu i istočnu, a drugu južnu, koje rastavljaju Nijemci, Madžari i Rumuni. I ove se opet polovine vrstaju u odjelite, koje veće koje manje zajednice, štono se koje po čemu izmedju sebe oštro odvajaju. Ogledajmo južnu polovinu slovjenskoga svijeta.

Od najstarijih vremena, što ih znademo iz historije, pa sve do danas južno Slovjenstvo ni časak nije bilo na okupu u jednoj, ni svojoj ni tudjoj državi. Dok su Bugari, Srbi i Hrvati razvili svaki svoju državu, kojima su bile granice sad šire sad uže, Slovenci su pali pod vlast njemačku prije nego su se mogli politički samostalno razviti. Kad je u potonja vremena nestalo slovjenskih država na jugu, razdijeliše baštinu njihovu izmedju sebe Carigrad, Mleci, Budim i Beč. A danas? Ni u kojega slovjenskoga naroda na jugu nijesu svi dijelovi njegovi u jednoj državnoj zajednici. I tako vidimo, da su južni Slovjeni odvajkada bili politički izmedju sebe rastavljeni. Kod take prošlosti nije čudo, što su se u svakoga naroda na slovjenskom jugu izvile osobite povjesne i državne ideje, koje se ne vežu izmedju sebe, nego su i oprječne jedna drugoj.

Ovako politički rastavljene južne Slovjene još je od prvoga časa, kako su zauzeli svoja nova naselja na jugu, rastavljala i vjera. Slovenci i Hrvati pristali su za Rimom, Srbi i Bugari za Bizantijom, a da bude nevolja još i veća, počeli su se Hrvati, Srbi i Bugari onamo od XIV. vijeka povoditi i po koranu. Kakim je rodom to urodilo, i kakim još i danas radja, suviše je dobro poznato. Nesreća hoće, te ni danas jošte, gdje vjerski fanatizam ne muti više prosvijetljenog svijeta, nijesu našle u svačijem srcu mjesta pjesnikove riječi:

Ah, da je proklet, tko cijeć vire
na svojega reži brata:
jer nesreća tvoja izvire
samo iz toga kalna blata!

S vjerom primili su južni Slovjeni i prosvjetu, jedni sa zapada, komu je bilo središte Rim, drugi s istoka, komu je bilo središte Bizantija, a od XIV. vijeka stala ih se dohvatati još i arapsko-turska prosvjeta. Te različite, izmedju sebe često i suprotne prosvjete ostaviše u južnih Slovjena svaka svojih tragova, koji su se tako u dušu usjekli, te se po njima i najrodjenija braća odvajaju jedni od drugih, a ne će ih može biti ni vijekovi sasvim zatrti.

Što vidimo u južnih Slovjena, ono vidimo i u sjevernih i istočnih Slovjena, uopćeno u svih Slovjena gotovo od najstarijih vremena.

Pored svega toga, Slovjeni nijesu ipak nikada zaboravili, da su po krvi jedno, da su svi članovi jedne velike slovjenske porodice, na što ih je osobito sjećao jezik, koji, kako pjeva naš Džon Palmotić (1606.—1657.), od Adrije mora redom svukoliku zemlju svoji do pučine mrazne ledom. Ta se ideja o zajednici slovjenskoj ponajviše gajila samo teoretično u književnosti. U prošlosti zanosila je ona naj jače naše Dubrovčane: ni u kojoj slovjenskoj književnosti starijega doba nije ona tako često i tako zanosno izricana, kao u našoj dubrovačkoj književnosti.

Ideja narodnosti, što se uzela onamo od svršetka XVIII. vijeka pronašati sa zapada s idejama slobode i jednakosti, zahvatila je i slovjenski svijet, a na ime one Slovjene, kojima je prijetila pogibija, da će ih uništiti tudjinstvo. Ideja narodnosti oživila je u njih sile, što su bile zamrle pod tudjinskim pritiskom, i oni, osvijestivši se, otvore boj za svoju narodnu eksistenciju, narodnu slobodu i narodnu prosvjetu. Rastrgani osjećali su, da su preslabi prema svojim protivnicima, a jedina im nada bila i spas u slozi, u složnom Slovjenstvu. I tako je oživjela ideja o zajednici slovjenskoj jače nego i kad prije, a najgorljivijih i najvećih zatočnika našla je u Čéhâ. Već prvi počeci književnoga i narodnoga pokreta u Čéhâ zadahnuti su tom idejom, koja je najveličajnija izašla u djelima Josipa Pavla Šafarika (1795.—1861.) i Jana Kolara (1793.—1852.).

J. P. Šafarik prvi je pokazao u svojim Starinama slovjenskim (što ih je izdao 1836.—1837. s pomoću Matice češke) učenomu svijetu čisto Slovjenstvo, kakovo se javlja u povjesti onamo od najstarijih vremena, do kojih možemo doprijeti, pa sve do X. vijeka, kad su se članovi slovjenske porodice sasvim bili razišli i svaki već uzeo živjeti samostalan život. Ni prije ni kašnje nije Slovjenstvo u svojoj nekadašnjoj zajednici tako živo i vjerno prikazano, kao u spomenutom djelu Šafarikovu,

koje je još i danas neiscrpeno vrelo za najstariju povjest svakoga naroda slovjenskog. Zanoseći se njegovim Starinama u davnu prošlost, u kojoj razmatramo veličanstvenu pojavu jedinstvenoga Slovjenstva, sjetno se i nevoljno vraćamo u sadašnjost, u kojoj nam se priziru sve same ruševine i slabi ostaci ogromnoga svijeta slovjenskog. Veliki duh Šafarikov vidio je jasno i u tom Slovjenstvu sadašnjosti silnu veličinu, te ju iznesao u Slovjenskom narodopisu. U dvije godine (1842.—1843.) tri puta je izašlo na svijet djelo Šafarikovo, kojemu je dodana i mapa naroda slovjenskih. »Ja sam se obavijestio, piše Stanko Vraz češkomu učenjaku Erbenu godine 1842., da ne ima nijedne knjige, koja bi tako silno djelovala na svaku vrstu naroda, nego Šafarikova mapa slovjenskih naroda. Kako sam sa sobom donio amo jedan komad, malo da ga ne raznesoše ovdješnji domoroci i nedomoroci. Sve se čudi i dosta načuditi ne može nad veličinom slovjenskoga naroda. Mapa ova činiće kod nas više domorodaca nego što ih čitava literatura učinit ne mogaše. Hvala Šafariku na tom čarobnom daru!« A bilo je to djelo doista čarobno: po njemu se prezreno, nepoznato Slovjenstvo kao u jedan mah prometnulo silnim divom. Od njega su potlačeni Slovjeni stali izglédati svoj spas, s njega je počeo strah hvatati dušmane slovjenske.

Ako je učenjak Šafarik prikazao Slovjenstvo kako je bilo i kako jest, a ono ga je pjesnik Kolar u glasovitoj lirsko-epskoj pjesmi Slavy dcera (Slavina kći, prvi put ugledala svijet 1821.) prikazao, kako bi trebalo da bude. S bolnom mišlju prolazi pjesnik Polabljem i baltičkim zemljama, gdje je nekoć bila kolijevka a sada je grob njegova naroda. Sve nepravde, što su ih nanijeli Nijemci Slovjenima, sve muke, što su ih pretrpjeli Slovjeni od Nijemaca, dolaze mu na oči. S tužnoga tog pozorišta kreće preko Češke i Moravske medju Slovake i dalje dolje na jug, proklinjući dušmane Slovjenstva, a osobito odmetnike, i žaleći se na rascjepkanost slovjenskih naroda..... »Svega imademo što treba: imademo kopna i mora, zlata i srebra, vještih ruku i veselih pjesama... jedno samo nemamo:

sloge i prosvjete. Dajte nam to, a vi ćete vidjeti narod, za kaki ne zna povjest svjetska!« Ni za čim mu duša toliko ne gine, koliko da vidi, gdje su Slovjeni složni i jedni: veličajna bi to bila pojava, pred kojom bi morala Evropa na koljena da padne. Nariče s nepravda, što su ih počinili tudjini Slovjenima... »Mi smo dali svijetu Petra Velikoga, Husa, Kopernika, Zrinjskoga i stotinu drugih, a svijet? Ponio se kao djeca, što u izvor, iz kojega su se napila, bacaju kamenje i smeće.« Poziva Slovjene, da budu »cijelost a ne mrvice, da budu sve ili — ništa«, a izgleda bolju budućnost... Sa zemlje zanosi se pjesnik u rajske visine, gdje na prijestolu sjedi Slava, a do nje uzrasla granata lipa, puna cvijeća, po kojem se roje nebrojeni rojevi pčelica: to su duše Slovjena i Slovjenkinja, što će doći na svijet: U tim rajskim krajevima nastavaju kraljevi, junaci, gospoda, učenjaci, pjesnici — sve glasoviti Slovjeni i prijatelji Slovjenima. Tu vidimo izmedju ostalih Ćirila i Metodija, sv. Jerolima, papu Ivana IV., sv. Savu, petoro braće hrvatske, Dušana, Jug Bogdana sa devet Jugovića, kosovske i sigetske junake, Lomnickoga gdje pozdravlja Gundulića, Zaboja gdje se smješi Kačiću, Obradovića, Vodnika, slijepca Filipa... a onamo podalje prikazuju Palmotićevu dramu... Sa raja salazi pjesnik u pakao k odmetnicima, izdajicama i neprijateljima Slovjenstva, koji se muče muka paklenih za nepravde i nasilja, što ih počiniše Slovjenstvu. Pred paklom ima čistilište, a u njemu su sve sami slabići, koji su za nebo prezli, a za pakao predobri, i zato treba da se čiste. Tu se medju ostalima dese i oni, što su zazirali od svojih slovjenskih imena, te ih prometali na tudja. Na velikom rešetu rešetaju vragovi one nesretnike, koji ne mogu ni pet riječi izreći, a da ne primiješaju po koju tudju riječ: neka se nauče čistije govoriti svoj materin jezik. I članovi sabora solinskoga, što su se opirali slovjenskoj službi božjoj, zapali su u to čistilište: bruse im tupu pamet, neka nauče poštovati ljudska prava. Paklu na vratima odijevaju dva vraga Lijepu, udovu hrvatskoga kralja Zvonimira, štono je otela Hrvatima samostalnost. U sam pakao pobacao je pjesnik, mimo ostale,

Franke, koji su hrvatskim majkama od prsiju grabili djecu i bacali je psima, Vuka Brankovića, sestre Maru Brankovićevu i Vukosavu Obilićevu. Iz propasti paklene diže se strašna kletva, koja je ljutih rana zadala Slovjenstvu: ko se ne osveti, on se ne posveti... »Više ih imade na nebu, završuje pjesnik, nego u paklu, a istinu da vam kažem, od svih što su u paklu, najviše ih je stropoštala onamo zloba Nijemaca, ih vječnih antihrista roda slovjenskoga. Čujte me, braćo i sestre! Bježite onu klizavu stazu, koju je vrag obastr'o mrežama, ne bi li nahvatao za svoj pakao dúšâ... Eto nam prímjêrâ, učite se ljubiti svoj narod! Gromom neka se razliježe glas od Tatre do Crne gore, od Krkonôšâ do Urala: pakao izdajicama, a nebo vjernim Slovjenima!« Budimo složni i jedni, pa ćemo biti silni i veliki, to je misao, koja oživljuje Kolarovu pjesmu nad pjesmama. To je pjesma, po kojoj je Slovak Kolar izašao apostol slovjenske zajednice i uzajamnosti. Ona je jednako zanosila Slovjene na sjeveru, kao i Slovjene na jugu. Ona je bila sunce, koje je ogrijalo duša našega Gaja, a po njemu sav narod hrvatski. Vrativši se Gaj iz Pešte, gdje je drugovao s Kolarom, u domovinu »sva je društva, kako pripovijeda Fran Kurelac, sve je sastanke mladih ljudi okadio učenošću toga Slovaka, toga skromnoga lutorskoga duhovnika, te ugrijane slovinske duše, a najpače čudesi divne mu i pročuvene pjesmi: Slavy dcera. Nam je bilo, kao da nam je tko usta medom omazao, bolje smo k tomu pridisali, nego li k ljiljanu i k čeminu. To je bila prva klica iz ogromnoga vrta Slovinstva«. U toj je klici bila ona životna snaga, koja je preporodila Slovjenstvo na novi narodni i prosvjetni život.

Po tome je eto češka književnost, kaka se javlja u prvoj polovini našega vijeka, a osobito u Šafarikovim i Kolarovim djelima, neizrečene vrijednosti ne samo za češki narod, nego i za čitavo Slovjenstvo, koje je u njima prvi put jasno vidjelo, kakvo je bilo, kakvo jest i kakvo bi moglo biti.

Veliko i svijesno Slovjenstvo, u koje su upirali oči Bugari, Srbi, Hrvati, Slovenci, Česi i Slovaci, podavalo je duševne

snage i onoj šačici lužičkih Srba, što su se održali protiv nijemčenja sve do dana današnjega. Bez ideje slovjenske i njih bi već n stalo u Nijemstvu.

Lužički su Srbi ostatak onih slovjenskih plemena, što su nekoć naselila baltičko primorje medju donjom Labom i Vislom i zemlje medju srednjom Labom i Odrom. Povjest slovjenskih naroda ne poznaje strašnije i krvavije prošlosti od prošlosti tih polapskih i baltičkih Slovjena. Nema sumnje, za njihovom su prošlošću zamicale oči našega Preradovića, kad je skladajući veličanstvenu pjesan Slovjenstvu, što ga kao more salila ruka božanska zemlji u krilo, udario u ove glase:

Stoji tudjin izbuljenih očiju, skrštenih ruku
tvojih na obalah i u nehvalj tebi se divi,
s tebe i protrnjuje strahom. Zašto se boji?
O! po tvojoj veličini pravedna savjest mjeri mu
osvetu, štono patri ga za silne grijehe na tebi.
On gusarski brodjaše po tebi, zastava krsta
stijeg mu bijaše, prosvjeta cilja izlično svjetlo,
ali jadra naduta gadnim dobiti dahom,
krm rukom ravnata grabežljiva koristoljublja,
mač mu veslaše, koplje diraše dna ti se, a za
ladjam svedj mu plovljahu u krvi na gomile mrci,
ubjenici tvoji. Nebu je plakati bilo
plod si gledeći blagog truda, na polju čovještva
najljepši rodnoj po sreći tad, kako ga crna
kosila kletva, a njegovana uspjeh si gledeć
najveći tad po broju ljudstva kako ga divljač
harala bijesna na uštrb vijekova; riječju: gledeći
lik si najsličniji tad na zemlji, kako u božje
ime bezbožnost ga trla opaka, i porad
krsta kako na krst razapinjala narod najblaži,
najpobožniji na svijetu . . .

To je vjerna slika prošlosti polapskih i baltičkih Slovjena. Sva njihova prošlost neprekidna je borba protiv Nijemaca na zapadu i protiv Normana na sjeveru. Odvajkada krvni neprijatelji, postadoše još i ljući neprijatelji, kad su se germanska plemena iskrstila: tada se plemenski bojevi izvrgoše u vjerske bojeve. Tvrdo se držeći vjere svojih djedova, Slovjeni je ne

htjedoše da zamijene za vjeru, što su im je naviještali Nijemci, koji su nosili u jednoj ruci krst a u drugoj mač. Vjera, što je ostalome svijetu donosila spas, donašaše njima ropstvo, jer Nijemca apostola pratio je Nijemac vojnik. I tako nije čudo, što su se polapski i baltički Slovjeni upirali sa svom silom, da protjeraju nepozvane goste, koji su im se neprestance nametali.

Sile slovjenske i njemačke nijesu bile jednake. Dok su Nijemci, pribravši se pod vlast jednoga gospodara, udarili na Slovjene složnim silama, Slovjeni, rastrgani domašnjim neslogama, nijesu bili vrsni stvoriti jedne jake države, koja bi se mogla uspješno opirati nasilnomu Nijemstvu. Pa kad se još ima na umu, da se medju tim Slovjenima nalazilo i izdajica, koji su se vezali s Nijemcima protiv svoje rodjene braće, i da su Poljaci i Česi, kako su bili revni kršćani, pomagali Nijemcima na svoje suplemenike, koji nijesu ni čuti htjeli za njemački krst, — kad se sve to ima na umu, ko da se čudi, što se Polabljani i Pomorani kod svega svoga junaštva nijesu mogli da odrvu njemačkoj sili! Prvi su pali pod vlast njemačku Srbi (1032.), a za njima Ljutice (1157.) i Bodrici (1160.). Pošljednje im je utočište bilo ostrvo Rujana, gdjeno se dizao u Arkoni hram bogu Svetovidu. Po izdaji dokopao se i tvrde Arkone danski kralj Valdemar 1168. godine.

Obladavši Nijemci Slovjenima, oni se prihvatiše, da ih izniјemče. S njemačkim kolonijama širila se malo po malo njemačka stihija, a slovjenska se sve više uzmicala. U slovjenske je zemlje s njemačkim plemstvom, u kojem su izginula preostala slovjenska gospoda, nagrnulo njemačko duhovništvo i njemačko gradjanstvo. Što je bilo u gradovima Slovjena, to su bili sve sami prostaci i siromasi, koji su odjelito morali živjeti i ni u čemu se ne smjeli miješati s Nijemcima. Zaokupivši Nijemci gradove, oni su se stali širiti i po selima, potiskujući svagdje Slovjenstvo, koje se s vremenom do u nekolika kraja sasvim zatamani.

Ponajprije nestaje Ljutica, koji su nastavali u Primorju Odri na zapad sve do vódâ Varnova i Nebela. Došavši 1168. sasvim pod Nijemce i Dance, nijemčili se u XII. i XIII. vijeku, te se

u XIV. vijeku za njih slabo već i čuje, a 1404. godine umrla je na ostrvu Rujani zadnja duša, koja je umjela slovjenski. Po naseljima ljutičkim danas je sve sam Nijemac.

Ljuticama na zapadu sve do Labe i nešto prijeko sjedjela su bodrička plemena, kojima su obladali Nijemci onamo od godine 1160. Bodrici se nijesu tako brzo iznijemčili kao Ljutice. Jošte na početku XVIII. vijeka u zemlji nekadanjih Drevljana, koji su nastavali oko Jese, što utječe u Labu, bilo je staraca, koji su umjeli govoriti jezik svojih djedova. U Vustrovu se pošljednji put čula u crkvi slivensta ric (slovjenska riječ), kako su oni zvali svoj jezik, 1751. godine. U prvim desetinama našega vijeka nestalo je i pošljednjega traga bodričkim Slovjenima. Slavni se Leibnic (1646.—1716., isporedi na str. 40.) prvi sjetio tih tužnih ostataka nekoć silnih Bodrica. Njegovu nastojanju treba da zahvalimo, što su se još u zadnji čas posabrale nekolike stotine riječi, koje su s jednom starinskom pjesmom svatovskom i očenašem jedini spomenik jezika bodričkih Slovjena.

Bodričkim i ljutičkim plemenima na jugu živjeli su polapski Srbi, koji su na jug sezali sve do čeških gora, na istok do Kvise i Bobre, na zapad do Sale i nešto prijeko, a na sjever do Havele. Srbi su se dijelili na tri grane: na Lužičane u Lužici, što se danas zove Donja Lužica, na Milčane u zemlji, koja se onamo od XIV. vijeka zove takodjer Lužica, što je danas Gornja Lužica, i na Srbe izmedju Labe i Sale. Od 1032. godine sve su te zemlje njemačke. S njemačkim se gospodstvom širila dakako i njemačka stihija Slovjenima na zator. Kako je bilo žilavo Srpstvo medju Labom i Salom, svjedoči i to, što je u Mišnju pošlo Nijemcima za rukom istom 1427. godine sasvim istisnuti jezik srpski iz sudova. Što se Srpstva na Sali otimalo Nijemstvu, ono je zatamanila njemačka reformacija bez traga.

Jači su bili Srbi Lužičani u Gornjoj i Donjoj Lužici, koje rastavlja crta, povučena napravac s istoka na zapad preko sela Sprevica, koje leži na mjestu, gdje utječe Mala Spreva u

Veliku Sprevu: toj je crti na sjever Donja, a na jug Gornja Lužica. I u Lužice okrčili su sebi Nijemci put 1032. godine, ali nijesu bili najbolje sreće, jer ako se i jesu mnogi Lužičani ponijemčili, a ono ih se takodjer dobrano održalo protiv Nijemaca sve do dana današnjega. Biće tome uzrok jamačno i to, što su Lužičani pripali 1373. godine kruni češkoj, pod kojom su ostali sve do godine 1635., kad je Lužice dobio od cara Ferdinanda II. saski knez izbornik Ivan Gjuragj I. Po bečkome miru (1815.) oteše Prusi čitavu Donju i dobar dio Gornje Lužice, a samo manji dio Gornje Lužice ostaviše Saskoj. Srba lužičkih broje danas oko 131.000, i to donjolužičkih 42.000, gornjolužičkih u Pruskoj 38.000, a u Saskoj 51.000.

Jezik lužičkih Srba razvio se u dvije grane: u gornji lužički i donji lužički jezik. Jedan je i drugi jezik književni.

Što se mali srpski narod, koji su Nijemci kroz nekoliko vijekova zatirali, ne može da podiči velikom književnošću, nije za čudo, ali je za čudo, što se mimo sve neprilike ipak prilično mnogo nastojalo oko srpske literature i u Gornjoj i u Donjoj Lužici neprestano od XVI. vijeka ovamo.

U Gornjoj Lužici nema prije reformacije nikakih književnih spomenika. Najstariji se pisac spominje Jakubica, koji je 1548. spremio srpski prijevod Novoga zavjeta. S reformacijom, koja se morala prihvatiti narodnoga jezika, da bi prodrla i medju prosti puk, javlja se u gornjolužičkih Srba i književnost, koja je da što bila poglavito namijenjena crkvi i obrazovanju duhovnome. Na druge prosvjetne potrebe narodne nijesu književnici ni pomišljali. I oko tih potreba uzela se književnost gornjolužička brinuti, kad ju je navrnuo na novu stazu J. E. Smoler (rodio se 1816.). Što je za nas Hrvate Gaj, ono je za Srbe u Gornjoj Lužici Smoler. Najveća mu je zasluga, što se poglavito po njegovu nastojanju prema Maticama srpskoj, češkoj i ilirskoj osnovala 1847. godine u Budišinu Maćica Serbska, kaku je preporučivao Lužičanima već 1839. Jan Kolar. Matica je srpska od svoga početka pa do danas središte književne radnje gornjolužičkih Srba. Istina, ta

je radnja skromna, ali kod malena broja naroda a velikih zapreka i neznatne pomoći, ona je zavrijedila, da se spominje s najvećim poštovanjem. Budeći i šireći narodnu svijest, ona brani narod svoj od nasilnoga nijemčenja.

U Donjoj Lužici zaostala je daleko književna radnja za književnom radnjom u Gornjoj Lužici, jer onamo prusko junkerstvo nesmiljeno nijemči, a narod je u neplodnim tamošnjim krajevima tako siromašan, te ne može slati u više škole ni onoliko svoje djece, koliko bi trebalo neponijemčenim selima svećenika i učitelja. U takim prilikama nije za čudo, što u donjolužičkih Srba imade manje književnika nego u gornjolužičkih. S reformacijom počinje narodna književnost i u Donjih Lužičana, a Albin Moler najstariji je spisatelj, koji je izdao 1574. prvu knjigu na jeziku donjolužičkom. Što je donjolužičkih knjiga izašlo do 1848. godine, ono su gotovo sve same duhovne knjige. Politički pokret i primjer gornjolužičkih Srba trgnuo je 1848. godine iz mrtvila i Donjolužičane, ali kod svega nastojanja njekih rodoljubnih svećenika i pučkih učitelja ne može im književnost nikako pravo da se pridigne, a Nijemstvo, na žalost, sve više i više preteže.

Pored Lužičana treba još da se spomenu Kašubi, ostatak baltičkih Slovjena. Oni nastavaju danas donjoj Visli na zapadu, u pruskim provincijama zapadnoj Pruskoj i Pomoraniji, a na ime u zapadnoj polovini gdanskoga i u istočnoj polovini keslinskoga okružja. Što imade Kašuba gotovo na samome moru izmedju jezeraca Leba i Garda, zovu ih Kabatke i Slovince. Gospodstvo ih je prusko silno zatamanilo, te nema sumnje, da će za koju desetinu godina sasvim nestati slovjenskih Kašuba. Gornji će se Kašubi dulje otimati Nijemstvu nego drugi Kašubi u kotarima lauenburškom i bitovskom. Provincija zapadna Pruska pripadala je do 1772. godine Poljskoj, te se već i za vladanja poljskoga ugnijezdili Nijemci u Gdanskom i okolo njega, a u sela nijesu prodirali. Kad je 1772. primorje gdansko dopalo Pruse, Nijemstvo se da što uzelo još i jače širiti u okolišu gdanskom, ali je u siromašne predjele, koje nastavaju

Kašubi, slabije zahvatalo. I tako je te krajeve do danas branila ponajviše sirotinja od nijemčenja, dok je današnja Pomoranija, koja je pruska od vestfalskoga mira (1648.), ljepotom i bogatstvom svojim mamila već odvajkada Nijemce. Donje je Kašube iznijemčilo i protestantstvo, dok su se gornji Kašubi, ostavši katolici, mogli jače opirati o slovjenski elemenat poljski, i tako nekako laglje očuvati jezik i narodnost svoju.

Jezik je tih Kašuba vrlo nalik na jezik poljski, a osobito jezik gornjih Kašuba, koji se dotiču do Poljâkâ i miješaju s njima. Po tome i broje mnogi Kašube medju Poljake, te je i zato dosta teško odsjeći, koliko upravo imade danas Kašuba. Ruski ih učenjaci broje sada do 111.000 duša, ali sva je prilika, da je to prevelik broj.

Književnost je tih Slovjena veoma neznatna. Najstarija knjiga, kojoj se znade godina, kad je izašla, biće od 1583. godine. Od toga vremena pa sve do danas izašlo je na narodnom jeziku njihovu tek nekoliko malih knjižica. Ono malo književnih potreba, što se osjećaju u Kašuba, podmiruje ponajviše poljska knjiga, koju Kašubi dosta dobro razumiju.

Obazrevši se na sve, što je doslije rečeno o Slovjenima, izlaze u Evropi evo ovi slovjenski narodi, svaki po broju duša svojih:

Rusi	65,602.000
Poljaci	11,448.000
Česi sa Slovacima	7,220.000
Hrvati i Srbi	6,030.000
Bugari	5,500.000
Slovenci	1,300.000
Lužičani gornji i donji	131.000
Kašubi	111.000
Svega . . .	97,342.000

Ako su ti brojevi, sastavljeni prema ruskim i njemačkim podacima, pouzdani, a ono od svega stanovništva u Evropi, koje se broji do 329,876.000, imade Slovjena u Evropi 29,50% prema 31,87% Germana i 29,99% Romana.

Jezici slovjenski redom, kojim se obično pominju, jesu evo ovi: 1. Stari slovenski jezik. 2. Novi slovenski jezik, kojemu obično kažemo samo slovenski, a neki Srbi slovenački. 3. Bugarski jezik. 4. Hrvatski jezik ili srpski. 5. Ruski jezik, sa maloruskim i bjeloruskim. 6. Češki jezik sa slovačkim. 7. Poljski jezik. 8. Gornji lužički i 9. Donji lužički jezik, koja se oba zovu i srpski, i 10. Polapski jezik.

To su po imenu jezici slovjenski, koji su se svi razvili iz jednoga zajedničkog jezika. Taj zajednički jezik nije ni jezik stari slovenski ni drugi koji izmedju poznatih jezika slovjenskih. On se pocijepao u jezike slovjenske, što ih danas poznajemo, a to se dogodilo prije, nego je mogao ostaviti o sebi pisanih spomenika.

Kad se uzeo ovaj zajednički jezik slovjenski cijepati, to je pitanje, kojega ne će po svoj prilici ni budućnost moći da riješi. Izvori, iz kojih crpemo vijesti o Slovjenima, počinju obilnije teći istom od VI. vijeka poslije Hrista. Imade i starijih vijesti, ali one su tako sitne i nejasne, da uopćeno vrlo slabo osvjetljuju najstariju povjest slovjensku, a za pitanje o jezicima slovjenskim nijesu da što ni od kakove vrijednosti. Vijesti od VI. vijeka ovamo, zabilježene u djelima pisaca tudjinaca, ako i jesu vrlo dragocjene, a ono se ipak po njima ne može za pomenuto pitanje gotovo ništa doznati. U to je vrijeme zajednica slovjenska bila već raskinuta, a slovjenska su plemena živjela svako o sebi, svako sa svojim osobitim jezikom. I tako se s pravom nagoviješta, da se slovjenska zajednica raspala već u doba, do kojega ne dopiru nikake povjesne vijesti.

Ako se već ne zna, kad su slovjenski jezici, koje poznajemo, postali od jednoga, a ono znade li se, kako su postali? Jesu li svi postali u isto vrijeme, ili jedan za drugim, ili po nekoliko njih jedni za drugima i kojim redom? I ta su pitanja rešavali slovjenski učenjaci, a kušao ih je riješiti i naš Gjuro Daničić. Po njegovu mišljenju odvojio se hrvatski ili srpski jezik najprije iz zajednice i po tome je on po postanju najstariji izmedju

svih slovjenskih jezika, što ih danas znamo. Što je zajednice ostalo, pošto se hrvatski jezik odijelio, ono se opet rascijepilo u dvije polovine. Poslije ove diobe svaka se od dvije pošljednje grane razdijelila u nekolika ogranka: tako se jezik jedne grane razdijelio u jezike stari slovenski, slovenski, bugarski i ruski, a jezik druge grane razdijelio se u jezike poljski, kojemu je polapski jezik na blizu u srodstvu, i jezik češki, s kojim su vrlo u blizu srodna oba lužička. Tako je mislio Daničić, ali svi učenjaci ne slažu se ni s njime ni jedni s drugima izmedju sebe.

Kad se ni to pouzdano ne zna, a ono može li se odrediti, kaki je bio onaj zajednički jezik slovjenski? I oko toga su se pitanja promučili učenjaci, poredeći jezike slovjenske jedne s drugima, ali im nije ni do danas pošlo za rukom riješiti ga tako, te o njemu ne bi bilo ni najmanje sumnje. Što se sasvim pouzdano može odrediti za zajednički jezik slovjenski, to su riječi. Istina, pomučno će biti svaki put pokazati, u kakom je upravo obličju ova ili ona riječ živjela u zajedničkom jeziku slovjenskom, ali ne će biti mučno pokazati, je li ova ili ona odredjena riječ doista u njemu živjela. Za hrvatsku riječ n. pr. g r l o ne će se niko sumnjati, da je nijesu Hrvati primili u baštinu iz zajedničkoga jezika slovjenskog, dok je znadu mimo Hrvate i Slovenci, Bugari, Rusi (u velikoruskom g o r l o, a u maloruskom h o r l o), Poljaci (g a r d l o), Česi (h r d l o) i Lužičani (u gornjem lužičkom h o r d l o ili h o r l o, a u donjem g j a r d l o ili g j a r l o). Zajednički je dakle jezik slovjenski znao za riječ, prema kojoj je naša g r l o, a kako je upravo u njemu glasila ta riječ, to je kod tolikih obličja teško odrediti. U ostalom nauka je mnogo privrijedila već i time, što je pokazala, koje su riječi Slovjeni u svojoj zajednici poznavali. Pokazavši to, ona je ujedno pokazala, koje su stvari poznavali Slovjeni u vrijeme, kad su stvarali riječi, što su im bile nekoć zajedničko dobro. Ako svi narodi slovjenski znadu riječi t k a t i, p r e s t i, š i t i, a ono nema sumnje, da su ih i onda znali, dok su bili jedni, i prema tome da su doista i umjeli tkati, presti i šiti. I tako bismo mogli sve u povodu takih riječi doznati

mnogu o životu starih Slovjena, o kojoj nema ni traga nigdje, do u jeziku, koji je najstarija povjest narodna u svakoga naroda. Ne treba da što smetati s uma, da se po svoj prilici mnogo zajedničkih riječi kroz vijekove i izgubilo: da ih se više sačuvalo, bile bi i ove nekolike crte potpunije.

Nauka je pokazala, kako je spomenuto na str. 65., da su se Indoevropljani u svojoj pradomovini, prije nego će se raseliti, bavili poglavito oko stoke i počeli težiti zemlju. Odijelivši se Slovjeni, dodjoše nama nepoznatim putovima u Evropu i nadjoše svoju novu postojbinu, koja se gotovo jednodušno odredjuje u nizini, što se stere izmedju gornjega Dona i Dnjepra, odakle su segnuli na sjever preko Dnjepra prema istočnom baltičkom primorju, na zapad prema srednoj Visli, a na jug po svoj prilici samo do Pripeta. U tom novom zavičaju, koji je kao stvoren za ratarstvo, zanimalo je naše pradjedove mimo stočarstvo i pčelarstvo, ponajviše teženje polja. Kako su bili stari Slovjeni vrsni ratari, pokazuje nam znatna množina riječi za orudja ratarska i za poljske usjeve. Iz sohe, prostoga zakučastog drva, kojim su iznajprije rovili zemlju, razvio se s vremenom pravi plug sa lemešem, gredeljem i plazom. Izorano polje drljali su branom i zasijavali žitom svake ruke: ražju, pšenicom, ječmom, ovsom i prosom. Pored žita sijali su i lan, od kojega su tkali platno, što im je trebalo mimo sukno od vune, za odjeće. Dozrevši žito, oni su ga želi, vezali u snoplje i omlativši ga na gumnu i ovijavši lopatama, spremali u žitnice. Zrnje, što su ga u žrvnjevima žrvnjali ili u mlinovima mljeli, davalo im je múku, iz koje je kućanica mijesila i pekla hljeb. Gdje se sijalo žito, ondje se domalo uzelo sijati i sočivo. Od sočiva su poznavali stari Slovjeni bob, grah i leće, a znali su dobro i za repu, luk i česan. Pored spomenutih hrana hranili su se oni i mesom, koje su solili i pekli na ražnju ili kuhali u vodi, pa onda mlijekom, sirom i voćem, kojim su rodile cijepljene voćke: jabuke, kruške, višnje, trešnje, šljive i orasi. Od pića znali

*

su za med, koji im je bio najmiliji, za tim vino i za nekako osobito pilo ol.

I ovo nekoliko sitnih podataka pokazuje, da su Slovjeni u svojoj evropskoj pradomovini bili »ne samo orači, ratari, nego, kako naš Šulek kaže, baš gospodari, radeći upravo sve struke gospodarstva. Već ovo dokazuje, da su ondašnji Slovjeni znatno bili u obrazovanosti postupili. Jer ratar, a još više voćar prianja sve to više za svoju zemlju, njeguje ju i kiti što bolje može, i ne kaneći dalje seliti, gradi stanovit stan, koji se sve to više puni svake ruke tvorinom, orudjem i spravom.«

Stari su Slovjeni nastavali u domovima i kućama, koje su bile sve drvene: za zidanice nijesu znali. Stanove, kao i orudje svake ruke, što im je trebalo, i vozove, ladje i čunove tesali su iz drva, a da su i u tome poslu bili vješti, vidi se po tome, što su znali za dlijeto, svrdao, kliješte, sjekiru i t. d. Stube, streha, šljeme, stijena, okno, vrata i prag, to su poznati dijelovi stare slovjenske kuće, u kojoj su osobite prostorije veža, pivnica i izba. Od pokućstva znademo samo za policu, stô i klupe. Spomenuvši još peć sa zapećkom, spomenuli smo sve, što se može doznati o kućama starih Slovjena. Izmedju kuće i hlijeva ili staje bio je dvor sa gumnom. Učeni Slovenac Krek, po kojem podajemo ovu sliku o životu naših djedova, odbija najodrješitije misao, da su naši stari sa svojom stokom živjeli zajedno ne samo pod jednim krovom, nego i u jednoj prostoriji, jer »nije istina, da se u starini ne pravi velika razlika medju stanom za čovjeka i za životinju«.

Iza utvrda od pletera i zemlje, koje su zvali grad i opkopa, branili su Slovjeni svoju imovinu s oružjem u ruci. Od oružja, što treba za navale, oni su znali za luk, strijelu, mač, koplje, sulicu, sjekiru, nož, kijaču, mlat i praću, a od oružja za obranu štit, šljem i oklop, koji su zvali brnju. Sve su oružje kovali od metala, izmedju kojih su poznavali mjed (bakar), olovo, srebro, zlato i željezo. Sve su to oni zvali ruda, koje je otprije značilo samo mjed.

Da su upotrebljavali oružje od metala, o tome ne može biti razložite sumnje, premda je moguće, da su upotrebljavali i po koji komad kamenoga oružja, što je preostao iz doba, kad se nijesu jošte poznavali metali. U ratu, koji se otvorao ponajviše za obranu, vodio je vojsku ili oružanu čeljad starješina, koji nije bio samo sudac i svećenik u miru, nego i vodja u ratu

Od više domova sastavljalo se selo. Stanovnici jednoga sela, srodnici izmedju sebe po krvi, bili su jedan rod ili općina. Kako su bili jednoga podrijetla, oni su se jednim imenom i zvali. Sva im je imovina bila zajednička, a nada svim rodom i općinom bio je starješina, koga su birali. Starješina se brinuo za boljak roda, pazio svetinje, žrtvovao bogovima, nadgledao kućanstvo, dijelio poslove i mirio razmirice. U porodici nema sumnje da je bio starješina iznajprije sam otac, a po njegovoj smrti koga su izabrali. Kad je porodica narasla i nastala zadruga ili općina, starješinu su birali svi zadrugari ili općinari. Po prvom i najstarijem starješini, što je bio glava one porodice, iz koje se izvila preko zadruge čitava općina, prozvali su se ne samo svi općinari jednim zajedničkim imenom, nego i mjesto, u kojem je nastavala općina. Tako su n. pr. Dragovići potomstvo Dragovo, a tako se zove i mjesto, u kojem nastavaju Dragovići.

Kad se rod umnožao, te nijesu mogli svi na jednome mjestu da živu, odselilo ih nekoliko iz općine i potražilo novo naselje, koje je bilo ponajviše na blizu starome naselju. Članovi novoga naselja ako i jesu sastavljali osobitu općinu, kojoj je pripadalo i osobito ime, opet nijesu sasvim prekinuli svake sveze sa starim naseljem, iz kojega su izašli, nego su uvijek osjećali, da su jedno s rodom, koji su ostavili.

Od više takih rodova, koji potječu od jedne krvi, postalo je pleme. Glavaru plemenskome pristojalo je, da vrši u plemenu prava i dužnosti, što su zapadale starješini u rodu, a suviše jošte da vodi pleme na vojsku. I plemenski se glavar birao, a birale su ga po svoj prilici starješine pojedinih rodova izmedju kolje-

novića, koji su bili najbliže u srodstvu sa šukundjedom, od koga se izrodilo pleme. I pleme je imalo svoje osobito ime, po kojemu se odvajalo od ostalih plemena, a koje je redovno nastanulo od imena, što je pripadalo jednome licu. Tako se n. pr. u nas spominje u starini pleme Mogorovići, kao ljudi plemena, koje se namnožilo od Mogora. Ime se plemensko prenosilo i na kraj, u kojem je nastavalo pleme, kao što su n. pr. i danas Bjelopavlići u Crnoj gori i pleme, koje se po pričanju narodnome narodilo od Bijeloga Pavla, i predjel, u kojem žive to pleme.

Tako se Slovjenstvo sastavljalo od samih plemena, koja su se opet prikupljala u osobite zajednice, a to su narodi, jezici ili puci. U historijsko doba Slovjeni su se već vrstali u narode.

Što čitamo u starih pisaca, da Slovjeni ljube slobodu i da se ne dadu nikako pokoriti ili da budu sluge, ono se sasvim podudara sa spomenutim uredbama. Starješine, što su ih po volji sebi birale porodice, rodovi i plemena, bili su samo prvaci medju onima, koji su ih izabrali, a nipošto njihovi gospodari.

Osnova svemu životu starih Slovjena bijaše porodični život, koji se bio u njih u velike razvio. »Dokazano je, da jezici slovjenski, osobito jezik hrvatski, natkriljuje tankim razlikovanjem pojedinih stupnjeva sveze rodbinske množinu drugih naroda, imenito susjede Germane. Gdje je tako svakomu članu posebnim imenom postojano mjesto naznačeno, ondje se može za cijelo reći, da je kuća i u moralnome pogledu dobro uredjena bila«. Kod tolikoga obilja porodičnih imena, izmedju kojih je svakome tačno odredjeno značenje, ne može se ni pomisliti, da su stari Slovjeni bili mnogoženje, kako uče neki strani učenjaci.

U porodici a tako i u rodu, plemenu i narodu, svi su članovi bili u načelu jednaki, ne izuzevši ni žena, koje su se mogle jednako kao i muškarci učiniti glavaricama. Prema tome u najstarije doba Slovjeni nijesu znali ni za kmetstvo ni za ropstvo, koje se kod njih javlja istom u potonja vremena.

Nema sumnje, da su Slovjeni već davno prije nego će se raseliti, poznavali pravo, zakon i sud. Mnogo se tih sta-

rinskih pravnih ustanova sačuvalo do naših dana u poslovicama i u narodnim običajima. Znatno je, što u slovjenskim jezicima nema zajedničkih riječi, koje bi značile ono, što mi kažemo riječma vlasnost i naslijediti ili baštiniti. U zajedničkoj porodici, kaka je bila u starih Slovjena, nijesu se mogle razviti ustanove za naslijedje ili za vlasnost, dok je sva imovina bila zajedničko dobro svih porodičnih članova.

Sa pravom je u najtješnjoj svezi religija, za koju nam se nije sačuvala zajednička slovjenska riječ, nego se mjesto nje upotrebljavaju riječi zakon ili vjera u značenju kršćanskom. Slovjeni su kao i ostali narodi indoevropski obožavali prirodu. Prirodne pojave uopćeno, a osobito nebesne utvarale se Slovjenima prava bića, koja misle i osjećaju, kao i ljudi što misle i osjećaju. Jedna su im bila dobra a druga zla. Ona je prva zvao bogove, od kojih je izglédao svaku sreću i blagosov, a ova potonja bjesove, od kojih potječe svaka nevolja i nesreća. Da bi se umolili kod bogova i bjesova, žrtvovale su im same starješine, jer osobitoga staleža svećeničkoga nije bilo u starih Slovjena. Nema sumnje, da su pored bogova i bjesova pojedine porodice, rodovi i plemena štovala i svoje predje.

Kad je čovjek umr'o, njegova je neumrla duša živjela u raju. Što je bio čovjek na ovome svijetu, ono je bila njegova duša i u raju.

To je eto od prilike u nekoliko osnovnih crta izvedena slika o životu starih Slovjena, dok su bili jedno a u njoj se ogléda i život starih Hrvata i Srba, dok se još nijesu bili odijelili od svoje braće na sjeveru i saselili se ovamo na jug.

Hrvatski jezik.

Iz prošlosti jezika hrvatskoga. Jezik se hrvatski mijenjao s vremenom u gradji i u obličju gradje svoje. Tudje, stare izumrle i nove riječi. Stari, izumrli, zastarjeli i mladi gramatični oblici. — Narječja jezika hrvatskoga. Naseija naroda hrvatskoga i srpskoga. U čemu se ponajviše razlikuju govori različnih krajeva. Narječje kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Tri govora u štokavskom narječju: istočni, zapadni i južni. — Ime jezika hrvatskoga: slovinski ili slovenski, ilirski i hrvatski ili srpski.

Kad su se Hrvati i Srbi odijelili od svoje braće na sjeveru i saselili ovamo na jug, ponijeli su sa sobom jezik, koji se već u starom zavičaju njihovu bio odvojio od ostalih jezika slovjenskih. Istina, mi ne poznajemo hrvatskoga jezika, kako se govorio za vrijeme seobe hrvatskih i srpskih plemena, ali nema sumnje, da je već i onda bilo u hrvatskom jeziku pojava, po kojima se lučio od ostalih jezika slovjenskih kao i danas što se luči. Da su nam se na primjer kojom srećom sačuvali pisani spomenici na različitim jezicima slovjenskim iz VI. ili VII. vijeka, mi bismo mogli po nekim osobinama, kojima se danas jezici slovjenski razlikuju izmedju sebe, sasvim pouzdano odrediti, na kojem je jeziku pisan ovaj ili onaj spomenik. Jezik tih spomenika bio bi da što bliže jedan drugome, nego što su jezici slovjenski sadašnjega doba izmedju sebe, ali po nekim osobitim pojavama bio bi na primjer jezik spomenika hrvatskoga iz VII. vijeka jeziku hrvatskomu, kako

ga mi danas govorimo, na bliže, nego češkome, kako se govorio onoga vijeka. Živući jezik hrvatski odjelito od ostalih jezika slovjenskih, on se po svojim zakonima razvijao i razvio, kako ga danas poznajemo. Hrvatski jezik nije već odvajkada bio u svemu a ne će ni u buduće uvijek biti taki, kaki je danas. Dok jezik žive narodu u ustima, on se sad brže sad laganije, ali neprestance mijenja, a mijenja se i u gradji i u obličju svoje gradje.

Kako su Hrvati i Srbi sašli u novo naselje svoje na balkanskom poluostrvu, već im se jezik promijenio nešto u gradji, primivši medju svoje rodjene riječi, koje su im bile prádjedovska baština, novih riječi, koje su im bile po podrijetlu tudje. Našavši u novoj domovini stara imena mjestima, ostrvima, rijekama i planinama, oni su ih mnogo zadržali, prilagodjujući jamačno već u prvom početku izgovor na svoju. Tako se prometnula u hrvatskim ustima Senia u Senj, Tarsatica u Trsat, Scodra u Skadar, Sirmium u Srijem, Tragurium u Trogir, Salona u Solin, Albona u Labin, Scardona u Skradin; Pharus je izašao Hvar, Issa Vis, Arba Rab, Curicta Krk, a Dravus Drava, Savus Sava, Drinus Drina, Arsia Raša i t. d. Gdjekoja su imena tako izmijenila svoje obličje, te se čini, da su prava narodna, a kad tamo, ona su samo na oko hrvatska, a u istinu su tudja kao mnoga druga. Za mjesto Cavtat niže Dubrovnika ne bi niko rekao na prvi pomišljaj, da nije dobilo ime prema riječi cavtjeti, koje se govori onamo u južnim krajevima mjesto cvatjeti, ali nauka je pokazala, da ime Cavtat nije nastalo prema hrvatskomu cavtjeti, nego da se razvilo prema latinskomu civitate. A glasovita planina u narodnoj pjesmi, Šara planina, nije ništa drugo nego stari Scardus. Kako je narod, kad mu zatreba da segne za tudjim riječima, rad ih mijenjati, da mu budu ne samo lake izgovoriti, nego u neku ruku i lake razumjeti, pokazuje osobito lijepo riječ Drenopolje, za koju bismo morali reći da je sastavljena od riječi drijen i polje, kad nam ne bi sasvim izvjesno bilo zajamčeno, da je postala prema Adrianopolis.

I ovo nekoliko primjera biće dovoljno, da nam pokaže, kako se uvećala gradja jezika hrvatskoga novim tečevinama, netom su se Hrvati i Srbi nastanili u ovim krajevima. Dolazeći Hrvati i Srbi u nove prosvjetne i političke prilike sa susjednim narodima i državama, ta se gradja još i više namnožila.

Ni po čemu se nijesu narodi tako preobrazili kao po kršćanstvu. Po njemu su oni uzeli drugojačije misliti i osjećati nego prije što su mislili i osjećali, po njemu im se promijenio sav život i spoljašnji i nutrašnji. Te silne promjene, što su nastupile sa kršćanstvom, dohvatile su se i jezikâ onih naroda, koji su primili kršćanstvo.

Kako su se Hrvati i Srbi doselili u naše krajeve, nema sumnje, da su vijesnici kršćanstva i sa zapada i sa istoka odmah pristali za poslom, da iskrste Hrvate i Srbe. Trud im jamačno nije bio uzaludan, ali sva je prilika, da je kršćanstvo čvrst korijen pustilo i zatamanilo sasvim staru vjeru poganskú u Hrvatâ i Srbâ istom pod kraj IX. vijeka, kad su se učenici Metodijevi od nasilja njemačkoga uzmakli medju Hrvate, Srbe i Bugare.

Sa kršćanstvom primili su naši predji i mnogo novih riječi. Biskup, križ, krst, kum, oltar, pop, post i t. d., sve su to bile Hrvatima nove riječi, za koje otprije, dok su još pogani bili, nijesu nikako znali. Ponajveći dio rijèči te vrste biće jamačno došao medju Hrvate i Srbe iz Panonije preko slovjenskih knjiga crkvenih i učenika svetih apostola slovjenskih. Po podrijetlu svome te su riječi vrlo različite; jedne su grčke, kao n. pr. biskup ἐπίσκοπος (episkopos), druge latinske, kao n. pr. oltar altare, a treće njemačke, kao n. pr. post, koje je postalo prema staroj gornjonjemačkoj riječi fasta.

Kako su zapadni duhovnici njemački propovijedali vjeru kršćansku medju panonskim i moravskim Slovjenima prije nego će onamo doći Ćirilo i Metodije, ušlo je u Panoniji u običaj mnogo riječi crkvenih iz jezika njemačkoga. Što su tih riječi sveta braća našla u Panoniji i Moravskoj, oni su ih poprimali u svoje knjige. Tako se eto može da objasni, zašto te riječi,

ako ih i ima najviše grčkih i latinskih, nijesu sve došle k nama ravno iz jezika grčkoga ili latinskog, nego ponajviše preko staroga jezika gornjonjemačkog. Tako je n. pr. riječ biskup po pravome svome podrijetlu grčka, ali je mi nijesmo primili upravo öd Grkâ, ona je najprije došla u jezik latinski, a iz latinskoga u stari jezik gornjonjemački, gdje joj je postalo obličje biskof, prema kojemu je načinjeno naše biskup. Ili n. pr. riječ pop, pravo reći, grčka je riječ παπᾶς (papās), duhovnik nižega reda, ali medju panonske Slovjene, a po njima i medju nas, nije došla upravo iz grčkoga, nego istom preko staroga njemačkoga jezika, u kojem je glasila phapho. Istim je putem, preko njemačkoga i staroga slovenskog jezika, ušla u običaj u nas i latinska riječ oltar.

Gdjekoje su izmedju tih riječi za čudo promijenile svoje obličje. Ko bi rekao, da je naše crkva staronjemačko chiricha, za koje se misli, da je postalo prema grčkome κυριακή (kyriakē, što će reći Gospodnja, t. j. kuća), ili da se latinsko cruce (od crux) po svoj prilici preko staronjemačkoga chruzi prometnulo u hrvatsko križ, ili naš kum da je latinski compater!

Mimo tudjih crkvenih riječi, za koje se može pouzdano reći, da su iz Panonije, imade ih u hrvatskom jeziku i takih, koje su naši predji u potonja vremena poprimali upravo iz latinskoga ili grčkoga jezika. Take riječi nijesu redovno poznate u svemu narodu hrvatskom ili srpskom, nego samo u nekojim krajevima. Dok su n. pr. riječi fratar (latinski frater), korizma (latinski quadragesima) poznate gotovo samo na zapadu, riječ je n. pr. parok (grčki πάροχος, parokhos) ili nurija (grčki ἐνορία, enoria) poznatija na istoku. A to je sasvim razumljivo: na zapadu smo se dodirali svijeta latinskoga, a na istoku grčkoga. Tako je n. pr. poznata samo Hrvatima na zapadu, gdje su na blizu Talijanima, riječ plovan, koja je postala od talijanskoga piovano (prema latinskomu plebanus), a Srbi na istoku jamačno ne će znati za riječ kloštar, koja je postala prema staronjemačkoj chlostēr (od latinskoga claustrum).

Za ovu potonju riječ sva je prilika, da je sa nešto drugih riječi, kao što su n. pr. bermati, fara, zašla medju zapadne Hrvate iz Njemačke preko Slovenaca.

Još jednu vrstu tudjih riječi, što nam je donijelo kršćanstvo, treba da spomenemo: to su krsna imena. Nema sumnje, da se medju Hrvatima i Srbima već za rana nalazilo ljudi, koji su primili na krstu tudja, latinska, grčka ili u opće svetačka imena, ali da su isprvice bila taka imena slabo u običaju, pokazuju nam izmedju ostaloga i historijski spomenici hrvatski. Po istraživanjima našega velikoga historika, dra Fr. Račkoga, poznato je u svemu od najstarijih vremena pa do 1102. godine po imenu dvadeset i pet hrvatskih vladalaca. Od tih su imena samo tri tudja: Petar, Stjepan i Demetrije a sva su ostala čista narodna. Prvi izmedju vladalaca nosi tudje ime Stjepan I. (1035.—1058.), otac Krešimira Petra (1058.—1073.). I sin mu se eto zove kršćanskim imenom, koje će biti dobio po materinu ocu, duždi mletačkome Petru II. Orseolu (991.—1009.), ali pored kršćanskoga imena nosi on i narodno ime, pače u listinama (latinskim), što ih je izdao a koje su nam se sačuvale, ni ne zove se drugojačije, nego narodnim imenom: samo u jednoj listini spominje i svoje kršćansko ime, rekavši: »Ja Krešimir, koji se drugim imenom zovem i Petar«. Tako i kralj Zvonimir (1076.—1089.) redovno upotrebljava samo svoje narodno ime, izuzevši dva lista (latinska) od godine 1077. i 1078. u kojima veli: »Ja Zvonimir ili Demetrije« i jedan list (latinski) od 1076. godine u kojem daje vjeru papi rimskome, gdje kaže: »Ja Demetrije, koji se zovem i Zvonimir«. Kako se u domaćim listinama, što ih nijesu izdavali sami kraljevi, Krešimir Petar redovno zove samo hrvatskim imenom, a Zvonimiru se ni ne spominje kršćansko ime njegovo, biće narod hrvatski onoga doba bolje poznavao svoje kraljeve po narodnom nego po kršćanskom imenu njihovu. Što se u najstarijim povjesnim spomenicima spominje drugih lica, ponajviše ih se zove narodnim imenom, premda već dosta rano nalazimo tragova i kršćanskim imenima svetačkim. Tako se na pismu

Trpimirovu, što ga je pisao 852. godine pop Martin, potpisalo trinaest svjedoka, a medju njima Ludovik župan i dva popa, Dominik i Ciprijan. Ako se i može za potonja dva svjedoka nagoviještati da su bili Latini, a ono se za župana Ludovika ne možemo s razlogom sumnjati, da nije bio rodom Hrvat. U ostalom vrijedno je da se spomene, kako su medju svećenicima, što su nam poznati do 1102. godine, znatno pretežna imena kršćanska, izmedju kojih imade dobrano i njemačkih, dok od pedeset i više župana, što ih iz istoga vremena poznajemo po imenu, biće ih jedno deset, koji nemaju narodnoga imena. U opće za doba samostalnosti hrvatske pretežu u velike imena narodna, koja se u potonjim vijekovima sve više gube, ustupajući pred kršćanskim imenima. Kako je sve više nestajalo narodnih imena, pokazuje nam izmedju ostaloga i to, što od pedeset po prilici kneginja i knezova Zrinjskih i Frankapana, koji se spominju u hrvatskim listinama Kukuljevićevim, ni cigli se ne zove narodnim imenom. Istina, znade se za Vuka Frankapana, ali u pismu od 1523. godine zove ga senjski kapetan Orlovčić Bolfgang, a to će biti isto što i Bolf, kako zove Anž Frankapan svoga sina 1499. godine. Narodna imena biće se najdulje održala u prostoga naroda, dok nije najzad i on prihvatio kršćanska imena, a narodna se imena sačuvala gotovo samo u prezimenima, kao što su n. pr. Branivojević, Radivojević, Žarković, Budislavić, Milovanić, Milutinić i t. d. S vremenom su da što i prezimena uzela postajati prema svetačkim imenima, n. pr. Andrijašević, Brcković, Dujmović, Karlović, Frančić, Gašparić, Ivančić i t. d., a tako i imena mjestima Ivanić, Jurevo, Mihovljan, Mitrovica (mjesto Dmitrovica), Petrinja, Petrovica, Petruševac i t. d. Te se promjene javljaju prije na zapadu, na ime u Dalmaciji i Hrvatskoj, nego na istoku. U Bosni, Zahumlju, Zeti i u Srbiji nijesu tudja imena svetačka tako preotela mah kao ovamo na našim krajevima, koji su bili odvajkada jače tudjinstvu na udaru. Sjetimo se samo koliko je bilo, osobito za vremena kraljeva iz kuće anžuvinske,

biskupa i kanonika tudjinaca, ponajviše Talijana, u biskupiji zagrebačkoj! A u samostanima hrvatskim? Gotovo sve sâm tudjinac. A ne treba smetnuti s uma ni to, da se nas već od najstarijih vremena neprestance dohvatalo tudjinstvo po različitim političkim, trgovačkim, crkvenim i drugim prosvjetnim svezama, u koje, težeći više za zapadom nego za rodjenom braćom na istoku, trebalo je da smo stupali sa romanskim i germanskim svijetom. U tom zapadnom svijetu, n. pr. u Nijemaca, pretegnula su pomalo svetačka imena, ali nikada tako kao u nas, jer su u Nijemaca, recimo, mnoga narodna imena postala svetačka, dok se na žalost našu nije ni jedno hrvatsko ime narodno dovinulo do te časti — tä crkva katolička ne zna do danas ni za kojega sveca, koji bi bio krvi hrvatske! Da smo mi Hrvati dali crkvi toliko svetaca, koliko su ih dali Nijemci, nema sumnje, da bi se i u nas sačuvalo od starine više narodnih imena.

Pored tih tudjih riječi, što ih je kršćanstvo unijelo u jezik hrvatski, imade i domaćih riječi, koje po postanju obličja svoga nijesu starije od kršćanstva, a za koje se nauka jamči, da ih je stvorilo kršćanstvo. Niko ne će odreći, da blagosloviti, bogojavljenje, mesopust i t. d. nijesu prave hrvatske riječi, ali one po obličju svome, u kojem ih mi poznajemo, nijesu odvajkada već bile u jeziku hrvatskom. Hrvati su jamačno prije, nego će na jug, znali što je bog i što znači javiti se, ali nijesu znali što je bogojavljenje. Što se tom riječju kazuje, ono je pojam sasvim kršćanski, koji može samo kršćanima da bude poznat, a kako Hrvati, dok su bili pogani, nijesu znali za ono što znači riječ bogojavljenje, nijesu mogli ni za riječ samu znati. Takoga su postanja i riječi, kojima se kazuju dani u nedjelji: nedjelja, ponedjeljak ili ponedjeljnik, utorak ili utornik, srijeda, četvrtak i petak — izuzevši subotu, koja je po postanju hebrejska riječ. Nedjelja je dan, u koji treba čovjek da počine od svih djela svojih, ponedjeljak je prvi dan, utorak (prema staroj u nas već gotovo izumrloj riječi, koja žive još u drugim slo-

vjenskim jezicima, n. pr. u ruskome второй, u poljskome wtory i t. d., i znači drugi), četvrtak četvrti, petak peti dan po nedjelji, a u sredini je nedjelje, koja ima u svemu sedam dana, srijeda. Nedjelja od sedam dana podrijetlom je hebrejska, a došla je k nama samo preko crkve, koja ju je primila od Hèbrêjâ.

Izmedju spomenutih riječi za dane u nedjelji nema sumnje, da su gdjekoje, kao što je n. pr. srijeda, i starije od kršćanstva, ali ako i jesu starije, one su starije samo po obličju svome, a nijesu i po značenju svome. Riječ srijeda znači što i sredina, i ona je u tome značenju veoma stara. Ali ona znači i odredjeni dan u nedjelji, a u tome je značenju ona mlada. Ona je s onim prvim značenjem i postala, dok joj se ovo potonje značenje ucijepilo istom u kršćansko doba I tako su od jedne po obliku riječi postale po značenju dvije riječi. Još i više ima takih riječi, koje po postanju svome sežu u nedoglednu starinu, a po značenju svome nijesu može biti ni tisuću godina stare. Tako n. pr. riječ vrag biće poznavali Slovjeni, dok su još živjeli u zajednici, ali u drugome značenju nego što je mi danas upotrebljavamo. Nama je danas vrag što i djavo ili sotona, a naši stari zvali su tako neprijatelja. Prometnuvši se vrag u neprijatelja roda ljudskoga, u djavola, kako ga prikazuje Sveto pismo, riječ je ostala ista, ali značenje joj se tako izmijenilo, da danas ne će niko živ u običnome govoru mjesto neprijatelj reći vrag. Ili šta bismo n. pr. rekli onome, koji bi danas mjesto vladar uzeo govoriti vladika? Po značenju, koje je u osnovama obje riječi, nema sumnje, da jedna i druga isto znači, pače u staro doba vladika nije ni značilo drugo nego naše vladar, ali kršćanski je život podao riječi vladika novo značenje, otprije nepoznato: duhovni vladar.

Ovo nekoliko sitnih crta biće nam dovoljno pokazalo, kako se kršćanstvo dohvatilo i samoga jezika hrvatskog. Ono je pomiješalo u nj tudjih riječi, iz rodjenoga blaga njegova stvorilo novih riječi, a mnogim starim riječima, ne dirajući inače u njih, izmijenilo značenje.

Pored ovakih riječi, koje su k nama došle iz tudjine po kršćanstvu, stale su se jamačno već veoma rano uvlačiti u hrvatski jezik i druge strane riječi iz naroda, s kojima su Hrvati i Srbi stupali u svezu i s njima se miješali. Što su nas tješnje vezale sveze, bilo političke, bilo trgovačke ili druge kake mu drago, sa susjednim narodima, to je više riječi od njih prešlo u naš jezik, a kako smo imali za deset i više vijekova, što smo na jugu, ponajviše posla svake ruke s Romanima, Grcima, Nijemcima, Madžarima i najzad Turcima, tako nam se jezik natrunio svom silom grčkih, romanskih, njemačkih, madžarskih i turskih riječi. Mnoge su se izmedju tih riječi tako utisnule u jezik i srasle s njime, te danas ni ne pomišljamo više, da su tudjinke, a uzalud bi se trudio, ko bi ih htio iščupati iz jezika hrvatskoga.

Evo nekoliko romanskih, ponajviše upravo talijanskih riječi, koje su više manje poznate svemu narodu: barilo barile, barka barca, bisag ili bisage bisaccia, cekin zecchino, čavao chiavo, dukat ducato, forinta fiorino, gajba gabbia, gunj gonna, gverok guercio, kapara caparra, košulja lat. casula, malj maglio, očali occhiali, peča pezza, pršut persciutto, raka lat. arca, roba roba, sag lat. sagum, škuda scudo, štaka stacca — durati durare, frigati ili prigati friggere, krcati caricare, carcare, krepati crepare, manjkati mancare, pačati se pacciare, riziḳati prema risico, vàljati vaglia i t. d. Istina, izmedju tih riječi imade ih, bez kojih možemo sasvim lako da budemo; tako n. pr. ne treba da govorimo: »Ne pačaj se u to!« »To valja careva grada«, »Valja ići«, jer se lijepo može kazati hrvatski: »Ne miješaj se u to!«, »To vrijedi careva grada«, »Treba ići«, ali gdje su nam hrvatske riječi, koje će zamijeniti n. pr. cekin, dukat, forintu, škudu? Ili n. pr. mjesto pršut koju riječ da upotrebimo? Imademo da što za nju još dvije riječi, ali obje su i opet tudje: jedna je njemačka (šunka) a druga turska (but, butina). A bismo li mogli biti bez riječi čavao? Jedva, jer ako se i govori klin mjesto čavao, a ono nije svaki klin čavao, nego samo gvozdeni klin osobite vrste. A imade li za bisage

narodna riječ? U starijem jeziku hrvatskom bila je za bisage osobita domaća riječ dvanjke, ali ona je, čini se, s vremenom sasvim iščezla.

Šta pokazuje ovo nekoliko primjera, što smo ih sada spomenuli? Pokazuje poprajprije, da imade u nas talijanskih riječi, kojima nema nikako zamjene u jeziku hrvatskom. Izmedju takih riječi jedne će se jamačno održati, dok bude jezika hrvatskoga, a druge će se može biti s vremenom izgubiti; tako je n. pr. sva prilika, da riječi roba ne će nikada nestati, a može lako nastanuti vrijeme, kad se u narodu ne će više znati što je forinta, kao što se i sad već pomalo znade za škudu.

Imade nadalje medju spomenutim riječima i takih, kojima je bilo jednoć zamjene u jeziku hrvatskom, ali danas je više nema. I take će riječi jamačno ostati u jeziku, jer ako se i mogu učeni ljudi sjetiti, da se u staro vrijeme mjesto bisage govorilo dvanjke, a ono se narod bez sumnje ne će toga nikad više sjetiti — tâ narod znade za riječ miješati se, pa ipak upotrebljava na talijansku pačati se.

I tako nas eto do treće vrste talijanskih riječi, a to su riječi, kojima imade potpune zamjene u današnjem jeziku hrvatskom. Hoće li se kad ovake tudjinke istrijebiti iz narodnoga govora? Lako je pomišljati, da će ih iz knjige nestati, ali sva je prilika, da se u narodu ne će nikada zatamaniti.

Još bi se i teže iskorijenile riječi, kojima u hrvatskom jeziku sadašnjega doba imade doduše zamjene ali nepotpune. To je četvrta vrsta talijanskih riječi, medju koje pripada n. pr. riječ čavao.

A kaka je budućnost talijanskim riječima pete vrste, u koju svrstajmo one riječi, mjesto kojih se govore, istina, druge riječi, ali i opet tudje? Može biti, da će n. pr. izmedju riječi pršut, šunka, but ova ili ona riječ propasti, ali na njenu mjestu jamačno ne će niknuti domaća korjenika.

Taku nam eto od prilike podaje sliku jezik hrvatski, razmatrajući, kakove je tragove ostavilo u riječima njegovim druženje naše na zapadu s romanskim, a na ime s talijanskim

svijetom. Iste se gotovo crte opažaju, oglédajući u njemu riječi, što smo ih primili n. pr. od Grka, Nijemaca, Madžara, Turaka i t. d. Da suviše ne duljimo, pozabavićemo nešto izbliže samo oko turskih riječi.

Da imade u našem jeziku prilično mnogo turskih riječi, biće se svako uvjerio, pročitavši n. pr. i nekoliko samo narodnih junačkih pjesama. Koliko ih upravo imade, to je već veoma teško odrediti, kao što je u opće teško odrediti, pa bilo samo od prilike, koliko je riječi u jeziku hrvatskom, i koliko se tudjih riječi s vremenom pomiješalo medju hrvatske riječi. Prije dvadeset godina objelodanio je učeni Fr. Miklošić spisak tudjih riječi, što se nalaze ili od starine već, kao što su gotske, neke njemačke i dvije tri turske riječi, ili od potonjih samo vremena u različitim jezicima slovjenskim, ali taj spisak nije nipošto potpun. U njemu nijesu zabilježene sve tudje riječi, nego samo one, koje su za nauku od veće vrijednosti, i kojima se teže ulazi u trag podrijetlu, a imena vlastita jedva se i spominju. Ne istražujući, je li zaisto svaka riječ u spomenutom djelu tudja, i je li ušla u naš jezik upravo iz onoga jezika, iz kojega misli Miklošić da je ušla, izilazi u svemu tudjih riječi, koje se nalaze ili koje su se nalazile u našem jeziku, od prilike do 1030 na broj. U taj su se broj svrstale samo one tudje riječi, kojima se znade ili se dajbudi sluti za podrijetlo, a sve riječi, koje su se iz jedne osnove razvile, broje se za jednu riječ; tako je n. pr. prema imenu silnoga franačkoga vladara Karla Velikoga (771.—814.) postala u zapadnih Slovjena riječ kralj, i od te jedne jedite riječi izrodila se s vremenom sva sila riječi, kao što su n. pr. kraljev, kraljevanje, kraljevati, kraljevica, kraljević, kraljevina, kraljevka, kraljevski, kraljevstvo, kraljica, kraljičin, kraljički, kraljić i t. d. Kako su sve te riječi jedne osnove, mi ćemo ih sve brojiti za jednu riječ. Takih dakle riječi ili, pravo reći, osnova zapisao je Miklošić do 1030. Izmedju to 1030 riječi imade ih, i opet samo od prilike, do 260 njemačkih, do 200 talijanskih, do 180 grčkih, do 140 latinskih,

do 110 turskih, do 100 madžarskih, do 20 gotskih, do 10 rumunskih i najzad do 10 arbanaskih. Na postotke računeći, zapada riječima: njemačkim 25,2%, talijanskim 19,4%, grčkim 17,4%, latinskim 13,5%, turskim 10,6%, madžarskim 9,7%, gotskim 1,9%, a rumunskim i arbanaskim po 0,9%. Po tome bi izmedju svih tudjih riječi bilo u našem jeziku ponajviše njemačkih, razumijevajući pod njemačkim riječima i one tudje riječi, koje su se preko njemačkoga jezika zavukle u naš jezik, a najmanje bi ih bilo rumunskih i arbanaskih. Za ove potonje, a osobito za arbanaske riječi ne ćemo se ni časak sumnjati, da ih imade u jeziku hrvatskom doista najmanje, jer su se Hrvati i Srbi samo na jugu a i to dosta slabo miješali s Arbanasima. A je li prilika, da nam se najviše nametnulo nijemštine? Moglo bi biti. Da će u našim zapadnim amo krajevima pretézati izmedju tudjih riječi njemačke, nema sumnje, a i lako je razumjeti, ali sva sila riječi njemačkih poznata je i u najistočnijim i u najzapadnijim krajevima hrvatskim i srpskim. Što se u Srijemu, Banatu i Bačkoj znade danas za mnogo njemačkih riječi, ni pola čuda, dok se sjetimo na vojničku krajinu, ali odakle n. pr. u našega najstarijeg pjesnika Zadranina Marka Marulića († 1524.) riječ vahtar, a u Dubrovčanina Šiška Menčetića († oko 1524.) frava? Te mnogobrojne riječi njemačke čini se, da su se neprestance tiskale u naš jezik već odvajkada. Mi smo ih nešto ponijeli sa sobom iz zatatranske domovine amo na jug, a ovdje na jugu uvećao im se u velike broj. Kako nam se Nijemstvo bez prestanka nametalo, razbire se jasno i iz samih riječi: njih imade mnogo iz starog, srednjeg i novog jezika njemačkoga. Ta vlast njemačkoga jezika nije ni u najnovije vrijeme prestala zahvatati nas, a osobito preko knjige, pače čini se, da joj se danas okrčio put i u one krajeve, gdje se doslije nikako ili slabo osjećala. Bilo kako mu drago, bilo u hrvatskom jeziku najviše tudjih riječi iz njemačkoga bilo iz drugoga kojega jezika, jedno se ne može nikako odreći: nijemština nam je najviše natrunila jezik. Ni talijanski jezik, da ostalih jezika i ne spominjemo, nije nam zadao toliko rana,

*

koliko njemački. Dok je latinski, grčki, madžarski i turski kvario gotovo samo obličje, jezik je talijanski a još i više njemački kvario i sam duh jezika hrvatskoga. — — —

Zastranivši malko, da se vratimo k jeziku turskomu. Prema poviše spomenutoj čitulji pripada jeziku turskomu po množini riječi, što ih je od njega poprimio jezik hrvatski, peto mjesto. A zapada li ga zaista to mjesto? Na to se pitanje ne može odgovoriti. Pomna istraživanja iznose dan na dan nove gradje, a dok se sva gradja ne prikupi i ne odredi, ne može se ništa pouzdano odsjeći. Kad se budu sve tudje riječi onako obilno prisabrale, kao što su prisabrane turske riječi u djelu, što ga je prošavše godine izdao Fr. Miklošić, onda će se moći s većom izvjesnosti pokazati, koliko od prilike i kakih sve tudjih riječi ima u našem jeziku. Učeći Miklošić turske riječi u svim slovjenskim jezicima, našao ih je u spomenutom djelu 2200, to jest: što imade u slovjenskim jezicima riječi iz turskoga jezika, one su postale u povodu 2200 turskih riječi. Od te znatne množine pripada ih do 63,1% jeziku hrvatskomu, jer je Miklošić našao od prilike 1380 turskih riječi, iz kojih su se razvile riječi u našem jeziku. A ni to 1380 riječi nijesu sve turske riječi — tä koliko ih se govori u prostom narodu, kojih nije nikad niko zabilježio! Istina, izmedju te množine ima ih mnogo, koje se vrlo rijetko ili u gdjekojem samo kraju govore, ali uza sve to ostaje ih znatan broj, koje su poznate u velikom dijelu naroda hrvatskoga i srpskog. A veliko je područje tim turskim riječima još i po tome, što nema gotovo grane u narodnom životu, koja bi bila bez njih!

Ogledajmo se oko kuće, koja se zove, ako je gospodska i od kamena, k u l a ili o d ž a k, a ponajviše je prizemljasta, rjedje na jedan ili na dva k a t a, b o j a ili t a v a n a. Do kuće po a v l i j i, u koju se ulazi sa s o k a k a na k a p i j u, a ogradjena je t a r a b a m a, stoje v a j a t i i ostale zgrade, kao a m b a r i, č a r d a c i i k i l j e r i. Za kućom je b a š č a, a u njoj pored cvijeća, kao što je j o r g o v a n, z u m b u l, t u l i p a n, rastu i p a t l i d ž a n i, b u n d e v e ili m i s i r a č e, k u p u s,

duhan i t. d. U votnjacima ima svake ruke drveta, ponajviše dudova, mušmula, kajsija, jabuka djulabija, šljiva bardaklija i zerdelija, a u južnim krajevima goje se i bademovi, limunovi i naranče.

U bogatijim kućama imade i poviše soba, koje se u gospodskim dvorovima zovu i odaje. Zavirimo malko u gospodsku odaju, kaku nam n. pr. crta narodna pjesma u Luke kapetana. Duž zida ili duvara i kraj pêndžêrâ minderluci su sa minderima ili dušecima, zastrti ćilimima a okruženi jastucima. Poviše po zidu mnogi su čiviluci, gdje se vješa gospodsko oružje, što treba junacima kad izilaze bilo u boj bilo na mejdan. Tu vise buzdovani ili nadžaci, gadare, handžari, jatagani, paloši, ćorde i sablje demeskinje ili dimišćije sa zlatnim balčacima, dževerdari i druge puške svake ruke: habernici, kuburlije, kržalijnke, sedeflije, srmajlije i šešane. Ni za što ne će biti u nas razmjerno toliko turskih riječi, koliko za oružje i za stvari što se tiču boja. Barjak, barut, bedem, čador ili šator, džebana, juriš, lagum, tane, top — sve su same turske riječi. Naši junaci polaze redovno u boj na konjima. I za konja imade mnogo turskih riječi; tako se n. pr. u narodnoj pjesmi često spominju atovi i bedevije, konji alati, gjogati, dorati, kulaši i t. d. I od opreme konjske mnogi se komadi zovu turski, kao n. pr. bakračlija, dizgen, gjema, kajas, kolan, uzendžija i t. d.

Vrativši se u odaje, opazićemo pored minderluka, čiviluka i sofre još i sanduke, u kojima se čuva odijelo. Sva je sila turskih riječi za odijelo i za obuću, a najobičnije su: anterija, azdija, čakšire, ćurak, dimije, dolama, japundže, ječerma, zubun, čarape, čizme, papuče, postole. I za tvari, od kojih se kroje haljine, imade dosta turskih riječi, n. pr. bez, čoha, kadifa, skerlet. Tako su turske riječi i burma, dugme, duvak, džep, džerdan, gajtan, jagluk, kaiš, kalpak, klobuk, kopče, lepeza, mahrama, mendjuše.

Navedavši ovo nekoliko turskih riječi samo primjera radi, spomenućemo još da ih imade veoma mnogo za orudje, (n. pr. burgija, čekić, makaze, turpija), za sudje (n. pr. bardak, čanak, činija, čutura, ćup, kazan), za jelo (n. pr. bazlamača, čorba, gurabije, jufka, kajgana, kaurma, lokumići, pače, pekmez, pilav, pita, sarma, a turski je i rakija i sirće), za životinje (n. pr. čagalj, deva, kraguj, kurjak, majmun, patka, samur), za bilje (n. pr. čivit, kesten, pirinač, pamuk), za rude (n. pr. bakar, čelik, kalaj, kreč, sičan), za mjesta i zemlje (Beč, Misir, Šam) i t. d. Za čudo je, kako se kod tolikih domaćih imena porodični članovi zovu i turskim imenima, od kojih su najpoznatija babo, čiča, daidža, nena. I dadilja je turska riječ.

Izmedju mnogobrojnih turskih riječi, što ih imade u jeziku hrvatskomu, nijesu sve, kako su naučna istraživanja pokazala, prave turske riječi. Kao što imade u svakom jeziku više manje tudjih riječi, tako ih imade i u turskom jeziku, a ima ih ponajviše iz jezika arapskoga, persijskoga i grčkoga. Prema tome imade i u našem jeziku riječi n. pr. arapskih i persijskih, premda nijesu Hrvati i Srbi nikad bili ni u kakoj osobitoj svezi ni s Persijancima ni s Arapima. Tako se hrvatski jezik dobavio preko jezika turskoga riječi ne samo arapskih, kao što su n. pr. džilit, kavez, kula, mamuran, mejdan, raja, sedef, i persijanskih, kao što su n. pr. ambar, badem, čakšire, čelik, parče, pelivan, serdar, nego i grčkih, kao što su n. pr. riječi avlija, kalam, kalamiti, karanfil, koliba, kesten, mušmula, skerlet, pače i talijanskih, n. pr. berberin, lenger. Još i više potucale su svijetom riječi limun i naranča, koje su tija iz indijskoga jezika preko persijskog, arapskog i turskog zašle u naš jezik. Tako je mnogo putovala i riječ jezero, što se upotrebljava u zapadnih Hrvata mjesto tisuća, po postanju persijska riječ, koja je došla iz persijskoga najprije u turski, za tim iz turskoga u madžarski, a najzad iz madžarskoga u hrvatski jezik.

Potonji nam primjer kazuje, kao što nijesu ni sve romanske riječi (n. pr. kruna), ni sve grčke riječi (n. pr. avlija), ni sve njemačke riječi (n. pr. kočija), ušle u naš jezik ravno iz jezika latinskoga ili talijanskoga, grčkoga ili njemačkoga, tako da nijesu ni sve turske riječi došle k nama upravo iz turskoga jezika. Mnogo ih je doprlo u jezik hrvatski preko madžarskoga jezika; tako se misli da su turske riječi kefa, čizma i druge prešle najprije iz jezika turskoga u madžarski, a iz madžarskoga istom u hrvatski. Za neke se riječi može to sasvim pouzdano dokazati, tako je turska riječ arslan primila u madžarskom obličje oroslan, a jedan je i drugi oblik ušao u jezik hrvatski: onaj ravno iz turskoga, a ovaj istom preko madžarskoga. Po tome eto primjeru možemo razabrati, kako jedna ista riječ može u jezik zaći po različitim putovima. Tako nema izmedju riječi čošak, karvan, magaza, rakija, i izmedju riječi kiosk, karavana, magazin, arak po podrijetlu nikake upravo razlike, a što se te riječi razlikuju izmedju sebe po obličju, a nešto i po značenju, ono se lako može da objasni time, što smo mi n. pr. riječ karvan primili ravno od Turaka, a riječ karavana od zapadnih naroda, medju koje je došla preko Arâpâ.

Kako su magaza i magazin dvije riječi samo po obličju, tako su n. pr. i riječi klobuk i kalpak dvije riječi samo po obličju, a nipošto po podrijetlu. Što im je kod jednoga postanja različit oblik, nije za čudo, dok pomislimo, da smo se s turskom riječi, prema kojoj su naše klobuk i kalpak, u dva puta upoznali: prvi put na sjeveru, kad smo još bili za Tatrama zajedno s ostalim Slovjenima, kojima su na istoku bili prvi susjedi turska plemena, a drugi put ovdje na jugu, kad su se azijski Turci ugnijezdili medju nama. Iz onog prvog doba imade vrlo malo turskih riječi (n. pr. bujan, topor. tovar), te se može reći, da su gotovo sve turske riječi u nas iz potonjega doba, koje započinje poslije polovine XIV. vijeka. Mi smo još jedan put imali posla s turskim plemenima, i to na početku naše povjesti onamo u VIII. vijeku s turskim Buga-

rima, ali do sada se nije moglo pokazati, da bi bilo u našem jeziku turskih riječi iz toga doba.

Kako se danas vlast turska medju narodom naše krvi gotovo već sasvim zatamanila, ne treba se bojati, da će nam se u jeziku množiti turske riječi, pače nema sumnje, njih će sve više i više ponestajati iz jezika. »Za ovo po vijeka, uvjerava nas srpski učenjak, Stojan Novaković, što je Srbija oproštena Turaka, pa je već nestalo iz same obične upotrebe mnogo i mnogo riječi turskih, koje su se predje mogle čuti svaki dan«. Uza sve to turskih riječi ne će nikada sasvim nestati iz jezika hrvatskoga, kao što se u opće ne može ozbiljno ni pomisliti, da će se ikad jezik hrvatski, ili koji mu drago drugi otresti svake tudjine. Da je sudbina odredila Hrvatima i Srbima, da živu na osami odjelito od svakoga drugog naroda i plemena, da se tako osamljeni sami sobom ni od koga niti sprečavani niti pomagani razvijaju, bio bi im istina, jezik čistiji, nego je danas, ali šta bi od njih bilo? — -- —

Što smo dosele razgledali tudjih riječi, ono su sve bile riječi tudje po svojoj osnovi, ako im se i ne razbire svaki put jasno ta osnova. Take su po osnovi svojoj tudje riječi n. pr. duhan ili duvan, arapski duhân; fajda ili vajda, arbanaski fajde; švaler, francuski chevalier; bljuda ili bljudo, gotski biuds; jevtin, grčki εὐθηνός (evthēnos); sag, latinski sagum; katana, madžarski katona; majur, staronjemački meiur, lanac, srednjonjemački lanne, buna, novonjemački bund; badem, persijski bâdem; kukuta, rumunski kukuть; štaka, talijanski stacca; bašča, turski bahča itd.

Kako je poviše (na str. 105.) spomenuto, narod primajući tudje riječi rado im mijenja obličje, da mu budu priličnije izgovarati, i zato glasi n. pr. latinska riječ laurus, talijanska gabbia, ili stara njemačka chalch u nas lovor, gajba, klak. Još i dalje je pošao jezik, te izmijenio neke tudje riječi tako, da bi čovjek za njih rekao, one ne mogu nikako da su tudje. Zar nijesu n. pr. riječi hladenac, milojka, pržolice, slavulja sasvim hrvatske? Kad im se ne bi pouzdano znalo

za podrijetlo, mi bismo bili gotovi primiti za svoje rodjene, ali hladenac nema nikaka posla sa hladom, niti je milojka u kakoj svezi s riječju milo, niti se pržolicama nadjenulo ime zato što se prže, niti je bilju, koje se zove slavulja, postalo ime od ptice slavulja, jer je nauka pokazala za onu prvu riječ da je germanska, za drugu da je talijanska majolica, za treću, koja se govori i brižolice, da je njemačka brisolen, a za četvrtu da je latinska salvia. Osobita je riječ te vrste naše pröbît ili probitak. Ova je postala, kako se misli, u povodu talijanske riječi profitto, ali to postanje njezino sasvim se zaboravilo te se uzelo misliti, da je postala prema domaćoj biti, budem, i tako se stvorila od riječi pröbît nova riječ pròbiti, pròbudêm, kako se pjeva u narodnoj pjesmi: Popij, jednu i drugu, da ti obje probudu.

Kao što su te riječi po osnovi i po korijenu tudje a po obličju svojem čini se da su prave hrvatske, tako ima naprotiv u hrvatskom jeziku nekoliko tudjih riječi, koje su mu samo po obliku tudje, a inače se po korijenu i osnovi svojoj mogu da uvrste medju prave hrvatske riječi. Tako su n. pr. madžarske riječi akov, astal, čorda, išpan, koje se govore ponajviše samo u istočnim krajevima u Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Banatu, samo na oko madžarske, a inače su po korijenu svome i osnovi (okov, stô, čreda, župan) čiste slovjenske, koje su poznate ili su bile poznate i nama. Te su eto riječi uzajmili Madžari u Slovjena, pa ih onda okrenute na svoju vratili Hrvatima i Srbima.

Sve spomenute tudje riječi pripadaju u prvu vrstu tudjih riječi, medju koje ćemo uvrstiti one riječi, koje su gotove iz ovoga ili onoga jezika prešle u jezik hrvatski, ne obziruć se ni najmanje na obličje njihovo, kako su ga primile u jeziku hrvatskom.

Kod ovakih riječi imade u jeziku hrvatskom i takih tudjih riječi, koje su tudje samo po nastavcima svojim, a svrstaćemo ih u drugu vrstu tudjih riječi. Tako se u nas govori mnogo hrvatskih riječi s turskim nastavcima, n. pr. s nastavkom *li*,

kao zlatali, kostretli; s nastavkom *luk,* kao bezobrazluk, pasjaluk; kako turske riječi, koje se svršuju na *i,* n. pr. kadi, glase u nas na *ija,* n. pr. kadija, tako su i nastavci *lija* i *džija* turski u riječima, kao što su odrlija, prekomorlija, dugajlija, novajlija; hvaldžija, lovdžija, vratardžija; četedžija, siledžija. Madžarskoga je podrijetla nastavak *ov* u riječima bjèlôv, mrkov, šarov; golov, nitkov, praznov. Kako su u nas postale prema grčkim oblicima ἔλειψα (eleipsa), ἐμύρισα (emyrisa) riječi lipsati i mirisati, ono je u riječima pokorisati, saborisati, vragolisati nastavak osnovi *isa* po postanju svome grčki nastavak. Tako je jamačno prema završetku u talijanske riječi speranca načinjeno naše uzdanca, a može biti da je prema talijanskome završetku u riječi ruggiada postalo naše rôsâda (jutrenja rosa), koje se govori i kao u latinskome rosata.

Još i treću vrstu tudjih riječi treba da spomenemo. To su riječi, u kojih je kost i meso hrvatsko, a duh im je tudjinski. Tako je tudjinka u hrvatskom ruhu riječ zamjeriti se, sich vermessen, a prema tome i zamjera, za koju kaže Vuk: »Meni se čini, da se ova riječ ne govori u Srbiji ni u Hercegovini, nego samo po vojvodstvu i to ponajviše po varošima.« Ovake tudjinke najviše kvare jezik a najopasnije su mimo sve druge, jer se uvlače u jezik u čistom narodnom ruhu, pa tako lako zaslijepe i oko, koje je viklo bistro gledati.

Tudje riječi, o kojima smo do sada govorili, ušle su u jezik hrvatski u povodu ili općenja ili upravo miješanja naroda hrvatskoga i srpskoga s drugim narodima. Kako koji narod prestane općiti ili miješati se s drugim narodom, ne prima više od njega rijèčî. Ono rijèči, što ih je već otprije poprimao, a ukorijenile se u jeziku, ne će izumrijeti ili dajbudi ne će tako lako izumrijeti, kao što će izumrijeti one, koje su samo pale na jezik, ali ga se nijesu primile.

Pored tudjih riječi, koje su na spomenuti način zašle u jezik hrvatski, ima ih i takih, koje su došle medju nas preko knjige.

Na taj se način namnožao n. pr. u novije doba znatno jezik hrvatski riječima češkim (časopis, geslo, naklada, plin, središte, stroj, tiskarna, željeznica i t. d.) i ruskim (nadležan, nagrada, odlika, otmjen, koje se ponajviše piše otmen, pobornik, strog, točka ili tačka, tronut, učtiv, vjerojatan i t. d.). Ovake se tudjinke najprije hvataju jezika, kojim govore viši redovi u narodu, ali malo po malo one prodiru i u prosti narod, koji je rad povoditi se koje u čemu po gospodi. Jedno to, a drugo, što danas više nego i kad prije zalazi knjiga i medju niže, pače i najniže redove narodne, biće povodom, te će se u jedan put naći u prostom govoru narodnom riječi, za koje ćemo se od čuda krstiti, kako su mogle onamo zalutati. Ovako tudjinstvo, koje se širi preko knjige, velika je pogibija za čistoću narodnoga govora, jer je ono vrsno zatamaniti i sam duh narodnoga jezika. Zato oni pisci hrvatski i srpski, kojima je čistota i pravilnost jezika književnoga deveta briga, teški su grješnici, kojima se ne može nikako oprostiti njihova nemarština, pa napisali oni ne znam koliko knjižurina. Otrovani tudjinom, ucjepljuju oni taj otrov narodu u dušu, da mu je iskvare i potudje, mjesto da je liječe od rana, što joj zadalo tudjinstvo. Nama je jedini izvor jeziku, na kojem treba da se pišu knjige, narodni jezik, a taj je izvor kod svega tudjinstva, bez kojega ne će biti ni jednoga jezika, vrlo bistar. Kao što nema medju prosvijetljenim narodima u Evropi ni jednoga, koji bi se mogao pohvaliti, da u njegovim žilama teče od postanja njegova čista, nepomiješana krv, onako nema ni jezika medju prosvijetljenim narodima, koji bi bio danas onako djevičanski i čist, kao što je bio u čas postanja svoga. A drukčije ne može ni da bude. S novim stvarima, izumima i pojmovima, što dolaze k nama iz tudjine, dolaze i imena njihova, a nama se više puta čini, da je zgodnije i udesnije naprosto prihvatiti ta tudja imena, nego se mučiti oko stvaranja novih imena. Pa ako već i treba da stvorimo novo ime, a ono je stvoriti novo ime prema gotovome imenu kud i kamo laglje, nego stvoriti sasvim novo ime, koje bi bilo

prema stvari, izumu ili pojmu, kojemu se traži ime. I tako nam se po duševnoj lijenosti našoj uvlače u jezik mnoge tudje riječi. Pored lijenosti mnoga je tudja riječ na duši i taštini, koja je rada kititi se tudjim perjem. »Kad ljudi prosti čuju, veli Vuk, da kakav gospodin govori drukčije od njih, oni misle, da je ono najbolje, i odmah primaju njegove riječi, da bi se barem u tome izjednačili s njime: tako je narod naš poprimao od Turaka mnogo riječi, mjesto kojijeh je imao svoje, n. pr. ćuprija mjesto most, mizdrak mjesto koplje, bešika mjesto kolijevka, peškeš mjesto dar, zeman mjesto vrijeme, adet mjesto običaj i t. d. Tako je narod naš u Srijemu i u Bačkoj i u Banatu bezbrojne pogrješke u svome jeziku poprimao od svojijeh spisatelja, popova, učitelja i od ostalijeh znamenitijih ljudi.« Prostota se hoće da povodi za gospodom, a gospoda, medju kojom se nalazi svagda u svakoga naroda mudaraca, koji misle da je tudji jezik plemenitiji i savršeniji od narodnog jezika njihova, slabo mare za čistotu narodnoga jezika, pače čini se, da ga počesto i nahvalice nagrdjuju tudjinom, kako bi se pred prostotom pokazali, da su nešto više od nje. Nema sumnje, da je na taj način preko gospode došlo vrlo mnogo tudjih riječi medju prosti narod; tako su n. pr. jamačno naša gospoda, što su se isturčila, prva počela upotrebljavati riječi turske i za one stvari, za koje su imali hrvatskih riječi, da se ne bi tobože miješali ni po govoru sa sirotinjom rajom. U ostalom, to je na žalost našu i suviše nam dobro poznato. Sjetimo se samo naših viših redova. Je l', kako im je priraslo o srcu jezik hrvatski?... Vrijedno je, da zabilježimo riječi, što ih je napisao prije pedeset godina Vuk, imajući na umu poglavito Srbe u Ugarskoj. »Viša klasa u narodu, misli Vuk, valjalo bi svoj jezik ljepše i čistije da govori, da je od naroda učenija, mudrija, uljudnija, skladnija i rodoljubnija (jer ona plemenita i čista ili prava ljubav k narodu, po kojoj čovjek voli narod i njegovu korist i slavu nego sebe i svoj život, i od koje su Grci i Rimljani ostavili primjere, ne radja se s čovjekom, nego se dobiva kroz nauku i odgojenje); ali u naše

je više klase to sve naopako. Istina, da su mnogi od gospode naše učili i znadu neke nauke kojijeh narod prosti ne zna; ali su to oni ponajviše učili kao kake zanate, koji su mnogima razumu i srcu učinili više štete nego koristi; u ostalome pak oni su se pored Nijemaca i Madžara ponijeli i kao potudjili od svoga naroda i od njegovijeh običaja, pored tudjijeh jezika, na kojima nauke slušaju, kojima poslove službene rade i u društvima se razgovaraju, zaboravili su srpski i misliti, i njihov narodni jezik, kojega silu i sladost i bogastvo oni već i ne poznaju, čini im se prost i siromašan, zato su ga iskvarili i jednako ga kvare. Što su pak oni, koji velikijeh škola i nauka nijesu učili, s gospodom zajedno pali u ovake grijehe protiv naroda svojega, uzrok će biti, što su se poveli po gospodi, i razum svoj kao davši gospodi pod zakup, više gledaju k o što radi i govori, nego š t a i k a k o radi i govori.« Kako se može da vidi, teženje za tudjinom, a po tome i za tudjim riječima, osnovano je u neku ruku već i u samoj ćudi čovječjoj, pa se zato i ne treba čuditi, što se u svakome poznatom jeziku, bez izuzetka nalazi koje više koje manje tudjih riječi. Imade medju nama mudrijaša, koji se čude, kako je n. pr. divan taj njemački jezik! Nema ti toga na ovom svijetu, što ne bi mogao izreći njemački jezik, a sve brez tudje pomoći! Tako govore mnogi u nas, a ne znadu, da je i njemački jezik pun puncat tudjih riječi, za koje misle njemački učenjaci, da ih ima do 70,000 na broj! Ako se kod tolikoga trunja može ipak da piše čisto njemački, zašto se u nas ne bi moglo pisati na čistom jeziku hrvatskom? Što je već prešlo kao u krv jeziku hrvatskome i s njime se sraslo, u to ne treba da se dira, ali na što graditi nevolju bez nevolje? A gradi je onaj, koji s nemarnosti, a bez ikake potrebe na zdravi stari hrek jezika hrvatskoga nacjepljuje kojekake tudje divljake. Ako su niži redovi u naroda lako povodljivi, a ono ne smiju da budu povodljivi i viši redovi, koji treba da stoje na braniku za svako dobro narodno. A zar je jezik narodni najmanje dobro narodno? Najbolji su pomagači neprijateljima narodnoga jezika oni, koji ga bilo hotimice bilo neho-

tice kvare. Jezik, u kome se izrodio i iskvario duh, nije vrijedan da žive.

Pokazavši u ovo nekoliko slabih crta, kako nam se jezik hrvatski s vremenom promijenio u gradji svojoj, poprimivši tudjih riječi svake vrste, red je, da ogledamo, kako je jezik hrvatski upravljao onom baštinom, što su je naslijedjem od djedova donijeli Hrvati i Srbi sa sobom, saselivši se ovamo na jug.

Vidjeli smo, kako imade u hrvatskom jeziku tudjih riječi, mjesto kojih je imao nekad svoje a danas ih više nema. To nam pokazuje, da se riječi u jeziku mogu da izgube. I doista, učeći bilo kojega pisca hrvatskoga iz starijega doba, n. pr. iz prve polovine XVI. vijeka, naići ćemo na mnogo riječi, za koje se ne možemo spomenuti ni da smo ih kad čuli, da se danas u narodu govore, ni da smo ih kad čitali u kojega pisca sadašnjega doba. Što je koji pisac stariji, to je redovno u njega više riječi, koje su se s vremenom zatamanile.

Otvorimo na nekolika mjesta, gdje nam se slučajno desi, djela najstarijega pjesnika hrvatskoga, Zadranina Marka Marulića (1450.—1524.). Evo što čitamo: Kon njega horugva čuhtaše. — Biše vesel zlu tujemu, dobru dresel. — Budu od zla se vazda strići. — Jeste li razumjeli sve te riječi? Neke ste jamačno razumjeli, jer se i danas jošte govore po svemu narodu hrvatskom, ali što znači n. pr. dresel ili horugva, možemo pouzdano reći, da prosti narod više ne zna, premda je nekoć znao i za te riječi. Kako su se eto s vremenom sasvim izgubile riječi dresel žalostan i horugva zastava, tako su se izgubile i mnoge druge, da im nije ni traga ostalo u narodnom govoru.

Medju spomenutim riječima imade i takih, za koje bismo rekli na prvi pomišljaj, da ih danas više nema, ali ogledavši ih izbliže, vidjećemo, da su one i danas jošte u neku ruku žive. Tako se n. pr. čini, da riječi strići ili po drugome izgovoru strijeći nema u sadanje doba nikako više, ali ona se ipak nije sasvim izgubila, njoj se sačuvala osnova i danas

u nekoliko riječi hrvatskih. Kao što se i sad prema vrijeći govori vršem, vrše, onako se prije i prema strijeći ili strići, koje znači čuvati, govorilo stržem, strže, a u tome se eto obličju pomalja riječ strijeći u srodstvu s riječju straža. Ako dakle i treba reći, da se strijeći izgubilo, a ono se nije izgubila osnova, na kojoj se razvila riječ strijeći.

Tako se i riječ kon sačuvala u riječi kod i konac, koje se potonje govori ako i rjedje mjesto kraj, a kon i kraj znači isto. Ali riječ kon sačuvala se pored spomenutih riječi kod i konac još i u riječima, kao što su nakon ili nakom, napokon ili napokonj, i u rečenici od kona do kona, koje znači od kraja do konca.

U riječi nakon ne osjeća se više sasvim razgovijetno značenje stare hrvatske riječi kon, a to se može da razbere i po tome, što ne bismo mogli mjesto nakon reći nakraj, n. pr. u poznatoj poslovici: Nakom boja kopljem u trnje. A zašto? Jer joj se ono staro značenje izgubilo, a ona primila novo značenje.

Napokon imade izmedju spomenutih poviše Maruličevih riječi i takih, koje se i danas jošte svagdje upotrebljavaju a u istome sasvim značenju, u kojem ih je upotrebljavao prije trista i više godina naš Marko Marulić.

Po tome se eto razbiru medju riječima hrvatskim po historiji njihovoj ove vrste. U prvu vrstu pripadaju riječi, koje su se bez traga iz jezika istrijebile. Takih će biti riječi najmanje. Više će ih biti bez sumnje u drugoj vrsti, u koju ćemo svrstati riječi, kojima se samo korijen ili osnova sačuvala. I ovih će riječi biti manje u jeziku hrvatskome od riječi treće vrste, a to su riječi, koje su se sačuvale ili samo u odredjenim rečenicama ili u odredjenoj svezi s drugim riječima. U četvrtu vrstu pristaju riječi, kojima se izmijenilo samo značenje i ništa drugo, i to tako te se pored novoga značenja staro ili zaboravilo ili održalo. Takih riječi ima u jeziku veoma mnogo, ali manje od riječi, koje se ni u čemu nijesu izmijenile, a brojićemo ih medju riječi pete vrste. Za riječi ove potonje vrste kažemo da su stare

riječi hrvatske, a za sve ostale, kojih danas ili nikako više ne upotrebljavamo, ili ih ne upotrebljavamo onako, kako smo ih otprije upotrebljavali, kažemo opće da su zastarjele.

Kako su jedne izmedju riječi s vremenom u jeziku izginule ili zastarjele, onako su se druge nove s vremenom u jeziku pomolile i pomladile. Sasvim nove riječi, za koje se ne bi otprije nikako znalo, ne radjaju se više u jeziku. Što je god novih riječi, one su sve postale, ako nijesu po podrijetlu tudje, u povodu korijenâ i osnova, što su odvajkada bile blago jezika hrvatskoga. Ako nam se dakle i množe riječi, a ono se ne množe korijeni u jeziku. Uzmimo koju mu drago hrvatsku riječ, za koju izvjesno znademo, da nije starija od našega vijeka, pa ćemo u svakoj naći korijen, koji je bio i prije više stotina godina poznat u jeziku hrvatskom. Tako n. pr. naše riječi brzojav, dionica, mjenica, šetalište ne će biti po postanju svome, kake danas jesu, može biti ni pedeset godina stare, a po korijenima svojim sve su to stare i prastare riječi hrvatske.

Ali nove riječi ne postaju u jeziku samo prema starim korijenima i osnovama, nego one postaju i prema starim nastavcima. Tako je n. pr. u riječi šetalište pored korijena i osnove još i nastavak od starine, a riječ je nova samo po tome, što joj se nije već i otprije sastavljala osnova s nastavkom, kao što se danas sastavlja. I nastavci dakle, kojima postaju riječi, stari su, izuzevši ono nekoliko nastavaka, što smo ih uzeli iz tudjih jezika (str. 122.).

Nove riječi postaju napokon i sastavljanjem više osnova u jedno. Tako se n. pr. od osnove u riječi miš i od osnove u riječi loviti sastavila riječ mišolovka, koja prema osnovama a po tome i prema riječima, od kojih je postala, pripada svakako medju mladje riječi u jeziku hrvatskom.

Još bi se mogle medju novije riječi svrstati i one stare riječi, koje su po značenju svome, što ga danas imadu, u jeziku sasvim nove. Tako su n. pr. riječi vr'o i vrlina po službi svojoj, kako ih sada upotrebljavamo, nove riječi, jer u jeziku hrvatskom starijega doba nijesu one značile valjan, valjanost, nego

samo žestok, žestina. Ovamo bi u neku ruku pristale i one riječi, kojima se pored novoga značenja održalo još i staro značenje. Tako je riječ oganj u običnome značenju vatra starija od riječi oganj u značenju gvoždja puščana. I tako ta riječ, imajući danas dva značenja, jedno starije a drugo mladje, u jednu je ruku stara a u drugu mlada riječ u našem jeziku. U ostalome za ovake se riječi redovno ne govori da su mlade.

Bez novih riječi ne može jezik da bude. Što se koji narod umno više razvija, to se jače osjeća, da treba jeziku novih riječi, kojima će izricati svoje umne tečevine. Kad se jezik ne bi pomladjivao novim riječima, ono bi bio dokaz, ili da narod umno ne napreduje ili da se u jeziku istrošila životna snaga, koja je jaka izvoditi nove riječi, a jezik se hvata, ako mu baš kad zatreba, tudjih riječi.

Što je veća potreba, to je i pogibija veća, da se iskvari jezik, u koji se unose nove riječi, i zato, kao što je svaki književnik dužan da čuva čistotu svoga jezika a da je ne skvrni samovoljno kojekakim tudjinskim trunjem, onako je dužan svaki spisatelj takodjer da nastoji oko pravilnosti svoga jezika, a da je ne nagrdjuje kojekakim nakazama. Mi se ponosimo, a i pravo je, da se ponosimo čistotom svoga narodnog govora, ali isto tako a može biti još i više treba da se ponosimo i njegovom pravilnošću. Nove riječi ne treba da se grade bez nevolje, a kad bude potreba nove riječi praviti treba ih praviti od narodnih riječi i po svojstvu i duhu narodnoga jezika prema ostalim riječima. Kako se u pravljenju novih riječi na to ne pazi, već se na prosto kuju nove riječi ili kako se istom slučajno kome iz pera izmakne ili prema tudjim riječima, ne pazeći što tudje riječi znače, nego samo kako glase, jezik se odmah stane kvariti. Tako izkvareni jezik utuvljuje se preko knjiga narodu u pamet, a narod, povodljiv kako jest, misleći da mu se dragocjeno šta nudja, prihvata i najveću nagrdu za ljepotu. Tako se malo po malo kvari i najpravilniji jezik narodni, pa ako se i ne će nikada sasvim iskvariti, a ono ipak mogao bi se s vre-

menom iskvariti toliko, da bi gdjekad pomučno bilo odrediti, je li ovo ili ono sasvim po pravilima čistoga govora narodnog, kao što bi trebalo da bude. Tudje riječi nagrdjuju jeziku spoljašnje obličje, a rdjavo skovane riječi ubijaju mu još i duh ....

Ogledavši u kratko, kako se gradja u jeziku mijenja, red je sada, da vidimo kako se i obličje toj gradji mijenja.

Pred nama je list glasovitoga Kulina, bana bosanskoga (1180. do 1204.). Taj list, pisan 1189. godine u Dubrovniku, pripada medju najstarije spomenike jezika hrvatskoga. Da bi se vidjelo, kako se od prilike govorilo hrvatski na svršetku XII. vijeka, dakle gotovo prije sedam stotina godina, evo nekoliko redaka iz pisma Kulinova:

Ja ban Kulin prisezaju tebê,* kneže Krvašu, i vsêm gradjam Dubrovčam, pravi prijatelj biti Vam od selê i do vêka i prav goj držati s vami i pravu vêru i vsi Dubrovčane, kire hode po mojemu vladaniju trgujuće, godê si kto hoće krêvati, godê si kto mine, pravov vêrov držati je bez vsakoje zledi razvê što mi kto da svojev voljov poklon. Ja Radoje dijak pisah knjigu poveljov banjov.

I u ovome evo listu imade nekoliko riječi, koje nijesu danas u običaju; tako se danas više ne upotrebljava riječ goj u značenju mir, ako se i govori gojan, gojiti; vladanje ne znači danas izuzevši neke krajeve, u kojima je poznata riječ ladanje, zemlju u kojoj ko vlada; ako se i govori god, gode, godi, godj ili goder, godir, godijer, a ono se nikad ne govori samo nego uvijek sastavljeno, n. pr. štogod, kadgod, gdjegod itd.; krêvati (koje bi se moglo čitati i kravati) biće se sačuvalo samo u riječima kraviti, kraviti se, otkravljivati itd.; riječ povelja sasvim se izgubila u narodnom govoru, a što je mi gdjekad upotrebljavamo, biće je u novije doba uzeli pisci iz starih knjiga, da njom

* Slovo *ê* stoji mjesto cirilskoga slova Ѣ, koje se u našim nastarijim spomenicima može izmedju ostaloga čitati *e* ili *i*.

označe osobitu vrstu pisma; kakogodj što se još i danas prema Ivan govori Ivanj dan, isto se tako nekoć i prema ban govorilo banj, ali sada nije više banj u običaju, nego se još drži samo u mjesnim imenima, kao n. pr. Banja luka i Banja sela, pa i to u naše doba postaje već nerazumljivo, te zato njeki pišu i govore Bajna luka mjesto Banja luka. Izuzevši jošte riječ Krvaš Gervasije, za koju ne znamo, da li se gdje govori, sve ostale riječi poznate su i sada, ako im i nijesu više poznati svi gramatični oblici (str. 27.), u kojima ih je zapisao pisar Radoje.

Izmedju gramatičnih oblika u listu Kulinovu nekima se sasvim zatr'o trag u jeziku hrvatskom. Tako se oblicima gradjam Dubrovčam mjesto sadašnjih gradjanima Dubrovčanima ulazi pošljednji put u trag XIV. vijeka, a u potonja vremena nigdje im ni traga. Dulje su se održali oblici pravov vêrov, svojev voljov, poveljov banjov mjesto sadašnjih pravom vjerom, svojom voljom, poveljom banjom, jer još 1437. godine piše u svome testamentu zadarski pop Zubina: »pišu rukov mojev i činju tastament moj najpo lidnji i dobrovoljni.« Tako se sve do kraja XVI. vijeka sačuvao u spisatelja i stariji oblik trgujuće pored mladjega oblika trgujući, koji se prvom pojavljuje u XIV. vijeku. Od kraja XVI. vijeka nema više ni traga tome obliku.

Kakogodj što se govorilo u starom jeziku hrvatskom trgujuće mjesto trgujući, isto se tako govorilo i Dubrovčane mjesto Dubrovčani od najstarijih vremena, ali pored Dubrovčane počinje se već u XIV. vijeku javljati i oblik Dubrovčani. Taj potonji oblik preteže malo po malo, te se onamo od svršetka XVI. vijeka ni ne govori drukčije nego Dubrovčani, izuzevši gdjekoja mjesna imena, koja i sada još glase na staru, n. pr. Brežane, Grižane. I prisezaju veoma je star oblik u jeziku hrvatskom, prema kojemu se u najstarije doba i nije govorilo drugojačije nego pomagaju, zaklinjaju. Istom od XIII. vijeka dolaze i mladji oblici pomagam, zaklinjam, koji su se u novije doba ponajviše

zamijenili s najmladjim oblicima pòmâžêm, zaklinjem. Kod takih mladih oblika sačuvalo se i u jeziku sadašnjega doba nekoliko riječi, u koje još nije sasvim prodrla ta promjena, jer i danas jošte govorimo samo hoću, mogu i starije velju, vidju pored mladjega velim, vidim.

Napokon imade öblikâ u Kulinovu pismu, koji se nijesu ni za sedam stotina godina ni u čemu promijenili: kako se prije sedam vijekova govorilo kneže, krvašu, pisah knjigu i t. d., tako se govori i danas, a što znamo nije se u jeziku hrvatskom drukčije nikada ni govorilo.

Prema svemu, što smo dosele spomenuli za oblike jezika hrvatskoga, mogli bismo ih razvrstati u ove vrste. U prvu vrstu pripadaju oblici, za koje je nekoć jezik hrvatski znao, a danas ih je sasvim nestalo iz jezika. U drugu vrstu idu oblici, koji su bili u starom jeziku u običaju, a nijesu ni danas još bez traga izginuli, nego se gdje gdje očuvali. Treća vrsta obuhvata oblike, koji se nijesu ni u čemu od najstarijih vremena pa sve do danas izmijenili. Pored ove tri vrste starih oblika, ima ih u jeziku hrvatskom i novih, i to su oblici četvrte vrste.

Poredeći oblike jezika hrvatskoga sadašnjeg doba s oblicima jezika hrvatskoga starijeg doba, opažamo, da nam je bio jezik u starini bogatiji u oblicima, nego danas. Ta ista pojava dolazi nam na oči, ogledajući historiju öblikâ drugih poznatih jezika. U latinskom jeziku imade n. pr. riječ populus u jednini ove oblike: populus, populi, populo, populum, popule; za sve te oblike imade ista riječ u francuskom jeziku samo jedan oblik peuple, koji dobija sva ona različita značenja, što ih imadu u latinskom jeziku spomenuti oblici riječi populus, ili po odredjenim riječima, koje se stavljaju pred oblik peuple, ili po odredjenom mjestu u rečenici. Ista se pojava javlja i u drugim romanskim jezicima. Tako je i njemački jezik, a još i više engleski, isporedivši mu oblike s najstarijim oblicima germanskim, s oblicima gotskim, umanjio s vremenom znatno broj svojih oblika. Ni s novim jezikom grčkim nije drugojačije: i u njem je nestalo dosta oblika, koji su bili svakidašnji u jeziku

starom grčkom. A slovjenski jezici? I za njih je sve pokazala nauka, da su bili u starini rodniji oblicima, nego što su sada. Izmedju svih slovjenskih jezika najoskudniji je sada oblicima jezik bugarski a najizobilniji jezik hrvatski.

U ostalome već i stari jezik hrvatski, koliko ga poznajemo iz sačuvanih spomenika, imade znatno manje ôblikâ od jezika staroga slovenskog, te je sva prilika, da je u doba, iz kojih nemamo nikakih pisanih spomenika, imao naš jezik oblika, koji nam se nijesu nikako sačuvali. Po tome dakle možemo sasvim pouzdano reći, da se u jeziku hrvatskom kao i u drugim jezicima pokazuje već od najstarijih vremena teženje, kako bi po oblicima svojim izašao što prostiji. Ta je težnja bila sad jača sad slabija, sad je jače zahvatala jednu a sad drugu vrstu ôblikâ. Ona nije nikada sasvim sustala, a javlja se neprestance u čitavom području jezika hrvatskoga, izuzevši, što se ovdje javlja silnije a ondje slabije. — — —

Kako nam nije u ovome članku stalo do toga, da izložimo historiju jezika hrvatskoga u svim njegovim pojavama, nego da na nekolika primjera samo pokažemo, da se ni jezik hrvatski nije mogao oteti promjenama, mi smo se pozabavili samo oko naj očitijih pojava u životu jezika hrvatskoga, nadajući se, da će i ovo nekoliko crtica pokazati, da nam jezik, kaki je sada, nije bio već odvajkada gotov, nego da se oko njega radilo kroz sve vijekove od časa, kako se pojavio medju jezicima. Sadašnji jezik hrvatski djelo je više vijekova, i zato, ko hoće, da ga razumije, onaj treba zàglêdâ i u njegovu prošlost. Koliko je godj nepoznavanje jezika hrvatskoga sadašnjega doba uzrok, što nam je jezik u knjizi veoma šaren a u govoru još šareniji, toliko je, a može biti još i više, uzrok tomu i nepoznavanje prošlosti jezika hrvatskoga. Jezik, kakim će se u nas pisati knjige, treba da je osnovan na jeziku, kako se govori u narodu, tako su rekli naši stari, a tako govorimo i mi. Domalo ćemo vidjeti, da je u različitim krajevima hrvatskim i srpskim različit i govor hrvatski, a napretku književnome bila bi velika zaprjeka, kad bi svaki spisatelj pisao na jeziku, kako mu se na-

učio od svoje matere. Kod tolikih različnosti odakle nam jedinstvo? Ako nam i ne će historija jezika hrvatskoga sama riješiti sva prijeporna pitanja, a ono će nam ih jamačno ponajvećim dijelom riješiti, a riješiće ih trijezno i kako treba, da će se o njezinu riješenju sumnjati samo onaj, koji se u opće sumnja o svemu, što se nije upravo u njegovoj i samo u njegovoj glavi rodilo. Za zakone, po kojima se razvijao i razvio naš jezik, a našla ih i odredila nauka, malo se još u nas mari, kao što se u opće slabo mari za čistotu, pravilnost i ljepotu jezika hrvatskoga. I strani nam je svijet priznao, da su neke grane jezika hrvatskoga istražene, kao ni u kojega drugog slovjenskog naroda, pa ipak uza sve to mi bismo gotovi bili reći, da se ni u kojega slovjenskog naroda ne pazi tako malo na zakone u jeziku kao u nas. Nadajmo se, da će i u tome u nas s mladjim naraštajem na bolje okrenuti. — — —

* * *

Kakogodj što se nije jezik hrvatski odvajkada jednako govorio, a niti će se u buduće uvijek jednako govoriti, tako se ni sada ne govori posvuda jednako hrvatski. A bilo bi zaisto čudo, da se 6,030.000 Hrvata i Srba izmedju sebe ni u čemu po govoru ne razlikuju. Da žive to šest milijuna naroda na tješnjem zemljištu, bilo bi u govoru njegovu nekakih razlika a kako da ih ne bude na prilično prostranu zemljištu, po kojem se pružila vlast jezika hrvatskoga! To zemljište jezika hrvatskoga graniči od zapada vodom Dragonjom u Istriji i Jadranskim morem sve do Bojane, od juga Bojanom i crtom povučenom poviše Skadra do niže Gusinja pa odavde do Djakove, Prizrena, Starog sela i Kačanika prema Vranji, niže koje zaokreće granica i udara na sjever prema Leskovcu, Nišu i Kneževcu, odakle teče niz Timok, prelazeći mu na desnu stranu izmedju Kneževca i poniže Zaječara; prošavši zatim uz Dunav naseljima rumunskim, prelazi ona niže Velikoga Gradišta u Ugarsku i prolazi od prilike mimo Bijelu crkvu, Temešvar, Arad, Segedin, Sentu, Baju, Muhač, Šikloš i Pečuh do Barča na Dravi,

pa odatle uz Dravu i Muru do granice štajerske, da se onda krene dolje duž granice štajerske i kranjske i obišavši naselje njemačko u Kočevlju sastavi sa Dragonjom, koja utječe kod Pirana u more. Po tome leži područje jezika hrvatskoga od prilike izmedju 31° 10' i 41° 20' istočne duljine i 42° 45' i 46° 30' sjeverne širine.

Izmedju graničnih naroda, Slovenaca, Talijana, Arbanasa, Bugara, Rumuna i Madžara, prelaze neki spomenute granice, te se miješaju sa Hrvatima i Srbima. Tako se izmedju ostaloga miješamo sa Slovencima u Istriji; sa Talijanima u Istriji i Dalmaciji; sa Arbanasima Crnoj gori na jugu i u Metohiji, gdje je Dušanova stolica Prizren i srpska patrijaršija Peć; sa Bugarima u istočnoj Srbiji; sa Rumunima u sjeveroistočnoj Srbiji izmedju Timoka, Dunava i Morave, zatim u Banatu, Bačkoj i u desnom Podunavlju, gdje živemo izmiješani još i sa Nijemcima i Madžarima.

Znajući za granice naseljima naroda hrvatskoga i srpskog, kad su se saselili ovamo na jug, možemo reći, da nijesu ostale uvijek iste, nego se ovdje razmaknule a ondje stegnule. Tako su se n. pr. bez sumnje granice jeziku hrvatskome u Istriji i Dalmaciji s vremenom raširile, dok su na jugu uzmaknule pred Arbanasima a na istoku pred Rumunima. Što se na jugu izgubilo, ono se donekle naknadilo u južnoj Ugarskoj. U ostalome izmedju svih slovjenskih naroda, kojima su se narodne granice stegnule, biće jamačno Hrvati i Srbi najmanje izgubili zemljišta, a gotovi bismo bili reći, da se u opće područje jeziku hrvatskomu s vremenom više uvećalo nego umanjilo, i to novim seobama naroda hrvatskoga i srpskog.

Počevši onamo od XV. vijeka opaža se u povodu turskih navala u granicama hrvatskim i srpskim komešanje, koje je pokrenulo seobom u općeno u dva smjera: od jugoistoka prema sjeverozapadu, i od juga prema sjeveru.

Bježeći narod ispred Turaka iz Bosne i Hercegovine, tražio je zaklona u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, a iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kretao je narod koje na sjever u Ugarsku,

Austriju i Moravsku, koje na zapad u Kranjsku, a nešto ih je pošlo za mirnijim naseljem čak i preko mora u daleku Italiju.

U zapadnoj Ugarskoj medju Dunavom i Murom sjedjeli su u starini panonski Slovjeni. Pomiješavši se u potonja vremena s Madžarima i Nijemcima, mnogo ih se iznijemčilo i izmadžarilo, ali još svega srednjega vijeka spominju se u tim predjelima kod Nijemaca i Madžara takodjer i starosjedioci, koji su se i do naših evo vremena održali, a broje se medju Slovence (vidi na str. 93.) To se slovjensko stanovništvo umnožalo u XVI. vijeku, kad je poslije nesretnoga boja na Muhaču (1526.) stao narod iz Hrvatske i Slavonije grnuti u zapadnu Ugarsku, tražeći da se onamo spase od sile turske. Od toga eto vremena sve je puno hrvatskih sela u županijama šoprunskoj, mošonjskoj, željeznoj i zaladskoj, a bilo ih je otprije i u požunskoj županiji, ali danas su to sve sami Slovaci. Odakle su svi ti naseljenici izašli, to se do danas nije još pouzdano odredilo. U narodu se onamo priča, da su jedni došli iz hrvatskoga primorja, a drugi iz Bosne. Sudeći po jeziku, sva je prilika, da je narodno pričanje istinito. Što imade dalje naselja naših u šimeškoj i baranjskoj županiji, ono će biti postala u potonja vremena, kad su Turci već ostavili one predjele.

Tako će biti mladja naselja i bunjevačka i šokačka u Bačkoj medju Dunavom i Tisom. Po govoru se nešto razlikuju izmedju sebe Bunjevci i Šokci i živu odjelito jedni od drugih, oni više u sjevernoj a ovi u južnoj Bačkoj. Ponajviše se misli, da se Bunjevci zovu od hercegovačke rijeke Bune, od koje su se, kako se priča, nekada onamo doselili. U ostalome imade Bunjevaca i u županiji baranjskoj, pa zatim u Slavoniji (u županijama virovitičkoj i požeškoj) i u Hrvatskoj (u Lici), a govor im je od prilike jedan isti. Za Šokce se misli, da su može biti prozvani podsmijeha radi, ali danas se i oni sami zovu Šokci. Pod sumnjom su i godine, kad su se doselili i predjeli, odakle su se iselili Bunjevci i Šokci. Sva je prilika, da su i jedni i drugi došli u Bačku, kad su iz nje izašli Turci, a svakako su njihova naselja onamo mladja od srpskih.

Poslije kobnoga boja na Kosovu (1389.) a za kraljeva hrvatskih i ugarskih Sigismunda († 1437.), Vladislava († 1444.) i Matije Korvinskoga († 1490.) narod je iz Srbije gotovo neprestance prebjegavao preko Dunava i Save, useljavajući se u Srijem i južnu Ugarsku, odakle se pomicao uz Dunav sve do Sentandrije kod Budima. Najznatnija je srpska seoba od 1690. godine. Te je godine podigao patrijarah srpski Černojević Arsenije II., na pozivanje cara Leopolda I. narod srpski protiv Turaka i preveo ga ponajviše iz Metohije do 37.000 porodica u zemlje krune ugarske, gdje im je državna oblast odredila znatna naselja u županiji požeškoj, u Srijemu, Bačkoj i Banatu. Nekoliko tisuća tih Srba iz južne Ugarske, Srijema i Slavonije krenulo je godine 1751.—1753. u južnu Rusku, ali danas ih je onamo već sasvim nestalo.

Hrvatska naselja u zapadnoj Ugarskoj nastavljaju se naseljima u donjoj Austriji, gdje na moravskom polju i uz vodu Litavu živu Hrvati ponajviše pomiješani s Nijemcima, a uz rijeku Diju (Thaja) sa Slovacima. Kakogodj što se ne može odrediti za ugarske Hrvate, kad su se i odakle su se uselili u mjesta, u kojima danas žive, isto se tako ne može ništa pouzdano reći ni za austrijske Hrvate, već što se znade, da su pošljednji onamo došli 1739. godine.

I u Moravskoj imade u okružju Mikulovskom (Nikolsburg) dva tri hrvatska sela, koja su naselili Hrvati 1584. godine.

Za navala turskih biće krenulo nešto Hrvata i u Kranjsku, te se smjestilo ponajviše oko Metlike. To su bijeli Kranjci, koji su se već znatno izmiješali sa Slovencima, ali jezik i običaji pokazuju njihovo hrvatsko podrijetlo.

U drugoj polovini XV. vijeka, može biti izmedju godina 1467. i 1494. iseli se nekoliko tisuća Hrvata iz hrvatskoga primorja i Dalmacije u Napuljsku, gdje i danas jošte živu u tri sela u pokrajini moliskoj, a i kotaru larinskom, brdu Garganu na zapadu.

Gdje imade našega naroda u Arbaniji i po Maćedoniji, o tome nemamo sve do danas nikakih izvjesnih podataka, a o Slovjene u Maćedoniji otimlju se i Srbi i Bugari.

O naseljištima našim u Africi i u Maloj Aziji, kamo su turski carevi naše ljude iz svojih zemalja naseljavali, nema danas ni traga.

Tako se eto od prilike raširilo zemljište jeziku hrvatskomu preko granica, koje su bili iznajprije zauzeli Hrvati i Srbi. Izuzevši ono nekoliko narodnih ostrva, koja odjelita živu medju tudjim narodima, Hrvati i Srbi živu kompaktno u jednoj cjelini u Srbiji, južnoj Ugarskoj, Medjumurju, Slavoniji, Hrvatskoj, Istriji, Dalmaciji, Crnoj gori, Bosni, Hercegovini i Metohiji. Govoreći o jeziku hrvatskom, mi ćemo kako dosele tako i u naprijed imati poglavito na umu zemljište njegovo, kako ga odredjuju spomenute zemlje.

Poviše je spomenuto, kako kod znatnoga broja i prostora, u kojem nastava narod hrvatski i srpski, nije za čudo, što se hrvatski jezik ne govori posvuda jednako. Te razlike biće nam još i jasnije, ako se sjetimo na nekolike povjesne činjenice. Kako nas povjest uči, u ovim je našim krajevima već prije VI. vijeka nastavalo slovjenskih plemena, a u VII. se vijeku svršilo doseljavanje na jug sa seobom hrvatskih i srpskih plemena. Došavši Hrvati i Srbi na jug, jamačno nijesu našli sasvim pustu svoju novu domovinu. Ako i nije bila naseljena, kao u potonja vremena, a ono je ipak bilo u njoj dajbudi ostataka od naroda, koji su prije Hrvata i Srba u njoj sjedjeli. Sva je dakle prilika, da su Hrvati i Srbi VII. vijeka zatekli na jugu slovjenskih plemena, a kako nema razloga misliti, da su ih istrijebili, biće se bez sumnje pomiješali s njima u jedno. Već bi i to moglo u neku ruku objasniti, odakle dolaze razlike u jeziku hrvatskom, jer je sva prilika, da su se oni Slovjeni, koji su se rastrkali po potonjem našem zemljištu, koje u čemu razlikovali izmedju sebe po jeziku. Pa da se i nijesu razlikovali, zar treba pomišljati, da su upravo svagdje došljaci Hrvati i Srbi nadbili staro stanovničtvo? Zar nije moglo u nekim te nekim krajevima pretegnuti i starije pučanstvo slovjensko? U ostalome mimo sve to mogla bi se različnost govora u jeziku hrvatskom još i ovako objasniti. Što se priča za Hrvate, da ih je dovelo na jug petoro braće i dvije sestre, ono ne znači drugo, nego da je

od više plemena, koja su bila izmedju sebe na blizu srodna, postao narod hrvatski, primivši od naj jačega plemena svoje narodno ime. A treba li pomišljati, da izmedju ono sedam hrvatskih plemena nije bila u govoru ni najmanje razlike? Nije li već i u VII. vijeku moglo biti razlika, koje su bile onda, istina, neznatne, ali s vremenom izašle znatnije? A ko zna, kako su se hrvatskoga naroda dohvatile madžarske provale u Panoniju? Nije li sva prilika, da je nešto Slovjena iz Panonije zaklonilo glavu i medju svojim prvim susjedima na jugu, medju Hrvatima? Pa napokon da nam povjesna istraživanja sva ta nagoviještanja razbiju, ko će dokazati, da je jeziku hrvatskom na čitavom zemljištu njegovu dosudjen jedan život? Zar se nije mogao jezik u različitim prilikama ovdje brže a ondje polaganije razvijati? Ako se u jednom jeditom kantonu švajcarskom, u kantonu bernskom, koji je po prostoru za 426 □ km. manji od sadašnje županije zagrebačke, razbire trinaest govora njemačkih, zar je čudo, što se u hrvatskome primorju drugojačije govori nego oko Zagreba ili na Timoku?

Slušajući govor hrvatski, kako se govori u različitim krajevima, opažamo ponajprije razlike u pojedinim glasovima. Tako imade u narodnom govoru nekih predjela glasova, koji se ni u kojem drugom kraju ne govore. Pravi Crnogorci i gotovo svi njima susjedni primorci izgovaraju mjesto glasa *a* u odredjenim riječima osobiti glas, koji je nekako izmedju *a* i *e*, ali po Vukovu mišljenju naličniji je na *e* nego na *a*, a bilježi se sa znakom ъ. Tako će n. pr. riječi st*a*klo, m*a*gla, d*a*ska, koje izgovaraju neki st*e*klo, m*e*gla, d*e*ska a neki st*o*klo, m*o*gla, d*o*ska, izgovoriti pravi Crnogorac stъklo, mъgla, dъska. Osobito tvrdo izgovaraju taj glas Dobročani u Boci, za koje se pripovijeda, da su se ondje negda saselili s Cetinja. »Gdjekoje ovake riječi, piše Vuk, oni tako teško izgovaraju da ih samo oni upravo i bez muke mogu izgovoriti; za to im se Kotorani i drugi susjedi i podsmijevaju, i tim ih nagone te se ljudi u razgovoru s njima čuvaju od toga (koliko znadu i mogu); a žene i djeca kod kuće drukčije i ne znadu nego tako.« Sva je pri-

lika da se taj glas još od starine ovamo sačuvao, a da ga nijesu uzeli od susjednih Arbanasa, koji ga takodjer govore. Tako je od starine ostao u govoru na ostrvu Krku glas *l* u riječi: ve*l*na ili, kako drugi govore, vo*l*na (ruski **вóлна**, poljski wełna, češki vlna), koje se inače u nas posvuda govori redovito vuna.

Kakogodj što se mogao u nekim krajevima mimo druge promjene u glasovima održati osobiti koji glas iz starine, koji se u svim ostalim krajevima s vremenom izmijenio, ovako se nasuprot mogao u nekim krajevima izgubiti po koji glas, koji se u svem ostalom području jezičnom očuvao. Tako je u nas n. pr. sa glasom *h*. Evo što piše o njemu Vuk. »Glas se ovoga slova medju narodom našim u Srbiji i u Madžarskoj ne čuje, nego ili se izostavlja sasvim, kao n. p. o r a, v l a; o ć u, i t a r; l a d, r o m; d o d j o, d a d o; g o v o r a, g o v o r a u; m a n u t i, u s a n u t i; d o d j o m o, (u Šumadiji mjesto d o d j o h m o, ili, kao što se obično po drugim mjestima govori, d o d j o s m o) i t. d.; ili se pretvara u druga slova, i to: a) u *v*, n. pr. s u v, u v o (a govori se i po gornjemu pravilu u o), k u v a t i (ili k u a t i) i t. d., b) u *k*, n. pr. ž e n i k, g r e k, ć a k n u t; c) u *j* n. pr. s m e j, g r e j, p r o j a, s n a j a, a ž d a j a, k i j a t i i t. d. U Hercegovini se, pored takovoga izgovaranja kao u Srbiji i u Madžarskoj, na kraju riječi izgovara kao *g*, n. pr. o r a g (a dalje o r a a — ili o r â, — o r a u i t. d.), p r â g (p r a a — p r â — p r a u), v r g (v r 'a, v r 'u), s m i j e g (s m i j a — s m i j u), d o d j o g, g o v o r a g (g o v o r a u), i g (n. pr. ja sam i g vidjeo) i t. d., ali s u g i g l u g ne vjerujem da bi ko rekao, nego s u v i g l u v ... Koliko sam ja do sad naroda našeg vidjeo, mogu kazati, da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova najbolje izgovara, ondje se on jasno čuje i u početku riječi i na kraju i u srijedi ... Osim Dubrovnika glas ovoga slova čuje se kako onuda po okolini tako i gore k jugu po svemu primorju naroda našega i po Crnoj gori do samoga Skadra; ali slabo gdje zdravo, postojano i na svakome mjestu u riječi ... Uz primorje gore, po Boci, bolje ga izgovaraju Srbi zakona Rimskoga nego Grčkoga; a izmedju onijeh prvih najbolje ga izgovaraju Peraš-

tani, a najmanje Dobroćani (za koje se pripovijeda, da su se negda iz Crne gore ondje saselili, i koji se s Kotoranima svaki dan gotovo miješaju); izmedju drugijeh pak najmanje Rišnjani i Novljani, koji su otprije bili pod Turcima, i koji se i sad mnogo miješaju s Hercegovcima. A po ostalijem onuda mjestima i po Crnoj gori i po nahiji Barskoj čuje se glas ovoga slova vrlo dobro na kraju riječi, u srijedi pred poluglasnim slovima (n. pr. u riječima: uzdahnuti, mahnuti) malo slabije, pred samoglasnim slovima (n. pr. u riječima: hoću, hodim) i medju njima (n. pr. u riječima: nahodim, praha, muha) još slabije, i to gdje više gdje manje, a u početku pred poluglasnim slovima (n. pr. u riječima: hlad, hrana, hrom) ni malo, ili vrlo rijetko. Što su sjeverni krajevi crnogorski bliže k Hercegovini, to se *h* manje čuje; ali k istoku ne gubi se tako odmah, nego se istina sve slabeći, proteže preko Zete može biti čak do Metohije i do Kosova, gdje ga odonud opet Bugari sa svojim izgovorom podupiru, kao što se i dolje oko Timoka može poznati. I u Bosni od varošana, osobito koji su Turskoga zakona, može se čuti tanak izgovor slova *h* (od prilike kao u njemačkom jeziku *h*). Da se po granicama izmedju ovijeh mjesta, gdje se *h* različno izgovara, izgovor njegov miješa, kao što ga miješaju i ljudi, koji predju iz jednoga mjesta u drugo, to se razumije samo po sebi... Ovdje je potrebno još napomenuti, da Crnogorci pravi glas slova *h* izgovaraju u množini kod sviju imena, n. pr. deset pušakah, našijeh ženah i t. d.... U Crnoj gori ima primjera, da se *h* izgovara gdje mu nije mjesta, n. pr. govori se lanih mjesto lani.« Kako je različna sudbina glasa *h* u jeziku hrvatskom! Dok se ovamo po zapadnim krajevima sačuvao gotovo po svuda, nestalo ga je na istoku i u mnogo predjela na jugu, gdje se opet u različitim prilikama i mjestima različito i izgovara. Različnom i nikakom izgovaranju glasa *h* biće uzrok u govornim organima, koji su se s vremenom fiziologijski različno razvili.

Razlike u glasovima, a osobito po mjestima na medjašu izmedju dva jezika, dolaze i po tome, što jedan jezik zahvata u

drugi. Tako će jamačno biti prema bugarskome jeziku, što Tokačani u istočnoj Srbiji govore: moje ruće, široće luće, bele noge, moje sluge, mjesto: moje ruke, široke luke, bele noge, moje sluge.

Pored spomenutih vrsta glasovnih pojava imade i takih, koje je pomučno objasniti. Zašto govore Srbi u valjevskom i šabačkom okrugu: *ezeo, ezmeri, Mionica, vedeo*, mjesto: *izeo, izmeri, Mionica, vídeo*, kako se onamo u Srbiji ponajviše govori? U ostalome, kakogodj što na stotine pojava u jeziku bivaju po odredjenim zakonima, tako je jamačno i spomenuta pojava s mnogo drugih pojava, koje nam do sad nijesu jasne, postala po nekome zakonu. Što se u našem primorju čuje: *čedo*, žati pored *čelo*, žena, a medju ugarskim Hrvatima: *gledati*, *gredica* pored *gležanj*, *greben*, ko bi rekao, da to nije puka samovolja? Kad govore: čelo i žena, gležanj i greben, zašto da ne govore i: čedo, žeti, gledati i gredica, kako govore svi ostali Hrvati i Srbi? Ali nauka je pokazala, da su i te tobože nepravilnosti postale po pravilu, kako treba.

Kod jednakih glasova ni po čemu se ljudi iz različitih krajeva ne razlikuju, koliko po izgovoru ili akcentu. Riječima lonac, voda, žena, dukat ostaju isti glasovi i u Istriji i u Hercegovini i u Srbiji, a opet kako se različno izgovaraju u tim krajevima! Dok ih Istranin izgovara lonāc, vodā, ženā, dukât, Hercegovac će ih izgovoriti lònac, vòda, žèna, dúkat, a Srbin iz biogradskoga ili kragujevačkog okruga lónac, vóda, žéna. dúkat. Kako se u Biogradu govori n. pr. déte, vino, pšènica, onako se ne govori u kneževačkom okrugu, gdje govore detē, vinō i pšenica, gotovo kako u Istriji, gdje se čuje dētē, vīnō, šenica. I te su pojave u izgovoru, da ostalih ne spominjemo, na prvi pomišljaj čudnovate, ali nauka je i u njima našla zákônâ. Što se u najistočnijim krajevima govori vinō, pšenica kao i u najzapadnijim, ni pola čuda, kad se sjetimo, da je n. pr. vīnō, pšenica po izgovoru starije nego vìno, pšènica, te su po svoj prilici nekad svi Hrvati i Srbi govorili vīnō, pšenica, kako se sada go-

vori samo u nekim krajevima, a nema sumnje, da se jezik hrvatski s vremenom mijenjao i u izgovoru. Isto se tako u starini izgovaralo vodä, žená, a istom u potonja vremena pretegnuo je u ponajviše krajeva izgovor vòda, žèna, i to po tako odredjenim zakonima, da n. pr. čuvši primorca Hrvata, kako izgovara koju riječ, možemo odmah reći: Hercegovac bi je jamačno ovako izgovorio.

I po oblicima razlikuju se govori različnih krajeva izmedju sebe. Dok se na zapadu još i sad govore stari oblici, n. pr. iz naših sêl i gradôv, mnogo žên, k Turkom, na zidih, s prijatelji, na jugu i istoku sasvim su preoteli mah u opće već onamo od polovine XVII. noviji oblici: iz naših sêlâ i gradóvâ, mnogo žénâ, k Turcima, na zidovima, s prijateljima, izuzevši narodne pjesme, u kojima se može naći još i starih oblika. Ako se i u običnom govoru čuju stariji oblici, n. pr. u Srijemu: po kuća, po seli, na koli, u Karlovci, ili po južnim krajevima: na volovijeh, po gradovijeh, a to su neznatni ostaci od starine, pa se i onuda, gdje se još tako govori, iste riječi govore i u mladjim oblicima: po kućama, po selima, na kolima, u Karlovcima, na volovima, po gradovima. Pored oblika, koji se govore po jednim krajevima u starom a po drugim u novom obličju, imade u jeziku hrvatskom i takih oblika, koji su se sačuvali samo u jednim predjelima a u drugim se sasvim zatamanili. Tako se n. pr. prosti oblici: zakleh, zakle, zaklesmo, zakleše; govorah, govoraše, govorasmo, govorahu govore danas ponajviše na jugu, dok su na istoku a još više na zapadu pretegnuli oblici sastavljeni: zakleo sam, zakleo si, zakleli smo, zakleli ste; govorio sam, govorio si, govorili smo, govorili su.

I u upotrebljavanju gramatičkih oblika može biti razlike izmedju govora u različitim krajevima. Tako je n. pr. u Crnoj gori i Boci teško čuti, da se drukčije govori nego: Toga nigda nije bilo u Crnu goru (mjesto: u Crnoj gori), ili: Ako te sreća ne pričeka, ne stiže je na veljega hata (mjesto:

na veljemu hatu). Ovake su razlike kod ostalih dosta neznatne, kao što su neznatne razlike i u poredjaju riječi u rečenici. Što mi ovamo govorimo n. pr. Ja se ga bojim, ono će se jedva gdje u jugu ili u istoku čuti pored redovnoga: Ja ga se bojim.

Mnogo su znatnije razlike, što se u jednome kraju govore riječi, za koje se u drugom ne znade, ili što se ista riječ u različnim krajevima u različnom značenju i upotrebljava. Tako se u nas na zapadu čuje u narodnom govoru riječi mnogo talijanskih i njemačkih, kojima nema ni traga na istoku, gdje se govori opet mnogo riječi grčkih i turskih, za koje se ne zna ovamo na zapadu. Srbi s Kosova polja ne će razumjeti riječ po riječ Srbâ iz Bačke, koji govore mnogo madžarskih riječi. Ali pored tudjih riječi imade i pravih narodnih, kojih nema u svem području jezika hrvatskoga. Mjesto mora biti, koje je u ugarskih Srba i u nas ovamo u običaju, ne čuje se u Srbiji, u Bosni i u Hercegovini, nego: valja da bude, ili: treba da bude. Tako se samo u zapadu i u jugozapadu govori múka, a u Srbiji samo brašno, premda se i ondje znade za mučnjak. U ostalome za sad je pomučno reći, da li se odredjena riječ govori samo u jednome kraju, a ne govori li se može biti i u drugom jošte kojem kraju. Čovjek bi rekao, da se n. pr. samo na zapadnoj granici čuje: Nemam cajta, a kad tamo i u Srbiji, u valjevskom okrugu, reku: Imam još cajta, da uradim to i to. Što je zemljišta jezika hrvatskoga, mislilo se, da se nigdje ne zna za riječ komaj, ili, kako je govore u primorju, komać, do u zapadnim krajevima, dok se prije nekoliko godina namjerio na nju pokojni Gjuro Daničić u južnoj Srbiji. 1. septembra 1880., pripovijeda M. Gj. Milićević, bijaše se izvezao Daničić s g. Matkovićem i g. Bademlićem u Grdilički klisuru. Razgovarajući nešto sa seljacima iz Grdilice i Dedine bare, zapitao je g. Bademlić, koliko ima do nekoga mjesta. »Biće kómaj polovin' sahata«, odgovori mu seljak. Daničić se ubezekne. Stane propitivati i uvjeri se, da se oko Vranja, u Vranju, i u cijelom onom kraju govori riječ

komaj. »Za samu tu riječ, reče radosni Daničić, vrijedno je ovoliko putovati. Da nje nema ovdje, moglo bi se povjerovati onima, koji tvrde, da je tudja; a svoje blago nikad ne treba davati tudjemu!«

Kako se pojedine riječi razlikuju u različnim krajevima i u značenju, može da se razbere iz ovoga, što evo Vuk piše: »Kod sviju Srbalja zakona grčkoga vladika znači episkop, a u Dubrovniku vladike se zovu vlasteoske žene i djevojke, a male djevojčice zovu se vladičice. Djevojka se ondje zove svaka sluškinja, bila udata ili neudata, udovica ili baba od 60 godina; a djevojčica zove se svaka ona, koja se nije udavala, i nije sluškinja, makar bila i usidjelica od 80 godina. Baba se zove svaka dojkinja i dadilja, makar bila i djevojka od 15 godina ili još mladja. U Kotoru se zove djetić svaki sluga, makar bio starac od 80 godina. U Dubrovniku i u svoj Boci sluga se zove i žensko i muško (n. pr. moja sluga kaže se i za slugu i za sluškinju), i po tome kako muškarci, tako i žene i djevojke, kad se s kim pozdravljaju, govore: sluga vaša! (u Boci se još i od ljudi i od žena može čuti i služica). U Dubrovniku se magarac zove tòvar, magarica tòvarica, magare tòvârče, a mali tòvârčić ili tòvarić (a u Hercegovini se magarac zove kénjac). Godina u Dubrovniku znači vrijeme, n. pr. danas je ružna godina, juče je bila lijepa godina, i t. d., a oko Rijeke Senjske godina se zove lijepa kiša (a što kod nas znači godina, to se onamo svuda zove godište). Počastiti u nas se kaže samo onim stvarima koje se u onaj mah potroše, n. pr. jelom, pićem, lulom duhana i t. d, a u Dubrovniku govori se i za sve ostale stvari, i znači upravo pokloniti, n. pr. počastio ga crevljama (cipelama), haljinom, jagnjetom (živijem), puškom, konjem i t. d. Pitati u Dubrovniku znači iskati, a iskati znači tražiti; guliti ondje znači čupati (n. pr. travu po vrtu), tako je u poslovici: Izguli komaru nogu, i crijeva su mu na dvoru. U Srbiji guja znači što i zmija, a u Dubrovniku se guja zove glista. Po Crnoj gori i po svim

okolinama njenim blato znači jezero. Lûd u Dubrovniku znači neslan, n. pr. lud kruh, luda juha (čorba), ludo meso i t. d.; a u Crnoj gori reku i: lude paprike, ludo zelje (t. j. mlado, za presadjivanje, kao što se obično i po drugim mjestima govori: ludo dijete). Tȅ u Crnoj gori znači i što (koji), n. pr. čoek, tȅ je bio s nama; žena, tȅ smo je sreli; ljùdji (ljudi), tȅ su tamo bili, i t. d. Vojska u Boci znači čeljad (ljudi, žene i djevojke), n. pr. u ovoj kući ima mnogo vojske; obična vojska u ovome mjestu, i t. d. Pȅro u Dubrovniku znači list, n. pr. pero od ruse (ruže), od jabuke, od zelja i t. d., tako i pero iz libra (list iz knjige). U Crnoj gori i u svemu susjednome primorju preslica se zove kudjelja, kao što sam u Risnu u pjesmi slušao: skovaše joj srebrnu kudjelju. Iz u Crnoj gori i u Zeti govori se i mjesto od, n. pr. donesi iz Jovana sjekiru, donesi iz Jane rakije, i t. d. . . .«

Ogledajući tako nauka sav jezik hrvatski i osebine njegove, ona je odredila jeziku hrvatskomu tri glavne grane, koje se zovu *narječja* ili *dijalekti*. Ona grana jezika hrvatskoga, u kojoj se mjesto što ili šta govori kaj, obuhvata narječje kajkavsko, a ljudi, koji govore to narječje, zovu se u nauci Kajkavci. Drugo je narječje čakavsko, a govore ga Čakavci, koji mjesto što ili šta reku ča. Prema kajkavskome i čakavskome narječju treće je narječje štokavsko, a govore njime štokavci, koji ne znadu ni za kaj ni za ča, nego samo za što ili šta.

Ta tri narječja ne razlikuju se da što samo u spomenute tri riječi: kaj, ča, što ili šta, nego se razlikuju koje više koje manje izmedju sebe takodjer u glasovima, u izgovoru ili akcentu, u gramatičnim oblicima u riječima a vrlo neznatno u upotrebljavanju gramatičnih oblika. Tako je n. pr. preja kajkavski i čakavski, a predja štokavski; prema čakavskome jazik (od čega je postalo zajik premetanjem glasova) jezik je kajkavski i štokavski; kod čakavskoga rešetȍ kajkavski je i štokavski rešèto, a kòrito je štokavski, kod kajkavskoga i čakavskoga

korito; što je u čakavaca zemâlj a u kajkavaca zemêlj, ono je u štokavaca zemáljâ; kako je mjesto kajkavskoga k vratam ili čakavskoga k vraton u štokavaca k vratima, onako je i mjesto kajkavskoga i čakavskoga na zideh ili s kralji štokavski na zidovima ili s kraljevima, i t. d.

Vrlo je mučno odsjeći granice izmedju ta tri narječja hrvatska. V. Jagić pokušao je odrediti medje samo kajkavskome narječju prema štokavskome i čakavskome, a evo ovako: »Mislimo si crtu povučenu od Drave kraj Pitomače nad Viroviticu uz Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; odatle idući uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, zatim Savom do Petrinje i Kupom do Karlovca; odatle k sjeverozapadu preko Draganića, Krašića, Jastrebarskoga, dok okruživ Žumberak prelazi kod Drage u Kranjsku.« Ove će granice narječja kajkavskoga biti pouzdano odredjene. A granice narječja čakavskoga? U nas se dosele tako slabo oko toga narječja u nauci bavilo, da se ne zna, ni dokle seže čakavsko narječje. U Istriji, hrvatskom primorju, na kvarnerskim ostrvima i na nekim ostrvima Dalmatinskim govori se i danas dobro čakavski, dok je po Dalmaciji i po nekim ostrvima pretegnulo narječje štokavsko. Da je Dalmacija bila otprije posve čakavska, to je dokazano, premda je još i sad u neku ruku pod sumnjom, dokle se na jug sezalo narječje čakavsko. Dok jedni hoće, da je u starini i Crna gora bila čakavska, drugi odriču, da se ikad i u Dubrovniku govorilo čakavski. Štokavsko je narječje po prostoru jače od kajkavskoga i čakavskoga zajedno: ono se govori u južnoj Ugarskoj, Srbiji, Slavoniji, bivšoj vojničkoj krajini, u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Crnoj gori i Metohiji.

Tako su se od prilike razmjestila narječja hrvatska u naše doba. U starini bile su im granice ponešto drugojačije. Ako se i ne može tačno odrediti, dokle se širilo prije nekolike stotine godina ovo ili ono narječje, a ono se ipak znade, da su se medjaši izmedju naša tri narječja s vremenom pomjerili i to tako, da je narječje kajkavsko i čakavsko uzmaklo pred na-

rječjem štokavskim. Ako i treba misliti, da je tome pomjeranju gränicâ uzrok i u tome, što su se upravo štokavci u XVI. i XVII. zaklonjali od Turaka u zemlje narječja kajkavskoga i čakavskoga, a ono je opet teško reći, je li štokavsko narječje u novim naseljima preotelo mah nad starosjelačkim narječjima zato, što su došljaci bili po broju znatno pretežniji od starosjedjelaca, ili može biti zato, što je u štokavskom narječju bilo više životne snage nego u kajkavskom ili čakavskom. Bilo kako mu drago, odreći se nikako ne može, da se izmedju sva tri narječja jezika hrvatskoga pokazalo naj jače narječje štokavsko. A tomu se ne treba da čudimo, dok se sjetimo, da je narječje štokavsko najmladje izmedju narječja hrvatskih. Za mnogo znatnih razlika, po kojima se sada odvaja narječje štokavsko od narječja kajkavskoga i čakavskoga, može se pokazati, da su postale u narječju štokavskom istom u potonja vremena, a u starini prije nekolike stotine godina da ih nije bilo.

Da bi se to laglje vidjelo, ogledajmo po redu ono sedamnaest razlika narječja čakavskoga od štokavskoga, što ih je Vuk našao i zapisao u svome članku »Srbi svi i svuda.« Po Vuku razlikuju se Čakavci od Štokavaca evo po ovome.

»Mjesto što ili šta oni govore ča.« — Na prvi se pomišljaj čini to preogromna razlika, ali ona postaje znatno manjom, kad se uzme na um, da je što istoga postanja sa ča. Razlika je izmedju te dvije riječi, što u riječi što, koje su nekad pisali i čto, dolazi osnova s dodanim na kraju to, koje imademo u riječi taj, ta, to, a u riječi ča, koje se govori s nekim prijedlozima i samo *č*, n. pr. za č, na č, dolazi sama osnova; ono *a* u riječi ča prionulo je za osnovu, kao što je prionulo n. pr. i za prijedlog *s*, koji se govori i sa, n. pr. *s* tvojim bratom, *sa* tvojim bratom. U ostalome, čakavci znadu i za što pored ča, ali samo sastavljeno, n. pr. ništo.

»Na kraju riječi izgovaraju *l* mjesto *o*, n. pr. kopal, rekal, molil itd.« — Ta je razlika nastala istom u novije doba, jer prije XV. vijeka jezik hrvatski nije znao ni za kake druge oblike nego samo za kopal, rekal, molil. U ostalom tomu

imade i danas tragova u narječju štokavskome u riječima, izmedju kojih se u jednima govori na kraju *l* i *o*, n. p. kal kao, ždral ždrao, dijel dio, podbjel podbio, a u drugima samo *i*, n. pr. ral, bol, glagol, köl, pomol, krpijel, topal. A kako u istočnoj Srbiji, u aleksinačkom okrugu, govore: Bil sam. Došal je jučer. Govoril mi je?

»Mjesto *dj* i *lj* govore *j*, n. pr. preja, meja, posteja, zemja, skupje i t. d.« — Što se tiče riječi preja, meja, mjesto predja, medja, ono nema sumnje, da ih u štokavskom narječju sadašnjega doba nema, a teško da ih je kad i bilo. Te su riječi od starine glasile u jednom narječju hrvatskom sa *j* mjesto *dj*, i one su po tome čisto čakavske. Drukčije je sa riječima zemja, skupje mjesto zemlja, skuplje. Te riječi ili su ostaci od starine, kad se u hrvatskom jeziku uopće još govorilo zemja, skupje mjesto potonjega zemlja, skuplje ili su postale poslije, kad se već govorilo samo zemlja, skuplje, uzevši govoriti i u njima *j* mjesto *lj*, kao i nekim drugim riječima, n. pr. posteja, jubav mjesto postelja, ljubav. Vrijedno je spomenuti, da se u Crnoj gori i po svemu onuda primorja govori slavlja, slavulj, islavja, zemlja i zemja, skuplje i skupje, zobljem i zobjem, ulovljen i ulovjen, slomljen i slomjen, i t. d.

»Na mnogo mjesta gdje je u nas *ć* (od *t*) oni govore *tj*, n. pr. bratja, prutje i t. d.« — I ta je razlika nastala u novije doba, a otprije govorile su se one riječi u svem jeziku hrvatskom samo bratja, prutje, što pokazuje u neku ruku i riječ lisje, koje se govori po istočnoj Srbiji mjesto starijega listje ili novijega lišće. U ostalome i sam Vuk pripovijeda, da Bošnjaci po varošima, a osobito turskog zakona, govore bratja mjesto braća.

»Gdjegod mi izgovaramo *št*, oni govore *šć*, n. pr. prišć, ognjišće, šćap i t. d. (ali pošten, gdje je *š* postalo od *č*, i oni tako govore)« — I u spomenutim riječima *št* je mladje od *šć*. Ne mareći istraživati, zašto štokavci u Baranji govore šćita mjesto štita, spomenućemo samo, da po Vuku tvrdi

štokavci još i sad govore kršćenje pored krštenje, a samo gošćenje, mašćenje.

»Svuda izgovaraju *h* upravo kao Nijemci *ch.* — O tome je glasu i slovu poviše na str. 140. izbliže govoreno.

»U množini kažu n. pr. gradov žen i . . . gradovih ženah i t. d.« — Vidjeli smo, da se prije nekolike stotine godina nije drukčije nikako ni govorilo. Koliko je poznato iz historije oblika jezika hrvatskoga, počelo se govoriti žénâ mjesto žên XIV. vijeka, gradóvâ mjesto gradov XV. vijeka; mjesto ženah uzelo se govoriti ženam XVI., a ženama XVII. vijeka, u kojem se prvi put javljaju i oblici gradovim i gradovima.

Još je i neznatnija osma razlika: što čakavci govore n. pr. mnogo golubih, prstenih, putih. — Mjesto mnogo golubih, prstenih, putih govore čakavci i mnogo golubi, prsteni, puti, a tako govore štokavci samo: mnogo cŕvi, gȍstî, mrávi i prema tome: mnogo dinári, hváti, mjeséci, pŕsti, saháti pored dinárâ, hvátâ, mjeséca, pŕstâ, sahátâ.

»Kao što u nas glagoli mogu i hoću, a i velju i vidju, imaju na kraju *u* mjesto *em* ili *im*, tako se u njih u svima glagolima govori i jedno i drugo (kao i u nas velju i velim, vidju i vidim), ali opet više na *u*.« — I ta je razlika nastala već poslije u historijsko doba jezika hrvatskoga. Do XIII. vijeka bio je u svih glagola svršetak na *u*, od XIII. vijeka počinje dolaziti najprije na *am*, n. pr. stvaram, ostavljam, a istom XV. vijeka nalaze se prvi put glagoli sa završetkom na *im*, n. pr. molim, žalim; od kraja XV. vijeka obuzima napokon ta promjena sve glagole i napreduje tako, da po istraživanjima Daničićevim XVII. vijeka već rijetko dolaze bez nje, osim onih, u koje ni danas još nije prodrla.

Nije znatna razlika ni deseta: što čakavci govore n. pr. pisat, molit, vuć mjesto pisati, moliti, vući. — Tako se *i* počelo odbacivati na kraju XIV. vijeka i u spomenicima, za koje se ne može nipošto reći, da su pisani narječjem čakav-

skim, a prije XIV. vijeka nema ni traga tome odbacivanju. U ostalome vrijedno je znati, da i tvrdi štokavci u Srbiji, u kruševačkom i u jagodinskom okrugu s slijevu stranu Morave, govore redovno: čitat, pisat, govorit, seć, kazat, poslat i t. d.

»Kod glagola, koji se u nas u sadašnjem vremenu svršuju na *em* i *im*, u trećem licu množine (toga istog vremena) imaju na kraju *du*, n. pr. pišedu, govoridu, hoćedu, molidu i t. d.« — Ta je pojava jednako gotovo rijetka u narječju čakavskom, kao i u narječju štokavskom, a javlja se istom u novija vremena, koje priznaje i sam Vuk, dodajući: I ovo je po svoj prilici iskvareno u novija vremena, kao što su i naši gdjekoji ili od njih primili ili sami iskvarili.« Kako nauka pokazuje, ono su štokavci sami u nekim krajevima iskvarili oblike pišu, govore te od njih ponačinili pišedu, govoriduit. d.

»Mjesto koji govore i ki, mjesto koje ke, mjesto moja ma i t. d.« — Jedne su izmedju tih čakavskih riječi, kojima ne će biti danas traga u štokavskom narječju, po obliku starije a druge mladje. Tako je ki, koje imamo i sad u neki, starije od koji, koje dolazi u hrvatskom jeziku istom XIII. vijeka, a ke i ma mladje je od koje i moja, prema kojemu je postalo sažimanjem glasova, kao što je postalo pâs prema pöjâs.

»Na kraju sloga *m* svagda izgovaraju *n*, n. pr. vidil san ga.« — Ali po uvjeravanju Vukovu i u Paštrovićima u Boci teško se na kraju riječi ili sloga može čuti *m*, nego sve *n* mjesto njega, n. pr. govorin, iden, vodon, nožen, sedan, sedandeset, osan, osandeset i t. d.

»Mjesto jezik oni govore i jazik; tako govore i jat, prijat, ujat, jamat, jamanje, jamatva, koje bi riječi morale imati *e* mjesto *a*, kao što se dalje k jugu i govori jemati (brati n. pr. vinograd), jemanje i jematva.« — Ta je pojava u hrvatskom jeziku bila odvajkada, koliko se znade, zaisto samo u narječju čakavskom.

»Mjesto grob govore greb, mjesto rastem restem, mjesto vrabac vrebac.« — Po dvije pošljednje riječi izilazi

razlika veoma neznatna, ako se ima na umu, da se na stotine drugih riječi, koje imadu u štokavskom narječju od starine glas *a*, govore i u čakavskom narječju samo sa *a*. Što se tiče riječi grob i greb, treba se sjetiti, da se i u samome narječju štokavskome ne govori drukčije nego sobom, osobit, tobom pored sebe, tebe.

Što Vuk spominje nadalje, da čakavci govore vira, dite, did, nisam i t. d., ni to ne može da bude znatna razlika izmedju čakavskoga i štokavskoga narječja, dok znademo, da i dobar dio štokavaca govori samo vira, dite i t. d.

»Osim ovijeh razlika, završuje Vuk, imaju oni mnogo i riječi, kojijeh mi nemamo: takova je riječ i kruh, koja je i u nas poznata; tako je križ, otkuda i mi kažemo križka i križati; ja mislim, da je njihova riječ i žudim, požudim i požuda, od čega sam ja i u Tršiću (u Srbiji, rodjeno mjesto Vukovo) slušao: žudan i gladan.« — Kod velike množine riječi, da ostalo ne spominjemo, koje su poznate jednako čakavcima kao i štokavcima, razlika je ta neznatna, a izilazi još i neznatnija, kad pomislimo, da ni sve štokavske riječi nijesu poznate po svim krajevima, gdje se govori štokavski.

Prema svemu, što je dosele rečeno za razlike medju narječjem štokavskim i čakavskim, izilazi, da ponajviše tih razlika potječe iz prilično kasnih vremena, kad se uzela jedna grana jezika hrvatskoga življe razvijati. To se osobito razvijanje, koliko se može da razbere iz sačuvanih spomenika, pojavlja ponajprije na jugu, i to već onamo pod kraj XIII. vijeka, a završuje se u opće u drugoj polovini XVII. vijeka. Za sve to vrijeme pa i poslije čakavsko a s njime i kajkavsko narječje držalo se neprestance više starine i po tome jedno i drugo narječje sve više zaostajalo i najzad tako zaostalo za narječjem štokavskim, te se našlo i učenih ljudi, koji su učili, da se u nas govore tri različna jezika, a ne tri narječja jednog jezika.

Kakogodj što imade danas razlika, po kojima se jezik hrvatski dijeli na tri narječja, isto tako imade razlika, po kojima se narječja dijele u *govore*. Tako se u narječju štokavskom raz-

likuju tri glavna govora: istočni, zapadni i južni. Ta se tri govora razlikuju izmedju sebe po tome, što imade u odredjenim riječima po istočnome govoru *e*, po zapadnome *i*, a po južnome *ije* ili *je;* tako se n. pr. po istočnome govoru kaže mléko, lêvak, vĕra, svèdok, po zapadnome mlíko, lívak, vîra, svìdok, a po južnome mlijèko, lijevak, vjĕra, svjèdok.

Istočni govor preteže u istoku, otkuda mu i ime u nauci. Izuzevši zapadne okruge, po svoj se ostaloj Srbiji govori istočni govor, a naj karakterističniji mu je predstavnik *resavski* govor u ćuprijskom okrugu na vodi Resavi, gdje se govori i nesam mjesto nisam, koje se redovno čuje i u istočnom govoru. Na jugu dopire istočni govor do na Kosovo, a na sjeveru se širi po Srijemu na zapad do Vukovara i po južnoj Ugarskoj na zapad do Dunava pa sve uz Dunav gotovo do Budima.

Područje zapadnoga govora obuhvata svu Slavoniju, zapadnu Bosnu i gotovu svu Dalmaciju, izuzevši predjele Neretvi na jug.

Po ostalima krajevima narječja štokavskoga širi se južni govor. U zapadnim okruzima srpskim i u susjednoj njima istočnoj Bosni preteže južni govor, kao i u svoj bivšoj vojničkoj krajini. Južna Dalmacija onamo od Neretve, Hercegovina, Crna gora i Polimlje pripadaju posve južnome govoru, koji se po općenome mišljenju najljepše razvio u *hercegovačkom* govoru.

Tako bi područja ta tri štokavska govora bila od prilike odredjena. U ostalome treba napomenuti, da se u nekima izmedju navedenih predjela i miješaju govori i to ponajviše koje u pograničnim predjelima, koje opet u predjelima gdje su pored starosjelaca sjeli u potonja vremena doseljenici ili gdje su se u novim naseljima našli doseljenici iz različnih krajeva. Tako se miješa južni govor s istočnim u zapadnoj Srbiji, n. pr. u kragujevačkom, valjevskom i šabačkom okrugu, u bivšoj vojničkoj krajini miješa se zapadni i južni, a u Srijemu i po južnoj Ugarskoj istočni i zapadni govor i t. d. Tome miješanju nalaze se najstariji tragovi u bosanskim pismima iz XIV. vijeka, kad se u opće pored zapadnoga i istočnoga govora prvi put javlja

i južni govor. Ne mareći se ovdje pozabaviti oko pitanja, je li prema tome, kako misle učenjaci, južni govor mladji od istočnoga i zapadnoga, mi ćemo spomenuti samo jedno, što se nikako ne može odreći, to jest, da su se južnomu govoru granice s vremenom znatno razmaknule. Tako se može pokazati u povodu starih spomenika književnih, da se u poznato nama vrijeme nije u granicama starih naselja hrvatskih i srpskih raširilo područje ni kojeg drugog govora, nego samo južnog, a sve na štetu koje istočnoga koje zapadnoga govora.

Ti svi govori i ta sva narječja sastavljaju samo jedan jezik, jezik naroda hrvatskoga i srpskoga, a samo sobom nije ni jedno narječje jezik hrvatski. Izmedju ta tri izdanka iz jednoga korijena zapala je najmladjemu čast, da se navlastito na njemu pronose po svem narodu umne tvorine i tečevine onih muževa, koji trudeći se oko duševnoga razvitka narodnoga nastoje, kako bi narodu hrvatskomu i srpskomu uhvatili mjesta u časnom zboru prosvijetljenih naroda evropskih. A ta čast zaisto i ide najmladjemu narječju hrvatskomu. Štujući svako narječje i svaki govor kao plemenitu čest najveće narodne svetinje, nama nije ni na kraj pameti, da se zadijevamo o narječje kajkavsko ili čakavsko, kad velimo, da je narječje štokavsko već i po samome životu, što ga je u prošlosti pokazalo, zavrijedilo da bude jedino književno narječje naše i u sadašnjosti i u budućnosti. Ono se u sebi jače razvilo i više se razišlo preko svojih starih granica, nego i koje drugo narječje hrvatsko; na njemu se svršila književna radnja u Dalmaciji i Dubrovniku te urodila djelima, kojima nema premca ni u kajkavskom ni u čakavskom narječju; ono je napokon jezik najdivnije naše narodne poezije, ponosa i slave naše. Što je rečeno za narječje štokavsko u opće, ono se sve može još i osobito reći za južni govor. Pokretnici narodnoga i književnog preporodjaja našega podigli su sebi najtrajniji spomenik, okrčivši put u književnost narodnu narječju štokavskomu južnoga govora. Ko misli da su preporoditelji svršili svoje djelo sa svake strane, zlo misli: oni su ga samo započeli, a mi treba da ga nasta-

vimo u smjeru, koji su mu oni odredili. Pokazavši, kaki bi trebalo da bude u nas jezik književni, oni su se i trudili da pišu, kako su htjeli da se piše, ali iz njihove ruke nije izašao taj književni jezik gotov. Oni su ga predali mladjim naraštajima, da se bave oko njegova usavršivanja, koristujući se u tome poslu novim naučnim tečevinama. Te su tečevine znatne, ali na žalost i sramotu našu književnici u nas za njih mare i ne mare, kao da im smeta i dosadjuje istina. I zato još ni danas ne ima onoga jedinstva u književnom jeziku, za kojim su toliko čeznuli naši preporoditelji, a ne će ga ni biti, dok se istina ne priznade za istinu. »Što nas kod toga najveće smeta, rekao je zgodno naš učenjak Petar Budmani, to su uprav naše mane: lijenost, s koje ne ćemo da se trudimo mijenjajući ono na što smo naučni; taština, s koje bismo se htjeli pokazati kao odrasli ljudi medju kulturnijem narodima, a ne kao djeca koju još treba odgajati. A kao djeca često se podnosimo i to kao razmažena, premda nas doduše doslije ni udes ni drugi narodi rijesu razmazili: kao takovi shvatamo neprijateljem onoga koji u čem drukčije misli i koji nas kori. Da bi još tu što treće bilo, mržnja jednoga dijela naroda prema drugome, ne mogu vjerovati, premda smo strašnijeh stvari u ove dane doživljeli. Otresimo se svega toga; neka nam slovo bude: ljubav i napredak, a najveću ćemo slavu iskazati Gajevoj uspomeni, ako uzidemo stazom koju nam je on otvorio i savršimo ono što je on počeo«.

* * *

Jezik naroda hrvatskoga prvi put se spominje 1069. godine u latinskom pismu kralja Krešimira Petra, koji ga zove jezik slovjenski, dok se narodno i državno ime hrvatsko spominje već i prije i to prvi put u Trpimirovu pismu od 852. godine. U istim spomenicima, pisanim u Hrvatskoj, u kojima se za narod kaže da su Hrvati, kaže se za jezik naroda hrvatskoga redovno da je slovjenski, a tudjinci zovu i sam narod ponajčešće samo Slovjenima. Narod hrvatski, piše Rački, bi-

jaše pod općenitim imenom slovjenskim poznatiji u inostranstvu nego li pod svojim posebnim plemenskim i to tako u Italiji, kako u Njemačkoj. Inostranstvo, naviklo na velike narodne skupine, nije imalo na umu a nije ni shvaćalo onih plemenskih osebina, u koje se, osobito na jugu, raspadala velika grana slovjenska. Ali ne samo da je romansko, grčko i germansko inostranstvo smatralo Hrvate plemenom, dijelom, slovjenskoga svijeta, nego su se i sami Hrvati već u ono staro doba priznavali za ogranak te velike narodne grane, ako se ta svijest i nije očitovala sadašnjim načinom. Ovo općenito ime nadijevalo se i srodnikom Hrvatâ na zapadu i istoku, t. j. koruškim Slovenom i Srbom, tako da je ovo ime obuhvaćalo plemena jednoga podrijetla, koja su bila naselila veliki dijel rimskoga Norika, Panoniju, Dalmaciju, Meziju i sjeverne krajeve Macedonije i Tracije. Osebine tih plemena nijesu u ono doba toliko udarale u oči: i narječja, kojimi su govorila, nosila su jedno ime«.

U potonja vremena stali su i domaći pisci u hrvatskim djelima zvati svoj materinski jezik jedni prema zapadnome govoru slovinski ili slovinjski, a drugi po kajkavskome izgovoru slovenski.

Dubrovčani su za jezik hrvatski kazivali ponajviše da je slovinski, a tako su zvali jezik hrvatski i drugi pisci Dalmatinci, n. pr. Spljećanin Marulić (1522.), Zadranin Budinić (1582.), Kačić iz Ostrva Baga (1640.), Višanin Vitaljić (1712.), Kninjanin Knežević, Bokelj Matović iz Boke (1775.) i t. d. I izmedju bosanskih pisaca zvali su neki svoj jezik slovinski, n. pr. Divković iz Jelašaka (1611.), Bandulović iz Skoplja (1682.), Posilović iz Glamoča (1682.) i t. d. U našim ovamo krajevima zvali su još XVII. vijeka neki spisatelji, n. pr. Zagorac barun Ratkaj (1640.) i Varaždinac Jurjević (1675.) jezik narječja kajkavskoga jezikom slovinskim.

U ostalome, u staroj Slavoniji izmedju Drave i Save, bilo je običnije ime slovensko. Tako je n. pr. pop Vramec napisao (1578.) svoju hroniku na slovenskom jeziku, a zagre-

bački biskup Petar Petretić pobrinuo se (1651.) da se evangjelja prevedu »na naše pravo slovensko zagrebačko slovo«. Da su naši stari pod jezikom slovenskim razumijevali samo hrvatski jezik a osobito narječje kajkavsko, o tome se ne može ni za čas s razlogom sumnjati te se ni na čemu ne osniva mišljenje onih učenjaka, koji hoće, da se ime slovensko u hrvatskih spisatelja XVI. i XVII. vijeka značilo isto što i danas znači. Narod u Koruškoj, Štajerskoj i Kranjskoj stao se zvati Slovencima a jezik njihov slovenski, kad se u nas ovamo ime slovensko bilo već sasvim zaboravilo. Što je bilo našim kajkavcima XVI. i XVII. a ponešto i XVIII. vijeka slovenski, ono je bilo Dalmatincima slovinski, a potonjim Slavoncima slavonski, to jest, kakogodj što su kajkavci zvali svoje predjelno narječje slovensko, isto su onako i Dalmatinci, Dubrovčani i Bošnjaci zvali svoje narječje slovinsko a Slavonci slavonsko.

Jezik se hrvatski uzeo u pisaca zvati slavonski istom oko polovine XVIII. vijeka, a zovu ga tako sve sami Slavonci. Kao što je ime Slavonija, koje se još u početku XVIII. vijeka redovno zove slovenski ili slovinski orsag ili Slovinje, postalo prema latinskome Slavonia ili Sclavonia, isto je onako postalo prema tudjinskome obliku i slavonski, a jedno je i drugo ime, Slavonija i slavonski, prodrlo u narod preko spisatelja i sasvim zatamanilo izmedju Drave i Save ime slovensko ili slovinsko.

U jednoj knjižici, što je štampana po milosti kardinala Kolonića ostrogonskoga arcibiskupa u Trnavi (dva puta 1696. i 1697.), zove se hrvatski jezik slavinski.

Izmedju iménâ: slovinski, slovenski, slavonski i slavinski, potonja su dva imena načinjena prema imenima, kojima su tudjini zvali Slovjene i zemlje njihove. Tako su iz tudjine došla k nama u novije vrijeme i imena: Slavjanin, slavjanski, Slaven, slavenski i t. d.

Značenje i postanje riječi Slovjenin zanimalo je u velike već i naše stare učenjake. Evo šta je zapisao o tome imenu Vitezović († 1719.) u jednom latinskom svom rukopisnom

djelu. »Slavonija, ili, kako neki zlo pišu, Sclavonia, zove se tako po slavi, a sasvim bi dobro bilo reći i Slavonija (kako Iliri odista i vele Slovinje), ako treba da joj se ime izvodi od slova, jer su slavni nekad Slovjeni doista umjeli održati zadanu riječ ili slovo, kao niko drugi. A nagoviještaju neki i to, da je može biti Bog Slovjene prve stvorio, jer se piše u evangjelju: U počelu biše slovo«. U doba preporoda našega mnogo se pretresalo i to pitanje, a ime Slavjanin ili Slaven više se svidjalo nego Slovjenin ili Slovenin, te se s ponosom spominjalo, kako smo mi sinovi majke Slave. Danas dakako nema više sumnje, da je jedino pravo obličje Slovjenin, ili, kako se ponajviše piše i govori, Slovenin, premda je veoma težko pouzdano odrediti značenje i postanje tomu imenu.

Pored imena slovjenskoga, kojim se u starini zvao jezik hrvatski, upotrebljavalo se i ime ilirsko, da se njime nazove jezik hrvatski. To ime ne pripada ni po kojemu pravu našemu jeziku, a eto zašto su ne samo strani nego i naši domaći spisatelji nadijevali ime ilirsko jeziku hrvatskomu. Davno prije, nego smo se mi saselili u ove naše krajeve, nastavali su ovuda Iliri (o kojima vidi na str. 56.—57.). Grci, Rimljani, Kelti i drugi narodi zatamanili su Ilire te od njih nije bilo više ni strva ni java u ovim predjelima, kad su ih uzeli u VII. vijeku Hrvati i Srbi i osnovali u njima svoje države. Uza sve to, što je već davno nestalo u našim zemljama Ilírâ, a u starome se Iliriku ili Iliriji podigle nove slovjenske države i oblasti, strani pisci ipak nijesu zaboravili staroga imena, te su i u potonja vremena zvali naše predjele starim a u neku ruku općenitim imenom Ilirik ili Ilirija. Počinjući iznajprije samo zemlju nazivati Ilirikom, uzeli su poslije prema tomu i narod, koji je živio u zemljama staroga Ilirika, nazivati Ilire, a jezik njihov ilirski. Za stranim piscima poveli su se i naši domaći, te se onamo od kraja IV. vijeka mjesto imena slovjenskoga, koje je bilo otprije u običaju, vrlo često čuje ime ilirsko. Tome u povodu stala se sve više utvrdjivati misao, da su stari Iliri bili

Slovjeni, a što su naši učenjaci, ponoseći se velikom starinom i slavom svojih pradjedova Ilira, pomnije pribirali iz historije, a osobito iz jezika dokaze, kako bi dokazali, da su Slovjeni na balkanskom poluostrvu starosjedioci i pravo potomstvo glasovitih Ilira, to je sve jače otimalo mah ime ilirsko. To su ime iznajprije upotrebljavali naši spisatelji, pišući latinski ili talijanski, a pišući hrvatski, nijesu zvali svoj jezik ilirski, nego samo slovinski ili hrvatski. Tako prevodi Mikalja (1649.) hrvatski natpis svome rječniku: Blago jezika slovinskoga na latinski: Thesaurus linguae illyricae, a u Vitezovićevu se rječniku Illyrus, illyricus, ne tumači drugojačije nego samo Slovinac, slovinski ili Hrvat, hrvatski. Istom oko polovine XVII. vijeka čini se, da su uzeli naši književnici i u hrvatskim svojim djelima govoriti za jezik hrvatski da je ilirički ili ilirski. Bošnjak Posilović prevodi (1647.) »cviet od kriposti duhovni u jezik ilirički«, slavonski fratar Tadijanović slaže u svojoj knjižici »Svašto po malo« (1761.) imena u jezik ilirski i nemački, Zoričić piše (1764.) aritmetiku »u slavni jezik ilirički«, a bosanski fratar Dobretić kazuje (1782.) da smo svi »slavnoga iliti iliričkoga jezika, prema kojemu imade u Katančića (1836.) »jezik slavno-ilirički.« To iliričko ili ilirsko ime gotovo ni ne dolazi u hrvatskih spisatelja iz Dubrovnika i Dalmacije, a dosta rijetko dolazi u Bosanaca, dok je u Slavonaca (Blagojević, Kanižlić, Lanosović, Rapić, Tomiković, Velikanović i t. d.) veoma običajno. U hrvatskih pisaca kajkavaca slabo je u prošlosti poznato to ime; tako je n. pr. Illyrus u Vitezovićevu rječniku (pod kraj XVII. vijeka), Slovinac ili Hrvat, u Bjelostijenčevu (napisan oko 1680. a izdan 1740.) samo Slovinac ili Slovenec, ali u Jambrešićevu (1742.) Ilirijanec iliti Slovenec. Od početka XIX. vijeka preotima ilirsko ime sve više mah i u nas ovamo na zapadu, dok je poslije 1835. godine sasvim obladalo u knjizi hrvatskoj.

Zovući jedni izmedju naših pisaca svoj jezik ili slovinski ili slavonski ili ilirički, drugi su ga zvali i jednim i drugim imenom. Tako je Bošnjak Posilović pisao (1647.) ilirički iliti

slovinski, Budimac Pavić (1778.) slovinski iliti ilirički, Požežanin Kanižlić (1760.) ilirički iliti slavonski, a Osječanin Tomiković (1794.) ilirički slavonski.

Pored tih imena, kojima nije prosti narod nikada sam sobom zvao svoj jezik, već ako se poveo po učenim ljudima, zovu pisci jezik hrvatski i predjelnim i mjesnim imenima. Slavni Andrija Kačić napisao je svoju Korablicu (1670.) u jezik bosanski, Jajčanin Margitić piše (1707.) »bosanski aliti ilirički,« Radnić Bačanin (1683.) »slovinski bosanski,« a Dubrovčanin Mavar Orbini izdaje (1621.) »Zrcalo duhovno istomačeno iz jezika italijanskoga u dubrovački,« za koji kaže Dubrovčanin Bašić (1765.), da je »čisti dubrovački jezik isto, što uredjeni bosanski, medju Slovincijem naj plemenitiji, stoga svijem Slovinom i ugodan i mio.« Tako je predjelno ime postalo s vremenom i ime slavonsko.

Svih je tih imena u novije vrijeme nestalo iz naše književnosti kod imena hrvatskoga i srpskoga. A tako i treba da bude: jezik narodni neka se zove imenom, koje pripada narodu, a kako historija znade samo za dva narodna imena, za ime hrvatsko i srpsko, treba i jezik naroda hrvatskoga i srpskoga da se zove hrvatski ili srpski jezik.

Što je hrvatskih književnih spomenika do kraja XV. vijeka, pisanih u granicama stare samosvojne države Hrvatske, ono ako se u njima spominje jezik narodni, kaže se ponajviše za nj, da je jezik hrvatski. Od kraja XV. vijeka, kad se u Dalmaciji i Dubrovniku počinje razvijati umjetno pjesničtvo i po tome prava književnost hrvatska, pokazuje se neka promjena u upotrebljavanju imena hrvatskoga za jezik hrvatski. Dok se ovamo izmedju Drave i Save XVI. i gotovo svega XVII. vijeka znalo redovno samo za jezik slovinski ili slovenski, u primorskim stranama i po ostrvima znalo se i za jezik hrvatski, ali što je dalje na jug, to se više uzmicao jezik hrvatski pred jezikom slovinskim. U ostalome, koliko se može iz izdanih književnih spomenika da razbere, još u drugoj polovini XVI. vijeka zvali su i Dubrovčani svoj jezik hrvatski. To najbolje do-

kazuje Dubrovčanin Dinko Zlatarić († 1607). Posvećujući svoj prijevod Sofoklove Elektre Gjurgju knezu Zrinjskome, piše izmedju ostaloga i ovo: »... Imao sam posobitu običaj primit kojegodi nasladjenje u pjesnijeh. Zato bivši ja tijem nasladjenjem ganut, i za obogatit takodjer ovi naš jezik kojom godi stvari, ka je dostojna da se čti, prinesoh iz latinskoga pastijersku pripovijes Tasovu.... Stavih se za tijem s jednakom požudom učinit hrvatsku Grkinju Elektru Sofoklovu.... Znam, da sada gospodstvo Vaše presvijetlo nahodi se u tolicijeh spravah od boja, sada gdi na sam glas Vašega došastja razpršuju se sile neprijateljske i straže od njih tvrdínâ i gradóvâ sve pristrašene odlučuju se prije shranit pridavši, neg' uzet branit se oružjem. Za što, ako toliko slavni trudi ne ištu bržek vele duga pokoja, dosta da je potrebno kadgodi otrt znoj i prah i primit kojegodi oblakšanje kojijemgodi razgovorom naravi različne... I zato vidi se, da je od velika razgovora i napretka bilo velikomu Lehsandru, kralju srpskomu, imat u rukah Omera, i tako drugijem slavnijem vojvodam i gospodi druge pisce svijetle, kojijeh, ja ne ću vjerovat, da Vaše presvijetlo gospodstvo ne nasljeduje u sve visoke krjeposti, kako nasljeduje hrabros od oružja, ter da Vam ne će bit ugodno prigledat kadgodi spjevanja od vrijednih Latina i Grka, koji Vam i u vaš hrvatski jezik govore...« Po tome jasno izilazi, da je Dubrovčanin Dinko Zlatarić zvao svoj jezik hrvatski, kako ga zove i Ivan Vidali, vlastelin na ostrvu Korčuli, pišući 4. prosinca 1564. pjesniku Nikoli Nalješkoviću Dubrovčaninu:

Česti izbrana, Niko i hvalo velika,
hrvatskoga diko i slavo jezika,
spjevaoče izvrsni, uresna kriposti
kad prijah ja pjesni od vaše milosti.
— ⏑ ⏑ — — — — — — — —
— — — — — — Hvala ti, Niko moj!
Njom ću se dičiti cić tvoga imena,
koga će živiti po vike spomena;
jer slave biguće na svijetu znam sve su,
spjevalac živuće takmenijeh one su.
Dubrovnik grad svitli i slavan zadosti

svake bog nadili obilno milosti,
svuda ga jes puna slava, svud on slove,
hrvatskih ter kruna gradov se svih zove:
još dobro ima toj i dar taj bogom dan,
da slavnijeh zdrži broj spjevalac neskončan.

Priznajući s jedne, da je u Dalmaciji a još više u Dubrovniku preotelo s vremenom sasvim mah u knjizi ime slovinsko, te se rijetko spominje ime hrvatsko, treba s druge priznati i to, da u svoj književnosti hrvatskoj, kako se razvila u Dalmaciji i Dubrovniku, nema ni traga, da bi se narodni jezik zvao imenom srpskim, koje je bilo Dalmatincima i Dubrovčanima za čudo tako strano, te je u njih srpski redovno što i maćedonski ili grčki.

Gubeći se ime hrvatsko na jugu, koji je bio onamo od početka XV. vijeka sasvim otkinuo od Hrvatske što je Velebitu s ove strane, ono se uzelo širiti od druge polovine XVII. vijeka na zapadu izmedju Drave i Save, u starom Slovinju ili slovenskom kraljevstvu te u XVIII. vijeku tako zavladalo u književnosti, da se kod jezika hrvatskoga ili horvatskoga više ni ne spominje jezik slovenski.

Pokazavši u glavnim crtama, kako su od prilike hrvatski književnici zvali do konca XVIII. vijeka jezik, na kojem su pisali, spominjemo još i to, da se na početku našega vijeka jezik hrvatski zvao u pisaca ponajviše hrvatski, slovinski, ilirski i srpski.

Ta različita imena za jedan isti jezik bila su ponajglavniji povod pometnjama i smutnjama, kojima se ni danas nije sasvim zatr'o trag. Što je bilo na početku XIX. vijeka pisaca Štokavaca, oni su govorili za svoj jezik, da je ilirički, slovinski, slavonski ili srpski, a kako je izmedju ta četiri imena samo potonje pravo narodno ime, strani su učenjaci a po njima i neki domaći uzeli misliti, da je narječje štokavsko narječje srpsko ili upravo jezik srpski, već što su mjesto imena srpskoga u narodu zapadne crkve ušla u običaj kojekaka druga imena, a sve ponajviše iz mržnje na svoju braću istočne crkve. Eto kako je o tome pisao Vuk. »Dubrovčani, a može biti i

druge gdjekoje primorske Srpske opštine koje su se same upravljale, još od starine bojali su se srpskijeh kraljeva iz Hercegovine, da ih ne bi pokorili i slobodu im oduzeli; za to su im često i danak plaćali, a i obranu protiv njih u drugih vladalaca tražili. Ko se koga boji, on na njega i mrzi. U narodu se našemu još misli da se svi ratovi vode samo oko zakona; ali u istoriji ima dosta primjera da su u ovakijem dogadjajima države jednoga naroda i zakona bivale najveći neprijatelji izmedju sebe. Kad se crkve razdijele i postane glavna briga i posao ko će s kime ostati, Srbi se nadju u srijedi izmedju Rima i Carigrada. Glavni dio naroda, koji je bliže ili naručnije k Carigradu, ostane s Grcima, a primorci se prilijepe Rimljanima. Gotovo se drukčije nije ni moglo činiti nego ovako; a još kad uzmemo da su primorci ne samo na jaču i silniju braću svoju preko brda mrzili, nego i da su kao primorci i susjedi Talijanski, mogli imati uzroka i ponositi se od nje (osobito Dubrovčani), i da onda ljudi, ostavivši naskoro svoj stari zakon, u Hrišćanskome još onako nijesu bili utvrdjeni kao danas, može se reći da su oni ovo vrijeme jedva dočekali da se od njih sa svijem odvoje, i tako da bi to što je moguće više učinili, ne samo malo po malo prime Latinska slova, nego i samo narodno ime ostave njima. . .« Dok se tako mislilo za narječje štokavsko da je ono pravi srpski jezik, držalo se za narječje kajkavsko i čakavsko da su narječja hrvatska ili upravo jezik hrvatski, jer se narodno ime hrvatsko najživlje osjećalo medju kajkavcima i čakavcima. U ostalome nije bilo dovoljno, što su nas ovako učeni ljudi rastrgali na dvoje, nego su oni, da ne bude suviše Hrvatâ, razdvojili i njih te Čakavcima dopustili da budu i dalje Hrvati, a Kajkavce protiv njihove volje i prošlosti i jezika turili medju Slovence, jer su se Kajkavci tobože samo s vremenom pohrvatili a otprije su bili Slovenci, kako svjedoče i sami pisci kajkavski XVI. i XVII. vijeka, koji zovu svoj jezik slovenski. U ostalome, ne smijemo reći, da su nas samo ta imena raskomadala, imade tomu i drugih uzroka, a izmedju ponajglavnijih biće bez sumnje i ne-

poznavanje jezika hrvatskoga po njegovim narječjima u sadašnjosti i u prošlosti.

Godine 1857. napisao je Gjuro Daničić, mimo Vuka najbolji znalac jezika hrvatskoga, razpravu, u kojoj je pokazao razlike izmedju jezika hrvatskoga i srpskog, držeći narječje čakavsko za jezik hrvatski, a narječje štokavsko za jezik srpski, dok mu je narječje kajkavsko bilo osobito narječje jezika slovenskoga. Baveći se neprestance oko jezika hrvatskoga, taj je veliki učenjak izučio sve pojave jezika hrvatskoga i historiju njihovu, kao niko prije njega. Pa eto kako je Gjuro Daničić, taj neobični srpski rodoljubac, učio 1874. godine u Biogradu, a u visokoj školi srpske djake:

»Ne misli se svuda jednako koje su Srbi koje li Hrvati. Za to mislim da će dobro biti da se tu — kod samijeh sebe — malo zabavimo. Kod nas se najobičnije misli da su Hrvati u tri stare županije kraljevine hrvatske, koji mjesto *što* govore *kaj*, te ih zato zovu kajkavcima. Oni se doista i sami zovu Hrvati, i kad god treba, djelom dokazuju da osjećaju i znaju da su Hrvati. Ali je jezik njihov prijelaz od novoga slovenskoga na najbliži susjedni; po tome ako se taj jezik i zove hrvatski, niti se upravo može zvati drugačije, opet ime hrvatsko nije moglo za nj postati, pa ne može ni pripadati samo njemu, nego je na nj prešlo od susjednoga, ka kojemu je on prijelaz, pa očevidno tome susjednome valja da pripada ime hrvatsko još više nego njemu. — Drugi pribrajajući k Slovencima te Hrvate protiv njihove volje, protiv njihova osjećanja i protiv samoga jezika njihova, koji koliko bi mogao biti slovenski toliko i nije, — drugi, velim, pribrajajući ih k Slovencima misle, — kao što sam i sâm negda mislio — da će Hrvati biti narod u hrvatskoj vojničkoj krajini na zapadu, po susjednom primorju dalmatinskom i obližnjim ostrvima i u nekim županijama zapadne Ugarske do samoga Beča, koji se sami takodje zovu Hrvatima i izmedju ostaloga mjesto *što* govore *ča*, te ih zovu čakavcima. Ali su razlike u jeziku kojima se oni razlikuju od svojih susjeda u Hrvatskoj i Dalmaciji,

vrlo male i neznatne, a i koje su naiznatnije one su gotovo sve u staro vrijeme bile i u susjeda njihovijeh, te su se u staro vrijeme još manje razlikovali nego sada, tako da je teško misliti da bi tijeh razlika radi postalo samo za taj dio naroda osobito ime narodno, a po tome da bi i sada ime hrvatsko pripadalo samo tom dijelu naroda. Doista, osim pomenutijeh Hrvata, jednijeh i drugih, kajkavaca i čakavaca, ima naroda koji govori sa svijem ovako kao mi, ali se ne zove Srbima nego Hrvatima, i to ime ljubi i njim se ponosi isto tako kao što mi ljubimo srpsko ime i njim se ponosimo. Po tome ja mislim da ne može biti drugo nego da su Srbi i Hrvati jedan narod samo imaju dva imena, pa se jedan dio zove Srbima a drugi Hrvatima. A što imaju dva imena, tome su uzroci mogli biti različni, i to još od početka njihova. Osim svega drugoga što je moglo biti spomenuću samo da je i od prvijeh porodičnijeh starješina, od kojih se poslije narod narodio, mogla doći razlika u imenu; ta se razlika — bio joj uzrok taj ili koji mu drago — poslije utvrdila političkim životom, kad obje strane osnovaše svaka sebi državu, pa ako i bijahu u susjedstvu, ne bi prilike da se sjedine i državno ime jedne polovine narodne prenesu i na drugu ili da sjedinjenoj državi nadjenu treće ime, koje bi učinilo oba ona nepotrebnim, oba ih zamjenilo, i od države prešlo i na narod koji je u njoj. Što je narodno i državno ime bilo isto, a države bile dvije, — što je isti narod bio u dvije države i po njima se u imenu razlikovao, za to kad se i jednoj i drugoj polovini država razbi, te se ljudi i jedne i druge polovine pomiješaše zadržavši svoja stara imena, za to — velim — sada se ne mogu nikako razlikovati, jer se nemaju čim razlikovati, medju njima ne može biti razlike. — A kad su Srbi i Hrvati jedan narod, — kad govore istijem jezikom, onda nije čudo nego je sa svijem naravna stvar, ako oni koji se zovu Srbi one koji se zovu Hrvati — videći ih gdje govore isto onako kao oni — zovu po sebi Srbima, — ili ako oni koji se zovu Hrvati one koji se zovu Srbi — videći ih takodje gdje govore isto onako kao

oni — zovu po sebi Hrvatima. — Istina, može nekome biti teško kad ga ko zove drugim imenom nego što se on sam zove; ali ovdje ne biva teško samo jednoj strani, nego isto tako i drugoj; to bi već moglo tegobu prilično olakšavati, a još bi se više olakšala kad bi se uzimalo na um da je nju sama istorija našega naroda sobom donijela, te pripada medju tolike druge nevolje narodne, koje nam valja junački podnositi dokle ih ne ukinemo, a koje se ne ukidaju nikakvim rasprama, nego velikim istorijskim djelima. Da taka djela može narod činiti, o tome nam valja raditi, a mislim da ćemo o tom najpouzdanije i samo onda raditi, ako svaki iz svijeh sila prionemo da što dalje dotjeramo u poslu na koji se damo«.

Tu je misao o jedinstvu jezika, kojim govore Hrvati i Srbi, prvi put izrekao Gjuro Daničić već godine 1866., kad je uzeo u svojim djelima nazivati naš jezik hrvatski ili srpski, a osam godina poslije izjavio je eno sasvim jasno i razgovijetno, da su sva tri narječja naša: kajkavsko, čakavsko i štokavsko jednako hrvatska kao i srpska, i po tome da nema nikake razlike izmedju jezika hrvatskoga i srpskoga, za koje se ne može ni po čemu reći, da su dva jezika, nego da su jedan jezik, kojemu se nadijevaju dva narodna imena.

Šta da kažemo kod te nauke Daničićeve onim Srbima, koji ne prestaju dizati na nas Hrvate graju, što smo se tobože drznuli segnuti za jezikom, koji je srpski i samo srpski? Nadajmo se, da će u brzo zamaknuti i s jednu i s drugu stranu oni nesretni sinovi naroda hrvatskoga i srpskoga, što siju izmedju naj rodjenije braće neslogu, koju je može biti kad i kad žela jedna ili druga strana, ali dožnjevalo ju je redovno samo tudjinstvo u svoju korist a u našu štetu. Nadajmo se, da će doskora postati istina one plemenite želje, što ih je u spomen velikomu Daničiću rekao njegov pobratim, srpski književnik M. Gj. Milićević: »Tvoje će kosti počivati u nedrima majke Srbije, a tvoje ime, tvoj spomen, i tvoja dela, kao istorîsko naslestvo svega naroda srpskoga i hrvatskoga, predaju se umu i srcu potonjih naraštaja srpskih i hrvatskih,

da se delima tvojim osvetljavaju, da se duhom tvojim zasladjuju, da se imenom tvojim diče i ponose!« Nadajmo se, da će se obiljem naučnih istina, što ih je našao Daničićev duh i ostavio narodu hrvatskomu i srpskomu u naslijedje, koristovati i naš mladji hrvatski naraštaj pa tako svršiti onaj veliki posao, što se prije pedeset godina u nas započeo oko jezika hrvatskoga.